

Kulturhistorisk Redegørelse

AARHUS KOMMUNE

INDHOLD

INDLEDNING	4	HUSMANDSBRUG	78
FORHISTORISK TID	6	Thomasminde	80
Borum Eshøj	12	VAND- OG VINDMØLLER	82
Enslev	14	Harlev Mølle/Ludvigsholm	86
Hørret Skov	16	Edslev, Bodils, Kollens, Dørup og Pinds møller	88
Horsehave og Havskov	18	Møllerne langs Skambækken	90
Jelshøj og Tulshøj	20	Tarskov Mølle	92
Lillering Skov	22	Egå Vindmølle	94
Kvottrup Skov	24	Segalt Vindmølle	96
Skovene langs kysten syd for Aarhus	26	UDNYTTELSE AF NATURRESSOURCER	98
Storskov og Lilleskov	28	Tåstrup Mose	100
LANDBRUGSLANDSKABET	30	Astrup Mose	102
LANDSBYER	34	INDDÆMNING OG AFVANDING	106
Borum	40	Årslev Engsø	108
Elev	42	Spørring Å	110
Fulden	44	KYSTMILJØER	112
Hørret	46	Norsminde Ladeplads	116
Kankbølle	48	Fiskeri- og træskibshavnen	118
Kvottrup	50	Bellehage	120
Spørring	52	Den Permanente Søbadeanstalt	122
Todbjerg	54	MILITÆRE ANLÆG	124
True	56	VOLDSTEDER	126
Vorre	58	Malling Kirkegård	128
Gammel Åby	60	SKANSER	130
HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANSKABER	62	BUNKERS	132
Constantinsborg	64	KASERNEANLÆG	133
Kærbygård	66	Langelandsgade Kaserne	134
Lyngbygård	68	BYMILJØER	136
Moesgård	70	MIDDELALDERKERNE	140
Ristrup	72		
Vilhelmsborg	74		
Vosnæsgård	76		

KØBSTADSKERNE	141	Malling Stationsby	210
City	142	Tranbjerg Stationsby	212
KARRÉKVARTERER	146	Østbanegården	214
Frederiksbjerg	148	Lystrup stationsby	216
Ø-Gadekvarteret	152	Hjortshøj Stationsby	218
HUSVILDBEBYGGELSER	156	Godsbanerealerne	220
Finnebyen	158	ANDELSBEVÆGELSEN	224
BYGGEFORENINGER	160	INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG	226
Villabebyggelsen Skovbakken	162	Centralværkstederne	228
Uffesvej	164	FDB	230
Håndværkerparken	166	Chokoladefabrikken Elvirasminde	232
PARCELHUSKVARTERER	168	Frichs	234
Skrænten	170	Slagterigrunden	236
Kresten Koldsvej	172	Tulip / JAKA	240
Tretommerparken	174	Jydsk Møbelfabrik	244
Klokkerbakken	176	HAVNE	246
SÆRLIGE INSTITUTIONER	178	Aarhus Oliefabrik og Jysk Andelsfoderstofforretning	248
Mølleparken og Slusebroen	180	FRITIDSLANDSKABET	252
Psykiatrisk Hospital (Jydsk Asyl)	182	Haveforeningerne i Åby	254
Aarhus Universitet	184	LITTERATUR	256
Aarhus Kommunehospital	186	APPENDIKS	258
Aarhus Amtsygehus	190	- Byggestile i landsbyer	
INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB	194		
JERNBANESTRÆKNINGER	198		
Hammelbanen	200		
Østjyske Længdebane	204		
STATIONSBYER	206		
Beder Stationsby	208		

Kulturhistorisk Redegørelse er en del af Kommuneplanen, hvor den første gang blev vedtaget med Kommuneplan 2013. I forbindelse med vedtagelse af Kommuneplan 2017 blev vedtaget ændringer til udvalgte kulturmiljøer som tillægsark. Fra februar 2022 foreligger Kulturhistorisk Redegørelse igen som en samlet publikation.

INDLEDNING

Kulturhistorisk redegørelse 2013 er en uddybende rapport til afsnittet om Kulturmiljø og Bevaring i Kommuneplan 2013. Redegørelsen skal bruges som administrationsgrundlag for kulturmiljøerne.

Kulturmiljøer er i denne redegørelse defineret som 'et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling'.

Kulturhistorisk Redegørelse 2013 indeholder en detaljeret gennemgang af de udpegede kulturmiljøer. Desuden indeholder Redegørelsen en kulturhistorisk beskrivelse, som sætter udpegningerne ind i en større sammenhæng. Intentionen med denne meget kortfattede og forenkledte 'Danmarkshistorie med eksempler fra Aarhus Kommune' har været at synliggøre, på hvilken måde og i hvilken sammenhæng det enkelte kulturmiljø kan siges at være repræsentativt og egnskarakteristisk. Repræsentativt betyder her, at et kulturmiljø skal kunne træde frem og repræsentere en periode, et tema, en gældende byggeskik eller tilsvarende. Egnstypisk betyder, at kulturmiljøet samtidig, i et vist omfang, skal være typisk for området. Der er nødvendigvis arbejdet med den brede pensel i denne fremstilling, der da heller ikke foregiver at være andet end en oversigtlig ramme for forståelsen af den enkelte kulturmiljøudpegning.

I Aarhus Kommuneplan 2013 er kulturmiljøerne udpeget inden for forskellige kulturhistoriske temaer, som har spillet en relevant rolle for udviklingen i Aarhus-området. Der udpeges således ud fra temaerne:

- » Forhistorisk tid
- » Landbrugslandskabet
- » Kystmiljø
- » Industrisamfundets landskab
- » Militære anlæg
- » Fritidslandskabet
- » Bymiljøer.

Dette er de overordnede temaer, hvor eksempelvis temaet landbrugslandskabet dækker over udpegninger af landsbyer, husmandsudstykning, vandmøller og andet.

Ved at udpege kulturmiljøer ud fra kulturhistoriske temaer frem for tidsperioder opnås udpegning af områder, der ikke blot kan repræsentere en enkelt epokes præstation, men også kan være produktet af et antal overvejende epokers bidrag, som i kraft af den fysiske fremtræden fremstår som en sammenhængende helhed. Dette gælder særligt byområderne og større industriområder med en særlig funktionsbestemt arkitektur – for eksempel havnen. Områdets fortælling er på den måde ikke fastlåst i en bestemt tid, men afspejler på en realistisk måde de samfundsmæssige udviklingstræk og vil alt andet lige være nemmere at afgrænse og administrere. Kulturmiljøet typebestemmes således på baggrund af områdets hovedtræk, og i beskrivelsen af de enkelte kulturmiljøer er der redgjort for spor fra de perioder, kulturmiljøet repræsenterer.

Registreringerne af de enkelte kulturmiljøer bygger i høj grad på eksisterende registreringsmateriale, primært Aarhus Amts *Kulturhistoriske redegørelse 2001 og - 2005*, samt *Kommuneatlas Aarhus, Bind I og II* udarbejdet af Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune i 1997. Også registreringen *Industriminder i det gamle Århus* udgivet af Århus Byhistoriske Fond og Dansk Center for Byhistorie i 2010 har været en stor hjælp. I enkelte tilfælde er der udpeget områder, som ikke tidligere er blevet registreret, hvilket især er gældende for det åbne land.

De eksisterende registreringer er ikke alle foretaget med udgangspunkt i at beskrive kulturmiljøer, og ved udpegningerne af kulturmiljøer er der derfor foretaget en sortering i det eksisterende registreringsmateriale. Kulturhistorisk Redegørelse 2013 skal være administrationsgrundlag for kulturmiljøerne og fremhæver med sine udpegninger således områder, der i særlig grad afspejler træk af samfundsudviklingen. Områder, der med tiden ikke længere har et klart aflæseligt fysisk udtryk, eller områder, der trods interessante sammenhænge, strukturer eller smuk arkitektur ikke oppebærer en væsentlig kulturhistorie, er ikke blevet udpeget som kulturmiljøer. Ligeledes er der ikke foretaget udpegninger, hvor det er blevet vurderet, at der i højere grad er tale om bevaringsværdige enkeltelementer eller enkeltbebyggelser. Der vil derfor i eksempelvis Kommuneatlasset kunne findes mange beskrivelser af bebyggelser og områder af høj arkitektonisk værdi, som ikke indgår i kulturmiljøudpegningerne.

Det er blevet vurderet, at enkelte af kulturmiljøtemaerne i højere grad vil være udsat for krav om forandringer som følge af den igangværende udvikling i samfundet, hvor der ses mange eksempler og ønsker om fortætning og byomdannelse inden for de eksisterende byområder samt større naturgenopretningsprojekter i det åbne land. Der er som følge heraf givet større opmærksomhed til beskrivelserne af kulturmiljøtemaerne industri, bymiljøer, møller, stationsbyer og visse landskabsudpegninger end områder, der således enten ikke umiddelbart er udsat for pres eller som i forvejen er godt beskrevet og beskyttet på anden vis.

I denne plan for Kulturmiljøet er målet at udbygge kulturmiljøudpegningerne fra Kommuneplan 2009 med udpegninger som repræsenterer flere aspekter af samfundsudviklingen i Aarhus Kommune. Opfattelsen af, hvad der må anses for bevaringsværdige kulturmiljøer, skifter over tid. Hvad der opfattes som interessant og bevaringsværdigt i dag, er ikke nødvendigvis det, der er i fokus i morgen. Denne temaplans udpegninger af kulturmiljøer vil derfor heller ikke være en fuldstændig og endegyldig udpegningsplan, men nærmere et billede på, hvad Byrådet i relation til Kommuneplan 2013 finder er gode eksempler på spændende områder med bevaringsværdier, som bør værnes om og anvendes som en aktiv ressource. Nogle områder er valgt som bedste eksempel ud af flere kandidater, andre er udpeget som potentielle områder, der vurderes senere i kommende planlægning og andre igen er slet ikke erkendt endnu. Med Temaplan for kulturmiljøer er det hensigten dels at gøre opmærksom på områder, der bør tages hånd om i forhold til fremadrettet planlægning, men også at øge interessen og opmærksomheden for kulturarv og kulturmiljøer i Aarhus Kommune generelt.

Kulturhistorisk Redegørelse 2013 er opbygget med en beskrivelse af hvert overordnet tema, herefter en beskrivelse af undertemaer, hvor der for hvert undertema er en kort begrundelse for de valgte kulturmiljøudpegninger, som efterfølgende beskrives. For hvert udpeget kulturmiljø findes et kort med kulturmiljøets afgrænsning. Afslutningsvist vil der for hvert overordnet tema være en gennemgang af eventuelle potentielle kulturmiljøer, der knytter sig til temaet.

FORHISTORISK TID

Forhistorisk tid er den ældste periode i menneskehedens historie som dækker perioden ca. 4200 f.Kr. – 1050 e.kr.. Forhistorisk tid omfatter stenalderen, bronzalderen, jernalderen og vikingetiden.

Mange synlige fortidsminder er som enkeltelementer beskyttet gennem fortidsmindefredningen fra 1937.

Fra forhistorisk tid er det i Aarhus Kommune især højene som markante elementer, der udgør sammenhængende kulturmiljøer. I skovene har driftsformen været medvirkende til, at en del spor er bevaret.

JÆGERSTENALDEREN

Jægerstenalderen har kun efterladt få jordfaste spor, og kendskabet til perioden stammer derfor først og fremmest fra løsfund.

Egentlige bopladser kendes først fra perioden efter sidste istid. De tidlige jægersamfund bosatte sig i området omkring Gudenåen og ved søerne i Søhøjlandet.

Fra ca. 7.500 f. Kr. til 6.000 f. Kr. (Maglemoskulturen) kender man såvel sæsonbopladser som jagtbopladser. Landet var efterhånden blevet dækket af skov, fortrinsvis fyr og birk. Byttedyrene var kronhjort, urokse, vildsvin, bæver og fugle, men jægerne levede også af fiskeri og indsamling af spiselige urter, rødder og lignende. Bopladserne fra denne periode ligger inde i landet, ved bredden af søer og vandløb, på fremspringende næs, holme og småøer. Løsfund fra denne periode består af flintøkser og små flintstykker (minokritter), der har været brugt som modhager på harpuner o. lign.

Den efterfølgende periode fra ca. 6.000 f. Kr. til ca. 5.200 f. Kr. (Kongemoskulturen) har været præget af landhævningen, betydelige klimaændringer fra fastlandsklima til kystklima og en stadig tættere og mere ufremkommelig skov, der var domineret af eg, elm og lind. Som i den foregående periode lå bopladserne i det østjyske område ved vandløb og søer og ofte på de samme lokaliteter som Maglemosekulturens bopladser.

Fra den sene jægerstenalder, perioden fra ca. 5.200 f. Kr. til ca. 4.200 f. Kr. (Ertebøllekulturen) kendes der mange bopladser både inde i landet, ved søer og vandløb, og ude langs kysten. Langs kysterne har bopladserne ligget med en 15-20 km's afstand. Ofte giver kystbopladserne sig til kende i form af køkkenmøddinger.

BONDESTENALDEREN

Med bondestenalderen blev befolkningen fastboende. Jagt og fiskeri suppleredes med eller erstattedes af jordbrug og husdyrhold.

Overgangen fra jæger- til bondesamfund har været en gradvis og ujævn proces. Mens bondekulturen har vundet indpas i nogle områder, har jæger- og fiskersamfund forsat eksisteret på traditionel vis andre steder. De tidlige bønder var også stadig afhængige af jagt og fiskeri, både for fødens skyld og for at kunne få råmaterialer som skind og horn. Mens jægerkulturerne skulle vandre over betydelige afstande og flytte fra sted til sted med årstiderne og jagtens skiften, så kunne bønderne blive på samme sted eller i hvert fald i samme område hele året. Med bondekulturen blev befolkningen bofast.

Før markerne kunne dyrkes, måtte skoven imidlertid ryddes. Det tidligste landbrug var såkaldt svedjebrug, hvor skov blev ryddet og træet brændt af. Asken gav næring til jorden, hvor bønderne kunne dyrke kornsorter som hvede og byg. Når jorden efter nogle år var udpint, opgav man arealet eller lod det overgå til græsning, og man fældede et nyt skovområde til korndyrkning. Øksen og kornseg-

let – begge af flint – var de vigtigste redskaber. I forhold til husdyrene spillede skoven også en vigtig rolle. I skoven kunne bønderne hente vinterfoder til dyrene, det såkaldte løvfoder.

Den tidlige bondestenalder fra ca. 4.200 til 2.800 f. Kr. kaldes også Tragtbægerkulturen efter den karakteristiske tragtformede keramik fra perioden. De mest markante vidnesbyrd om perioden er dog de store gravanlæg: Langhøjene, dysserne og jættestuerne. Fra den tidligste bondestenalder kender man de store langhøje med gravkamre af træ og de befæstede anlæg, hvis præcise betydning ikke kendes, men som formodentlig har været en del af gravkulten. Foruden langhøje og befæstede anlæg er perioden karakteriseret ved et meget stort antal dysser og jættestuer. Der har formodentlig på landsplan været tale om omkring 20.000 af disse storstensgrave. Det har været en samfundsmæssig præstation at bygge de mange dysser og jættestuer, en præstation på linje med middelalderens kirkebyggeri og 1890'ernes byggeri af missions- og forsamlingshuse. Den tidlige bondestenalder betegnes da også dyssetid, og for den sidste del af perioden jættestuetid. Jættestuerne er i øvrigt udtryk for en bredere vesteuropæisk kultur.

Enkeltgravskulturen fra ca. 2.800 til 2.400 f. Kr., som afløser tragtbægerkulturen, kendes på de lave høje. De små enkeltgravshøje ligger tit i række og følger vejforløb eller er samlet omkring vadesteder. Enkeltgravskulturens udbredelse i Midt- og Vestjylland er blevet set som et udtryk for, at de mindre frugtbare områder blev inddraget til beboelse som følge af en større vækst i befolkningstallet. Enkeltgravsfolket var kvægholdere. De har ikke efterladt sig så mange vidnesbyrd om leve- og boforhold, men at de har været til stede over hele landet, vidner de ens stolpebyggede langhuse om. Såvel stridsøkser som lerkar peger på forbindelser til Mellem- og Østeuropa.

FORHISTORISK TID

Bondestenalderens sidste periode (dolketiden) fra ca. 2.400 – 1.700 f. Kr. er kendetegnet ved, at flintdolken afløser stridsøkse som gravgave. Flere tusinde års landbrugsdrift havde efterhånden forandret landskabet, så det var blevet mere åbent. Skovarealet var tilsvarende stærkt reduceret og befolkningen var vokset betragteligt.

BRONZEALDEREN

Et nyt materiale – metallegeringen bronze – vandt indpas, men ellers var bronzealderen på mange måder en fortsættelse af den sene bondestenalder, hvad angår livs- og dyrkningsformer. Et markant nyt islæt i landskabet er de mange højtliggende gravhøje.

Perioden fra 1.800 til 500 f. Kr. kaldes bronzealderen pga. den betydning, bronze fik i fremstillingen af periodens redskaber og våben. Bronze er en legering af kobber og tin i forholdet 9:1. Ingen af de to metaller findes naturligt i det danske område, og den gradvise overgang fra flint til bronze markerede derfor en stor internationalisering af bondesamfundet. I det daglige fortsatte man på mange områder vaner og skikke fra yngre bondestenalder. Klimaet i bronzealderen var også stort set som i den foregående sene periode af bondestenalderen, og landbruget var fremdeles baseret på korn og kvæg i et åbent kulturlandskab.

Bronzealderens begravelsesskikke var for så vidt også en fortsættelse af bondestenalderens begravelsesskikke, men med i hvert tilfælde én afgørende forskel. Hvor bondestenalderens mennesker havde lagt deres store megalitgrave lavt i landskabet, lagde bronzealderfolket deres grave på de højeste punkter i landskabet. De store gravhøje på bakkekammene var enkeltmandsgrave. Man skønner, at der har været op mod 80.000 bronzealdergrave i det danske område. Ofte var bronzealderhøjene placeret side om side langs større færdselsårer eller på vandskellene. I yngre bronzealder blev ligbrænding udbredt, og højbyggeriet ophørte.

JERNALDEREN

Perioden er kendetegnet ved et stigende befolkningstal og en stadig mere intensiv opdyrkning af landet. Mange landsbyer blev grundlagt i jernalderen, selv om de først fik deres endelige placering i middelalderen. Perioden er præget af mange krigsaktiviteter, som har sat sig spor i krigsbytteofringer og voldanlæg.

Betegnelsen jernalderen for perioden fra omkring 500 f. Kr. til ca. 1050 skyldes, at jern afløste bronzen som det vigtigste metal til fremstilling af våben og redskaber. Fra udgravninger ved man, at allerede i den tidligste del af jernalderen, den såkaldte førromerske jernalder fra 500 f. Kr. til år 0, formåede man lokalt at udvinde jern af myremalm. Jernudvindingen foregik i små skaktovne, hvor lag af skiftevis trækul og myremalm blev brændt ved op til 1200 grader.

I jernalderen blev behovet for jord større, og selv vanskeligt dyrkbare jorder som skråninger og hedejorder blev inddraget. I visse hedeområder og på stærkt skrånende skrænter har jernalderens marksystemer overlevet frem til i dag, fordi man ikke senere fandt det værd at dyrke disse marginale og vanskeligt tilgængelige arealer.

Befolkningsvæksten gav sig også udslag i et stigende antal bopladser som med tiden udviklede sig til egentlige landsbyer. I tidligere perioder var folk afhængige af at kunne slå sig ned, hvor der var let adgang til ferskvand, f.eks. ved kildevæld og søer, men i jernalderen vandt kendskabet til brøndgravning frem og gjorde det muligt at bosætte sig på steder uden adgang til åbent vand. Større landsbyer blev almindelige, men det er dog først ved overgangen til historisk tid, at landsbyerne fik deres endelige placering. Indtil da tyder meget på, at landsbyen med passende mellemrum blev flyttet rundt på landsbyjorden.

Kendetegnende for perioden er også de mange store ofringer i moserne – både gaveofre og menneskeofre, som man har fundet ved Tollund og Grævle nær Silkeborg og i Huldremosen på Djursland.

De første århundreder e. Kr., perioden fra år 0 til 400, betegnes romersk jernalder på grund af de mange fund af importerede genstande fra det romerske rige herunder mange fine glastings. Krigsbytteofringerne fortsatte, bl.a. med det store krigsbytteoffer i Illerup Mose ved Skanderborg. Tiden var i det hele taget præget af krigsaktiviteter, som også forskellige voldanlæg vidner om.

Fundene fra den efterfølgende periode, germansk jernalder, ca. 400 til 800 e. Kr., er ret sparsomme og udmærker sig især ved tilstedeværelsen af meget guld.

VIKINGETIDEN

Vikingetiden betegner perioden mellem jernalderen og historisk tid. Mange af Danmarks ældste byer har rod i denne periode. Vikingetiden er mest kendt for de store ringborge og krigs- og erobringstogterne på de britiske øer. I vikingetiden kom kristendommen til landet.

Vikingetiden er mest kendt for de spektakulære krigstogter og handelsrejser til Baltikum og Rusland, Middelhavsområdet, Nordatlanten og ikke mindst De Britiske Øer og Irland. Her slog vikingerne sig ned, og man kan stadig i høj grad genfinde spor af den nordiske kultur i det engelske sprog og i engelsk navnestof.

FORHISTORISK TID

Forudsætningen for, at vikingerne kunne komme så vidt omkring, som de gjorde, var dels udviklingen af det meget sofistikerede vikingeskib, og dels udviklingen af en centralmagt, som kunne organisere togterne. De store vikingetidsborge, hvoraf en, Fyrkat, ligger i bunden af Mariager Fjord, er det mest spektakulære udtryk for den udvikling.

Til vikingetidens markante kulturhistoriske spor hører også runestenene, som repræsenterer de tidligste skriftlige kilder.

I vikingetiden kom kristendommen til Danmark. Fra 800-årene vandt kristendommen langsomt, men sikkert, frem på bekostning af de gamle guder (aserne) og dyrkelsen af lokale naturfænomener og overnaturlige og underjordiske væsner i sten, vandløb og søer. Med kristendommen kom også den moderne skrivekunst til landet og dermed de skriftlige kilder som markerer begyndelsen af historisk tid.

BÆRENDE ELEMENTER

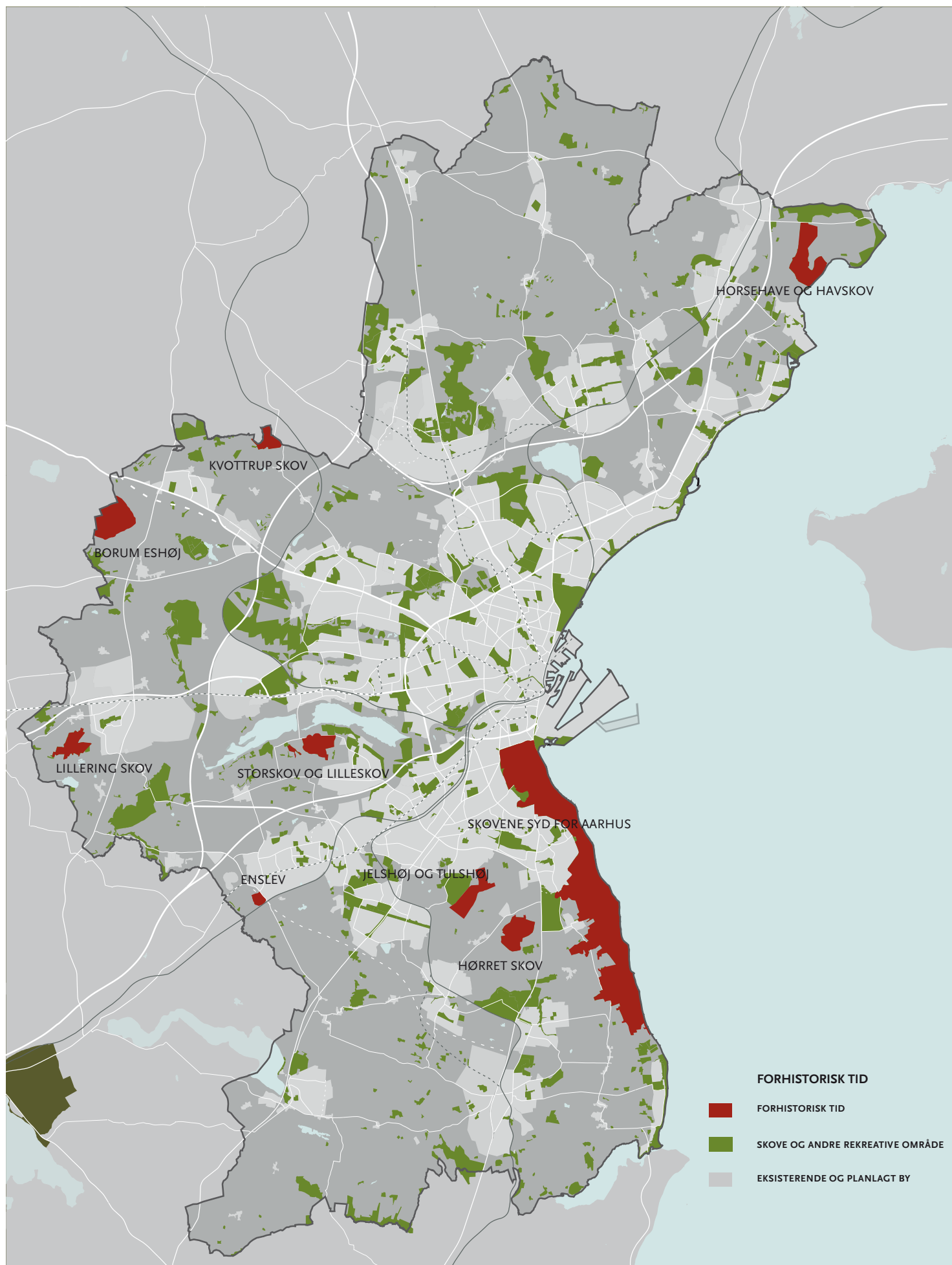
- » Jægerstenalderens kulturer har kun efterladt få spor i det åbne land, først og fremmest løsfund (flintvåben og -redskaber)
- » De mest markante vidnesbyrd fra bondestenalderen er de store gravanlæg: Langhøjene, dysserne og jættestuerne
- » Bronzealderens kulturspor er primært gravene, i form af de store, højt beliggende høje
- » Jernalderen har primært efterladt spor fra voldanlæg og løsfund
- » Vikingetidens kulturspor er primært borge og runesten.

SÅRBARHEDER

- » De store gravanlæg er sårbare overfor indsigtshæmmende foranstaltninger som byggeri, anlæg og beplantning på nærområderne
- » Hvor kulturmiljøerne ligger i eksisterende skove, er de kulturhistoriske spor sårbare over for maskinel skovdrift og renafrift.

UDPEGNINGER

De udpegede områder er en videreførelse af tidligere udpegninger med få afgrænsningsmæssige ændringer. Disse områder anses for gode og synlige eksempler fra forhistorisk tid. Der er tilføjet en udpegning af området ved Jels-høj og Tulshøj, som er et område med synlige spor og god oplevelsesværdi for Aarhusområdet.

FORHISTORISK TID

Borum Eshøj

Lokalsamfund: 35 Sabro

Kulturmiljøtype: Fortidsminder, bronzealderhøje

Tid: Forhistorisk tid, omkring 1400 f.Kr.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

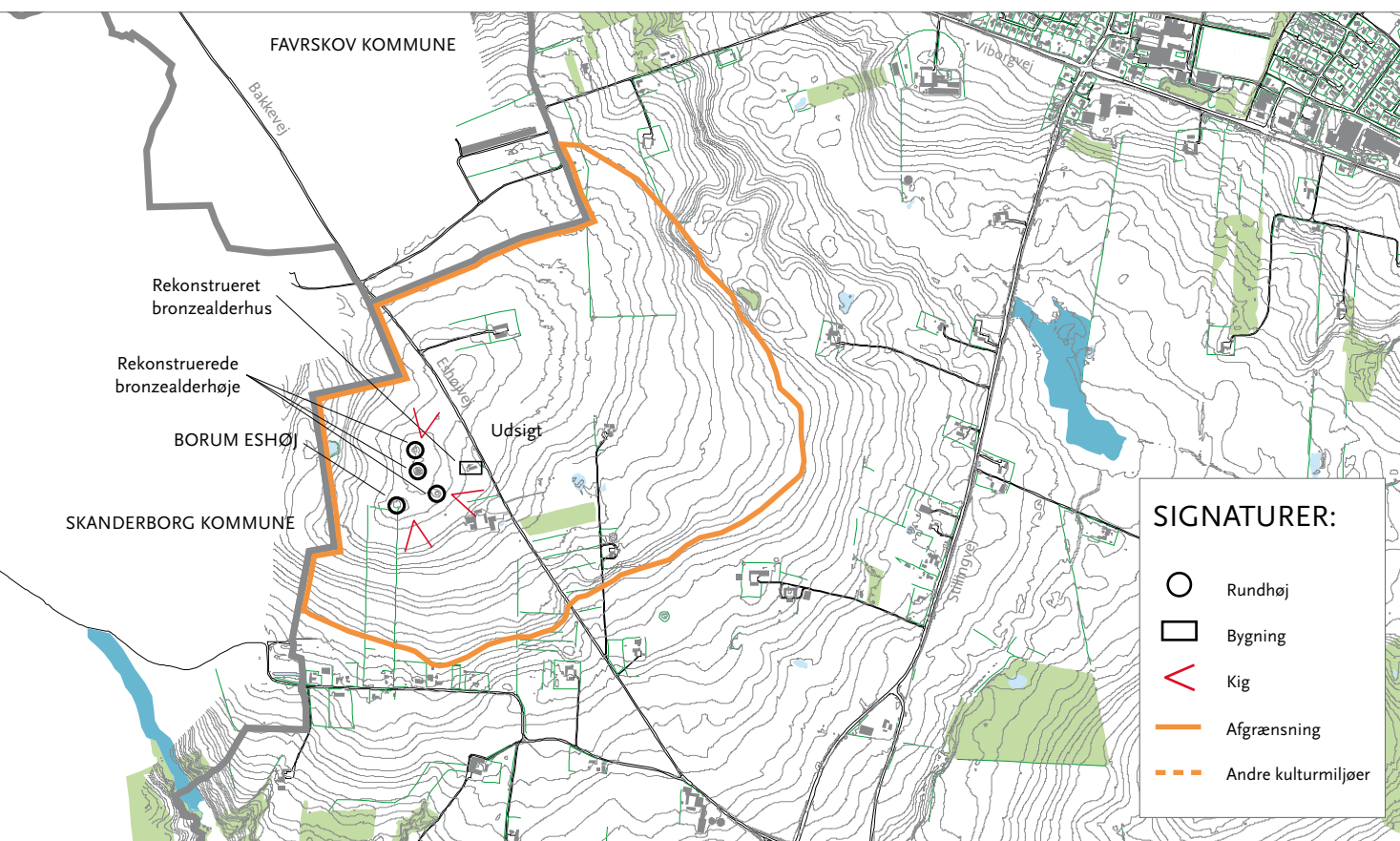
Område med markant beliggende bronzealdergravhøje.

Kulturmiljøet omfatter et større antal gravhøje og spor af bebyggelse fra yngre stenalder og bronzealderen.

Især den store Borum Eshøj imponerer. Højen ligger næsten 100 m over havet, og der er en storslået udsigt over det omkringliggende landskab og i klart vejr helt til Mols Bjerger.

Borum Eshøj har været omgivet af mange andre gravhøje, som gennem tiden er forsvundet. Tre andre høje er udgravet og rekonstrueret i et samarbejde mellem Moesgård Museum og lokale kræfter.

Desuden er der opført en kopi af et klassisk bronzealderhus ved Borum Eshøj.

BÆRENDE ELEMENTER

Den højtliggende Borum Eshøj og i tilknytning dertil, de rekonstruerede gravhøje samt det store bronzealderhus.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri
- » Master, mølleanlæg
- » Skovrejsning, hegnsplantning, ændring af landbrugsdrift og tilgroning.

BEMÆRKNINGER

Området udgør et væsentligt kulturhistorisk udflugtsmål med højene og det store bronzealderhus. Der er p-plads i tilknytning til bronzealderhuset.

LITTERATUR:

Borum Eshøj – Aarhus, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturstyrelsen.dk/i-fokus-nu/danmarks-oldtid-i-landskabet/borum-eshoej-aarhus/>

Borum Eshøj – Et centrum i bronzealderen, Danmarks Kulturarvs Forening, <http://www.fortidsmindeguide.dk/Borum-Eshoej-broog.o.html>

Borum Eshøj kulturmiljøet går på tværs af kommunegrænser, og der er således udpeget tilgrænsende kulturmiljøområder i såvel Skanderborg og Favrskov Kommune.

Området er udpeget som kulturarvsareal: SB 63 Borum sogn, Framlev herred.

FORHISTORISK TID

Enslev

Lokalsamfund: 22 Hasselager - Kolt

Kulturmiljøtype: Fortidsminder – formentlig bronzealder gravhøje.

Tid: Forhistorisk tid, før 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

En gruppe af fire meget markant beliggende høje, formodentlig fra bronzealderen, beliggende på østsiden af Aarhus Ådal mellem Hørning og Hasselager.

BÆRENDE ELEMENTER

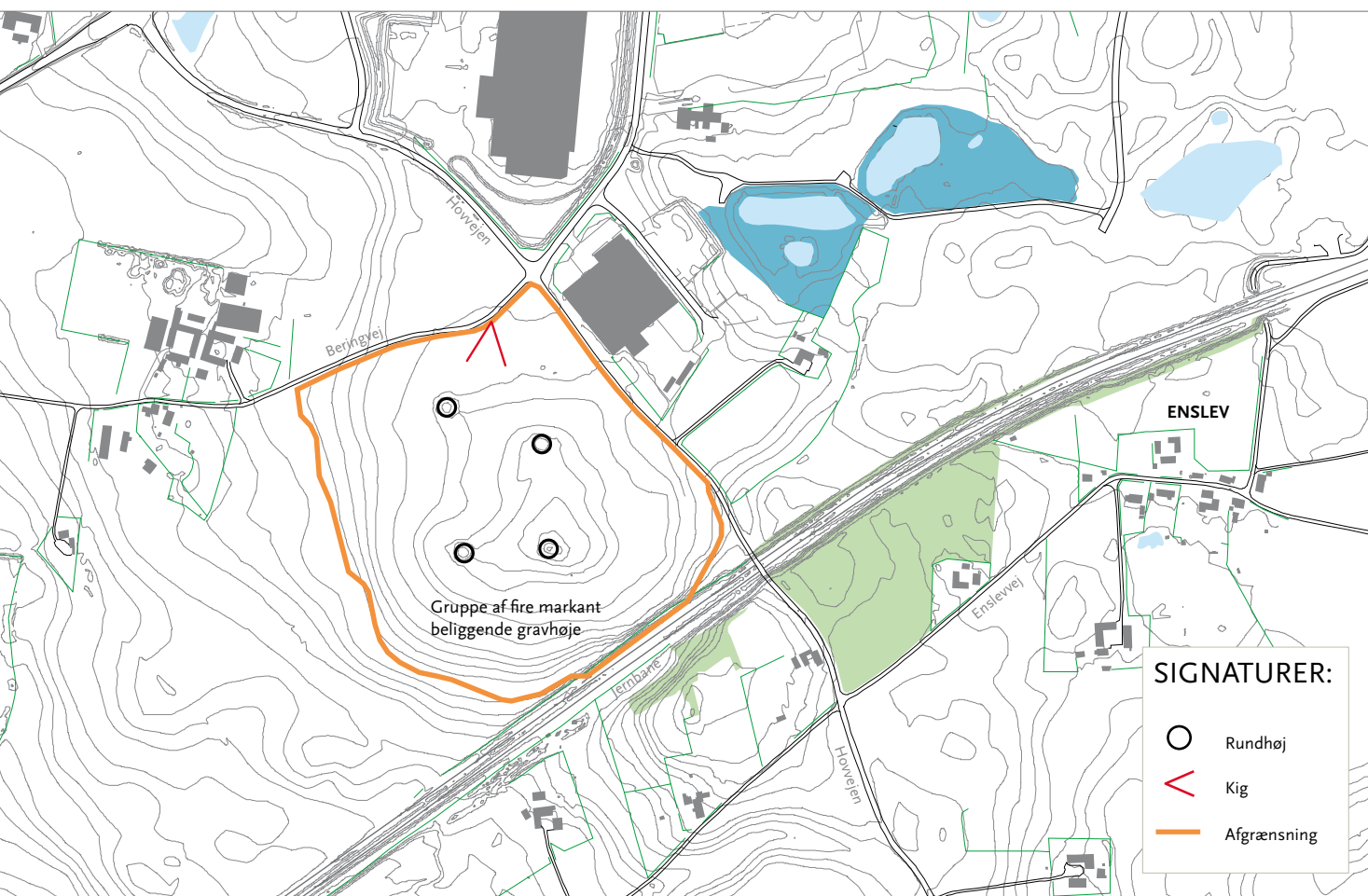
Gravhøjene og deres synlighed i landskabet

SÅRBARHED

- » Skovrejsning og hegnsplantning
- » Intensiveret landbrugsdrift
- » Byudvikling.

BEMÆRKNINGER

Sårbarheden knytter sig til forringelse af indsigten til højene ved ændringer/ny anlæg i det omkringliggende landskab.

FORHISTORISK TID

Hørret Skov

Lokalsamfund: 32 Mårslet

Kulturmiljøtype: Forhistorisk tid: gravhøje, bautasten, storstensgrave, gravkiste, langdysse m.m. samt jernalder-agre.

Landbrugslandskabet – Udnyttelse af naturressourcer:
Stævningsskov

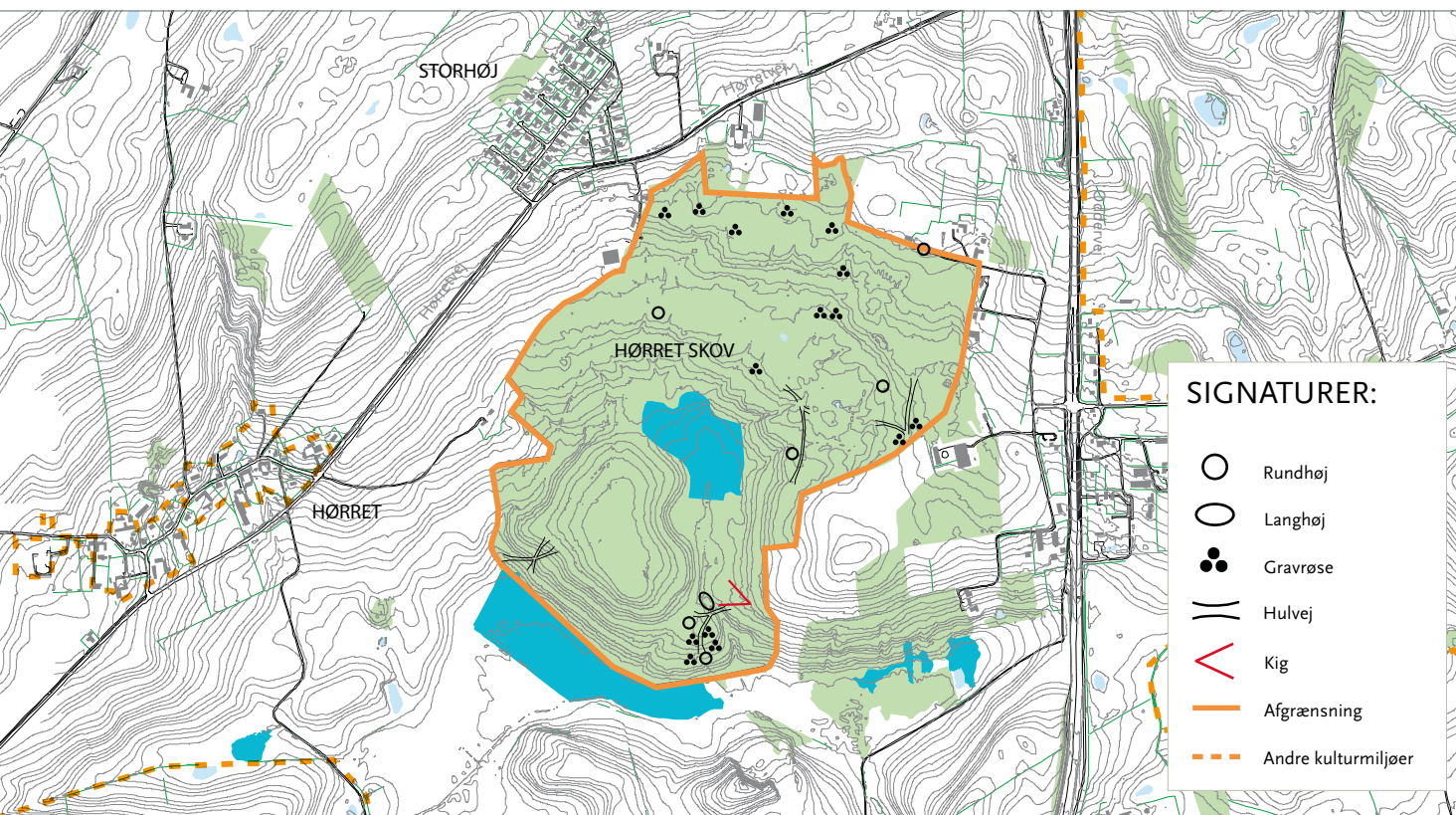
Tid: Forhistorisk tid, frem til 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Hørret Skov er et meget gammelt skovområde, som rummer talrige fortidsminder og spor fra både bondestenalderen, jernalder og historisk tid og frem til i dag.

Skovområdet ligger i det kuperede moræneområde syd for Højbjerg, Aarhus. Oprindeligt var skoven en græsningsskov for omkringliggende gårde. Den brug ophørte med fredskovsforordningen i 1805, hvorefter skoven overgik til Vilhelmsborgs Gods. Siden 1973 har skoven været ejet af Aarhus Kommune.

I Hørret Skov findes bl.a. høje og megalitgrave fra stenalderen samt stenrøser fra bronze- eller jernalderen. Stenrøser er dynger af sten, som vore forfædre har samlet sammen, fordi stenene har ligget i vejen for ager- og skovbruget. Af og til har dyngerne også fungeret som forseglings på urnegrave. Desuden tre storstensgrave (oldtidsgrave), hvoraf den ene er ødelagt af en gennemgående skovvej.

Hørret Skov er det eneste sted i Aarhuskovene, hvor der er påvist bautasten. Bautasten er oprejste sten af forskellig størrelse – formentlig en form for mindesten – rejst ved eller på gravhøje eller markgrave. Flest er rejst i yngre jernalder.

I skovens østlige del findes et antal jernalderagre, mens der i den sydvestlige del er højryggede agre fra historisk tid, som hørte til Langballe bys jorder.

I den sydlige og vestlige del af skoven findes partier med stævningsskov, som er den tidligste kendte form for skovdrift i Danmark, som kan spores tilbage til stenalderen. Denne skovtype opstod som resultat af, at herremændene havde brugsretten over overskoven og bønderne kunne så bruge, hvad de kunne finde i lavskoven til hegn, brændsel, græsning til dyr m.m.

Den ekstensive drift af skoven gør skoven artsrig, og kulturmiljøer er velbevarede.

BÆRENDE ELEMENTER

Gravhøjene, stenrøser, bautasten, jernalderagre, højryggede agre, stævningsskov.

SÅRBARHED

- » Ændret skovdrift
- » Rydning og renaftdrift

BEMÆRKNINGER

Skoven ejes af Aarhus Kommune. Der er gode muligheder for at færdes ad veje og stier i skoven.

Området er udpeget som kulturarvsareal: SB 113 Mårslet sogn, Ning herred.

LITTERATURLISTE:

Fortidens spor i Århuskovene: En håndbog, Jesper Laursen, Jysk Arkæologisk Selskab, 1982

Hørret Skov – dysser og gravhøje, Danmarks Kulturarvs For-

ening, <http://www.fortidsmindeguiden.dk/Hoerret-Skov.bso16.o.html>

Fund og Fortidsminder, Kulturarvsstyrelsen, <http://www.kulturstyrelsen.dk/fundogfortidsminder>

FORHISTORISK TID

Horsehave og Havskov

LOKALSAMFUND:

39 Skødstrup - Løgten

KULTURMILJØTYPE:

Fortidsminder, gravhøje og højryggede agre

TID:

Forhistorisk tid, frem til 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kystnært skovområde med mange fortidsminder. Der er adskillige høje i de to skove, mest mellemstore gravhøje, formodentlig fra stenalderen, samt flere områder med højryggede agre.

SÅRBARHED

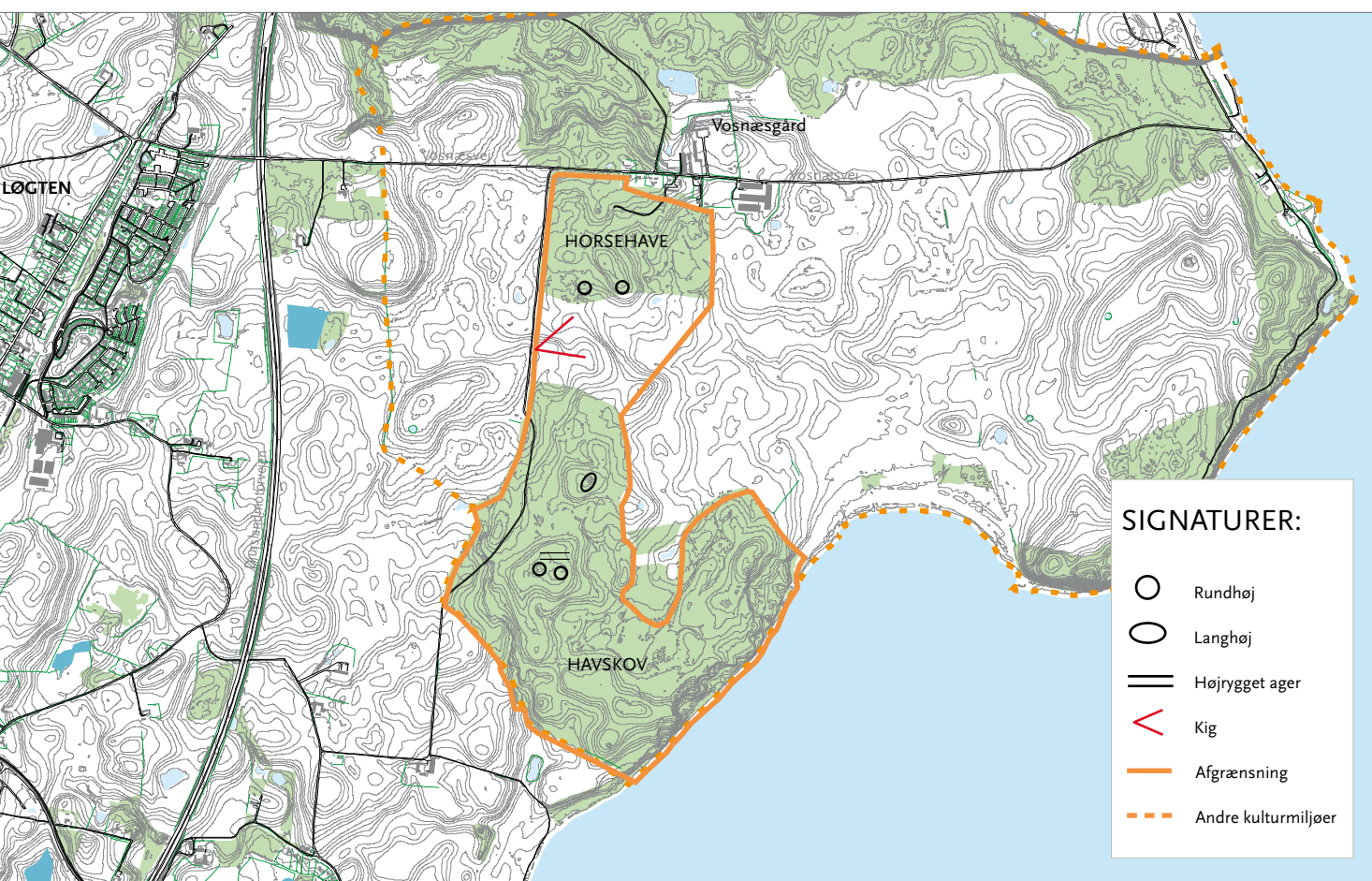
- » Ændret skovdrift
- » Rydning og renaft.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Højene
- » Højryggede agre.

BEMÆRKNINGER

Sårbar over for hårdhændet skovdrift med tungt materiel, grøftning og dybdepløjning.

FORHISTORISK TID

Jelshøj og Tulshøj

Lokalsamfund: 21 Tranbjerg

Kulturmiljøtype: Forhistorisk tid – Bronzealderhøje

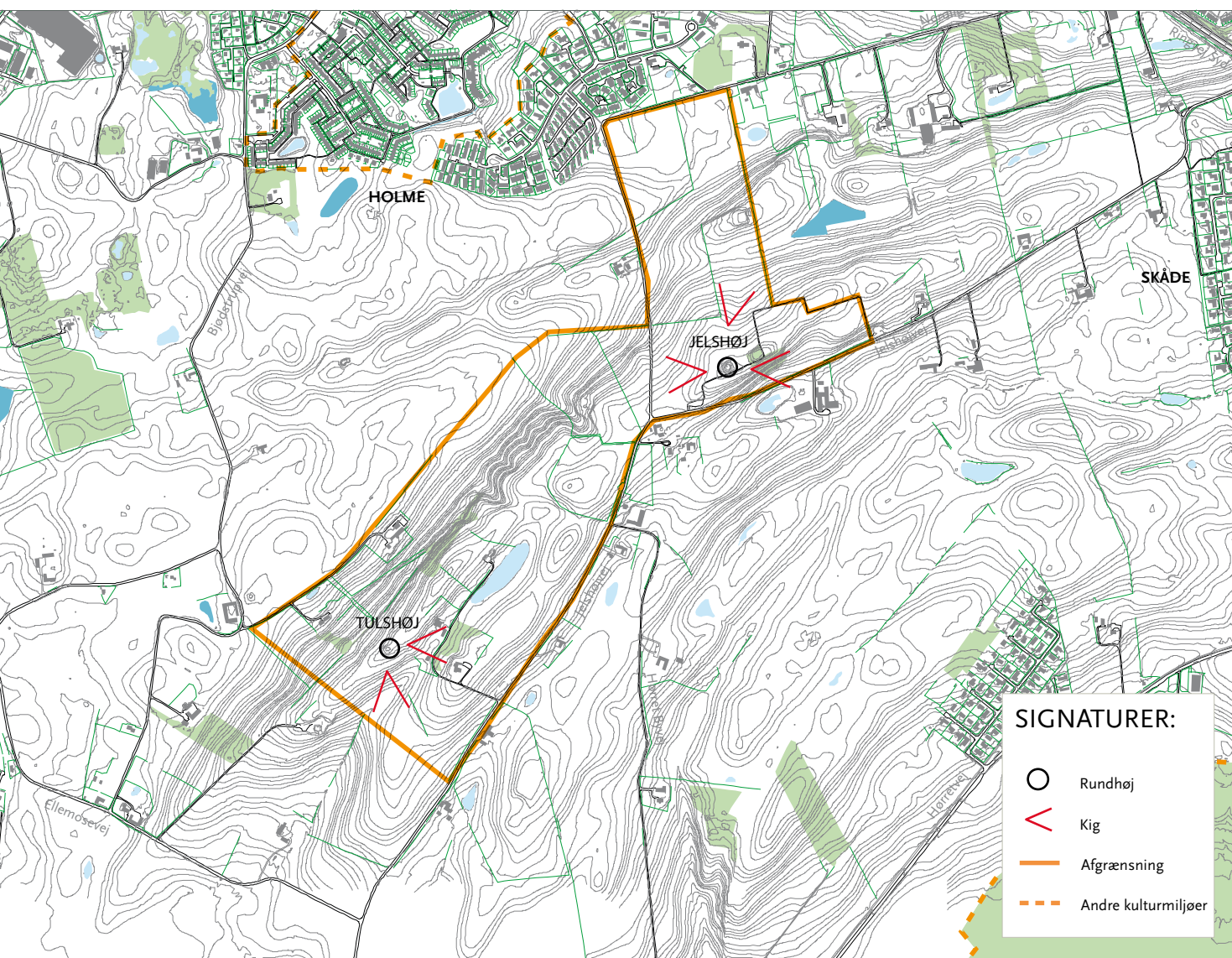
Tid: 1800 - 1000 f.Kr.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Jelshøj er en meget markant bronzealdergravhøj, og med en beliggenhed 128 m over havet er der en storslået udsigt over Aarhus, Aarhus Bugt og landskabet omkring fra højen.

Højen blev formodentlig anlagt i den ældre bronzealder (1800 - 1000 f.Kr.).

På toppen af Jelshøj står et geodætisk postament, som er et af hovedpunkterne i det danske opmålingsnet. Punktet ses som

en firkantet granitstolpe, hvorpå årstallet 1873 er indhugget. Det er året, hvor postamentet blev etableret og højen fredet.

Tulshøj er en noget mindre høj, beliggende 115 m over havet. Herfra er storslået udsigt over landskaberne syd for Aarhus og ud over Aarhus Bugt.

BÆRENDE ELEMENTER

Højene.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri
- » Hegnsplantning
- » Tilgroning
- » Sløring af indsigt og udsigt.

BEMÆRKNINGER

Arealet er omfattet af landskabsfredning fra 1967.

På grund af de fantastiske udsigter fra højene er området et meget besøgt udflugtsmål, og der er udlagt stier i fredningen for at sikre offentlighedens adgang til området.

LITTERATURLISTE

Jelshøj – en storhøj fra bronzealderen, Danmarks Kulturarvs Forening, <http://www.fortidsmindeguiden.dk/jelshoej.bro11.0.html>
Fortidsminder i Århus-området, Anna Lindebo Leth, Århus Amt i samarbejde med Forhistorisk Museum Moesgård, 2002

FORHISTORISK TID

Lillering Skov

Lokalsamfund: 34 Harlev - Framlev

Kulturmiljøtype: Fortidsminder – bondestenalder, bronzealder og jernalder

Tid: Forhistorisk tid, frem til 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

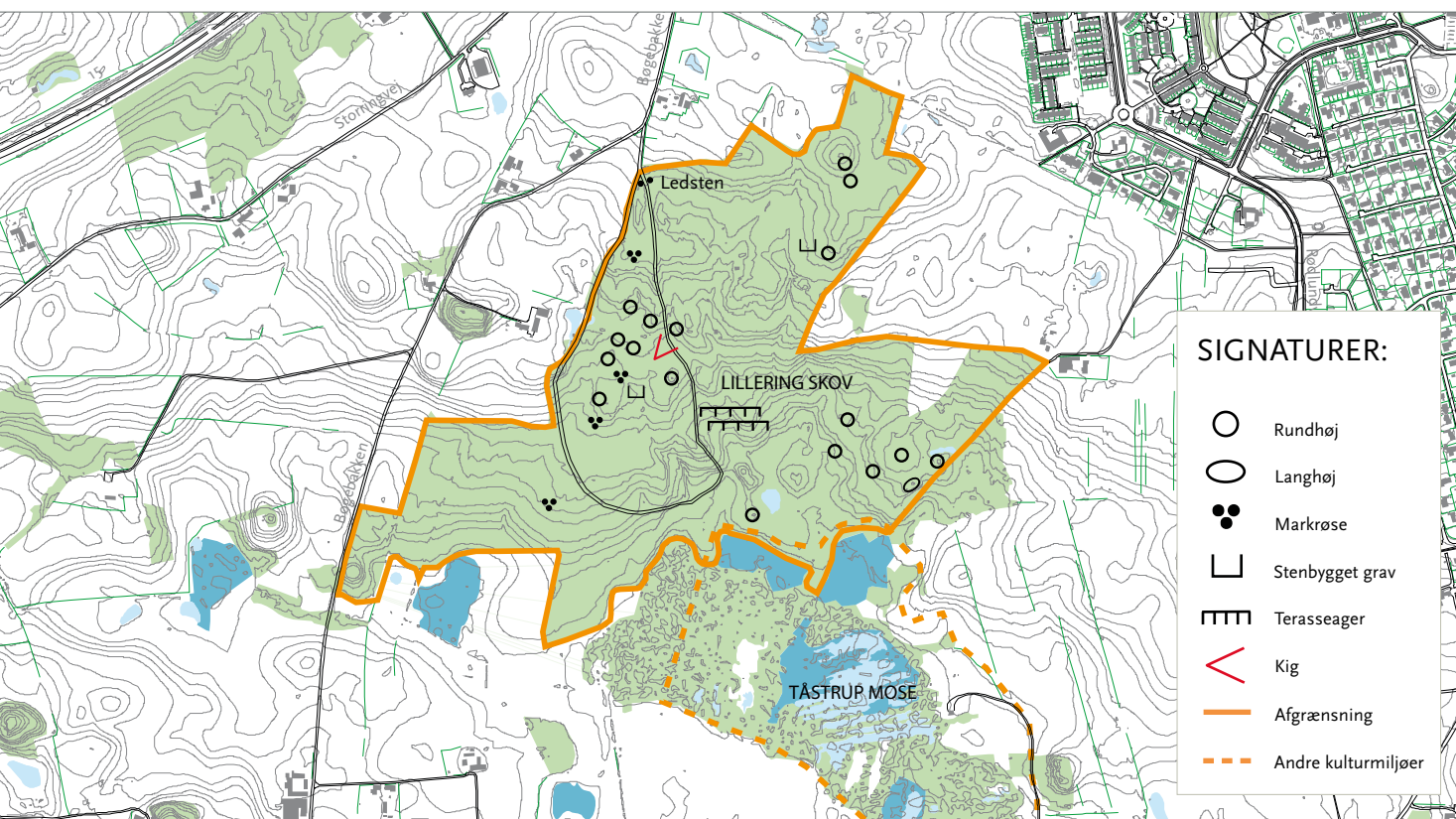
Lillering Skov er et område med storstensgrave og små og store høje foruden velbevarede jernalderagre. Der foruden rummer området et stort antal kulturhistoriske elementer som skovdiger, ledsten og stenkister.

De arkæologiske spor tyder på, at området har været beboet i bondestenalderen og i bronzealder og jernalder.

Overvejende er der tale om rundhøje, gravhøje fra oldtiden og yngre sten- eller bronzealder, men enkelte bopladser og spor af jernproduktion og agerbrug er også registreret i området. Der er gjort enkeltfund af neolitiske økser på markerne nær Tåstrup Moses østkant og ildsten fra jernalder ved Tåstrup Sø. En undersøgelse af marksystemernes udbredelse i Lillering Skov indikerer endvidere, at der er ikke mindre end fem nord-sydgående hulveje fra oldtiden.

Gravhøjsbilledet er særligt her på grund af den tæthed, hvor- med de findes i Lillering Skov. De er primært beliggende i den centrale vestlige del af skoven omkring Bøgebakken samt i den centrale østlige del af skoven nær Rødlund.

I Lillering Skov er de tidligere dyrkningsspor særligt velbevarede. Dyrkningssporene ses som markante terrasser på skrånen- de terræn samt som skelvolde på højderygge og røser af sten samlet fra markerne i forbindelse med dyrkningen. Terrasserne er bedst bevarede i den østlige del af skoven, men rester af ter-

rassekanter findes også i den centrale del af skoven. De fleste af de skeldiger, som adskilte skovparcellerne ved udskiftningen omkring år 1800 findes fortsat. Ved den nordlige indkørsel står de to høje ledsten, som har markeret indgangen til skoven efter Fredskovsforordningen af 1805, der forbød græssende dyr i skovene.

I Lillering Skov vidner også stenkisteformede broer om behovet for uhindret trafik over vandløbene, et kulturspor, som er forsvundet i langt de fleste danske skove. Broerne er opbygget af ensartede, tæt stillede sidesten på en ofte anlagt stenbund og dækket af store overliggersten.

De mange velbevarede kulturhistoriske elementer følger af mange års skånsom og ekstensiv skovdrift.

BÆRENDE ELEMENTER

Høje, agre, stenkister.

SÅRBARHED

- » Skovdrift med maskiner
- » Rydning og renafrift
- » Grøftning og dybdepløjning.

BEMÆRKNINGER

Der er i maj 2012 rejst fredningsforslag for Lillering Skov og arealer syd herfor. Nedenfor er indsat kort med registrering af kulturhistoriske elementer i området.

Området er også udpeget som Natura 2000 område, hvor udpegningsgrundlaget bl.a. er forskellige skovtyper.

LITTERATURLISTE

Fund og Fortidsminder, Kulturarvsstyrelsen, <http://www.kulturstyrelsen.dk/fundogfortidsminder>

Fredningsforslag for sammenhængende natur og landskab syd for Harlev, udarbejdet af Danmarks Naturfredningsforening, Skanderborg Kommune og Aarhus Kommune, 2012

FORHISTORISK TID

Kvottrup Skov

Lokalsamfund: 35 Sabro

Kulturmiljøtype: Fortidsminder – Bronzealderen

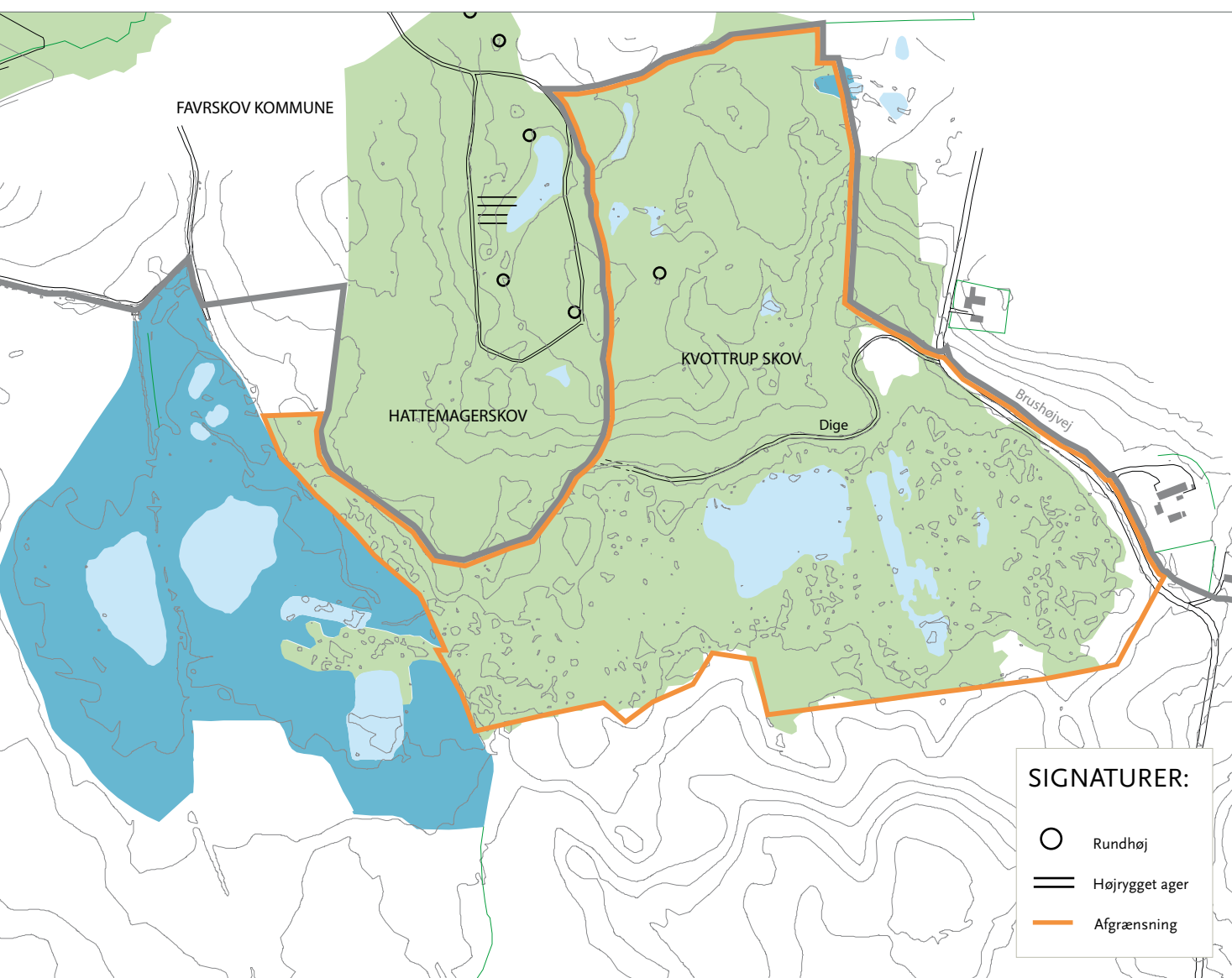
Tid: Forhistorisk tid, frem til 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Skovområde med diger, højryggede agre, hulveje og høje. Der er placeret dige rundt om størstedelen af skoven.

Syd for skoven er der vandhuller i tidligere tørvegrave.

Området er sammenhængende med herregårdsskabet omkring Ristrup.

BÆRENDE ELEMENTER

Diger, højryggede agre, hulveje, høj og tørvegrave.

SÅRBARHED

Sårbart over for hårdhændet skovdrift, tunge maskiner, renafdrift og dybdegående jordbehandling.

- » Ændret skovdrift
- » Rydning og renafdrift.

BEMÆRKNINGER

Området bør ses i sammenhæng med de vestligere beliggende Hattemager Skov og Nørreris Skov i Favrskov Kommune, hvor der er en meget stor koncentration af gravhøje. Disse skove er også udpeget som kulturmiljøer.

LITTERATURLISTE

Kvottrup Skov, Fund og Fortidsminder, Kulturarvsstyrelsen,
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/49898/>

FORHISTORISK TID

Skovene langs kysten syd for Aarhus

Lokalsamfund: 11 Holme - Højbjerg - Skåde og 32 Mårslet

Kulturmiljøtype: Fortidsminder - stenalderen, bronzealderen og ikke mindst jernalderen.

Tid: Forhistorisk tid, frem til 1050 og Middelalderen 1050 - 1536.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet ligger i skov i bakket morænelandskab syd for Aarhus ud til de 20 – 30 m høje kystklinter, der gennemskæres af flere dybe bækdale. Kulturmiljøet strækker sig fra Havreballe Skov i nord til Fløjstrup Skov mod syd. Det er den ekstensive skovdrift der har bevirket, at mange fortidsminder og kulturhistoriske spor er bevaret i det store område.

I skovene findes et meget stort antal fortidsminder fra stenalderen, bronzealderen og ikke mindst jernalderen.

I Thorskov og Hestehaven findes dyrkningsterrasser, gravhøje og stenrøser fra Jernalderen, mens der i Skåde Skov er agre fra middelalderen og storlandbruget 1536-1750.

I området omkring Moesgård findes flere dysser og høje.

I kulturmiljøets sydligste del, Fløjstrup Skov, findes en række rundhøje, megalitgrave og stenrøser, foruden jernalderagre og højryggede agre fra historisk tid.

BÆRENDE ELEMENTER

Agre, høje og røser.

SÅRBARHED

- » Ændret skovdrift
- » Rydning og renafrift
- » Friluftsliv.

BEMÆRKNINGER

En stor del af området ejes af Aarhus Kommune, der driver områdets skove. Området er udpeget som kulturarvsareal: SB 54 Beder Sogn, SB 113 og SB 114 Mårslet Sogn.

LITTERATUR:

Fortidens spor i Århuskoven: En håndbog, Jesper Laursen, Jysk Arkæologisk Selskab, 1982

Skovens skjulte skatte, Aarhus Kommune, <http://www.aarhus.dk/~media/Dokumenter/Teknik-og-Miljoe/Natur-og-Miljoe/Ud-i-naturen/GPS-Skattejagt-til-print.pdf>

FORHISTORISK TID

Storskov og Lilleskov

Lokalsamfund: 23 Stavtrup - Ormslev

Kulturmiljøtype: Fortidsminder – Jernalder og Vikingetid

Tid: Forhistorisk tid, frem til 1050.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Skovområder på sydsiden af Aarhus Ådal med mange fortidsminder. I skovene er der flere gravhøje, bl.a. den betydelige Barritshøj.

Fra historisk tid er der desuden højryggede agre, stenkistebroer og stendiger.

Skovene er i fysisk sammenhæng til herregårdslandskaberne omkring Constantinsborg.

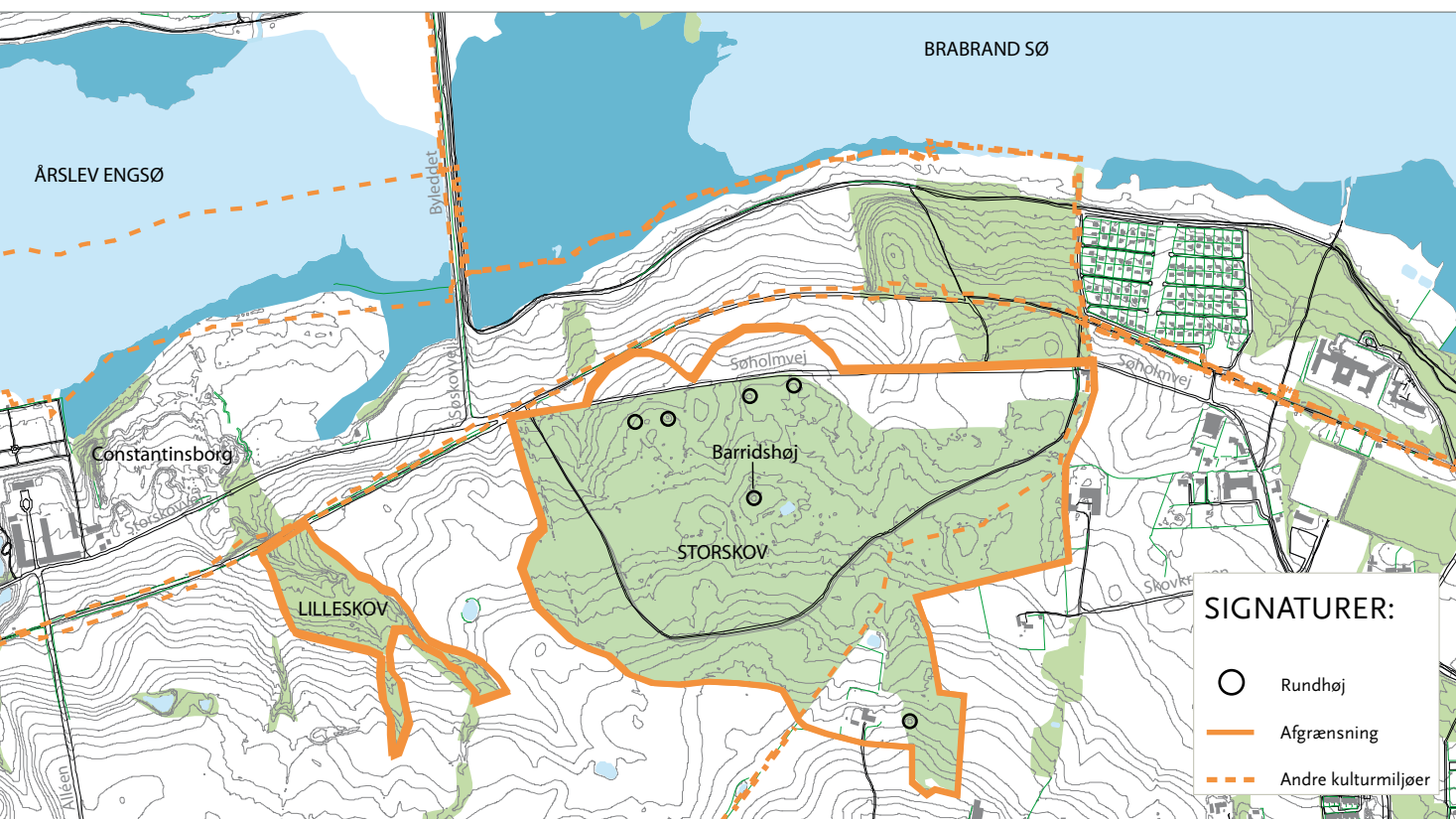
BÆRENDE ELEMENTER

Høje, højryggede agre, stenkistebroer og stendiger

SÅRBARHED

Sårbar over for hårdhændet skovdrift, tunge maskiner, renafrift og dybdegående jordbehandling.

- » Ændret skovdrift
- » Rydning og renafrift.

LANDBRUGSLANDSKABET

Det østjyske landbrugslandskab afspejler en løbende forandring og udnyttelsen af landskabet gennem årtusinder, karakteriseret ved en stadig udvidelse af de dyrkede arealer ved rydning af skov, opdyrkning af hedearealer og græsningsoverdrev, dræning af enge og vandlidende arealer, spredning af bebyggelse ud fra landsbyerne, ændring af antallet og størrelsen af gårdene og ændring i dyrkningsformerne. Landbrugslandskabet omfatter områderne uden for byzonerne, dvs. landsby- og hovedgårdsejerlavene med dyrknings-, eng- og skovarealer, søer og moser.

De ældste landsbyer havde stort set fundet deres endelige placering ved overgangen fra vikingetid til middelalder. Fra disse landsbyers ejerlav udstykkedes efterhånden et lignende antal større eller mindre udflytterlandsbyer, torper, så der omkring 1200-tallet tilnærmelsesvis fandtes de kirke- og gårdlandsbyer med ejerlav, vi kender i dag.

Frem til gennemførelsen af landbrugsreformer efter midten af 1700-tallet blev landsbyernes jorde drevet af gårdene i fællesskab og med fælles udnyttelse af agerjord (højagre), overdrev (græsning), skov (brænde, hegnsmateriale, tømmer) og eng og mose (græsning, høslet, tørv), og i nær afhængighed af godserne.

I løbet af perioden udskilte hovedgårdene sig med egne ejerlav fra landsbyejerlavene, blandt andet ved nedlæggelse eller flytning af landsbyer. Gårdene etablerede sig typisk med åbne agerarealer egnet til stordrift (hovmarker), læhegn og vildtremiser, med hovedanlægget karakteristisk placeret nær skovarealer (tømmer, jagt) og engarealer (græsning og høslet). De nærmeste omgivelser blev udformet med have- og parkanlæg, alleer, udsigtsakser mm., anlagt med stor landskabelig værdi.

Også enkelte af nutidens storlandbrug havde allerede inden udskiftningen etableret sig med egne ejerlav gennem gårdsammenlægning.

Ved gennemførelsen af landbrugsreformerne i 100-årsperioden efter midten af 1700-tallet med ophævelse af landsbyfællesdriften blev udstykningen af landsbyjorden til den enkelte gård i Østjylland helt overvejende gennemført som stjerneudstyknings med meget begrænset udflytning af gårde fra landsbyerne. I Aarhus Kommune blev kun Brabrand ejerlav blokudskiftet, og hovedparten af gårdene udflyttet fra landsbyen.

Landsbyerne er derfor i det væsentlige bevaret med deres oprindelige form, vej- og bebyggelsesstruktur og med en relativ skarp afgrænsning ud til det omgivne landbrugslandskab.

Derimod ændredes landsbymarkens udseende væsentligt efter udskiftningen. Den nye markopdeling blev tegnet af nye grøfter, diger og hegn, som den nye markstruktur gjorde nødvendig. Det var også i denne periode at landvindingen tog fart ved at tidligere hedearealer og overdrev blev opdyrket, engarealer drænet og nye områder indvundet. I stort omfang tegnede hovedskellene i stjerneudstyknings, sammen med det gamle vejnet, det mønster som stadig tegner sig i landskabet, trods senere sammenlægning af marker og overpløjning af skel. Mange steder endda også genkendeligt i byområder, der senere er vokset op på tidligere landsbymarker.

Udskiftningen blev gradvis fulgt op af fæstegårdenes overgang til selveje. Efterfølgende gav driftspraktiske og økonomiske forhold anledning til en udvikling, hvor der på den ene side opstod ny bebyggelse udenfor landsbyerne ved udflytning af enkelte gårde eller frastykning af parcelbrug og husmandssteder i ejerlavets periferi, og på den anden side blev sammenlagt gårde til større enheder, i

sjældne tilfælde med nedlæggelse af hele landsbyer til følge. Det bevaringsværdige landskab, der på den måde har udviklet sig over århundreder, kan opsummeres i følgende karakteristika:

- » Landsbyernes udstyknings- og markmønstre med grøfter, diger og hegnsbeplantninger
- » Landsbyernes skarpe afgrænsning mod det åbne land
- » Spredt bebyggelse af fritliggende gårde, parcelbrug, husmandssteder og huse med læ-beplantninger og haver omkring
- » Husmandsudstyknings med regelmæssigt fordelte småejendomme langs vejene mellem landsbyerne
- » Herregårdsområder med store bygningsanlæg, store markflader, landskabelige have og parkanlæg
- » Skove, vådområder, vandløb, søer (afvanding og tørlægning).

Fra 1960'erne begyndte en stadig mere udbredt sammenlægning af gårde til storlandbrug, der i størrelse nærmer sig godsernes markarealer. De sammenlagte ejendommers bygninger frastykkes til små fritidslandbrug eller til boligejendomme.

Den meget frugtbare jord omkring Aarhus gav grundlag for udbredte gartneribrug, der med store drivhusanlæg satte et særligt præg på landbrugslandskabet. Ved bl.a. Mundelstrup, Tilst og Malling findes stadig resterne af de tidligere udbredte drivhuslandskaber.

Udviklingen i samfærdsel og den tekniske udvikling har sideløbende sat sit præg på landbrugslandskabet. De store vejforordninger trak i starten af 1800-tallet nye, retlinede vejspor over landskabet, i anden del af 1800-tallet skar jernbanerne, ligesom 100 år senere motorvejene, helt nye forbindelseslinjer gennem landskabet med stærke fysiske barrierer, som delte gamle ejendomsstrukturer, sogne og landskaber.

LANDBRUGSLANDSKABET

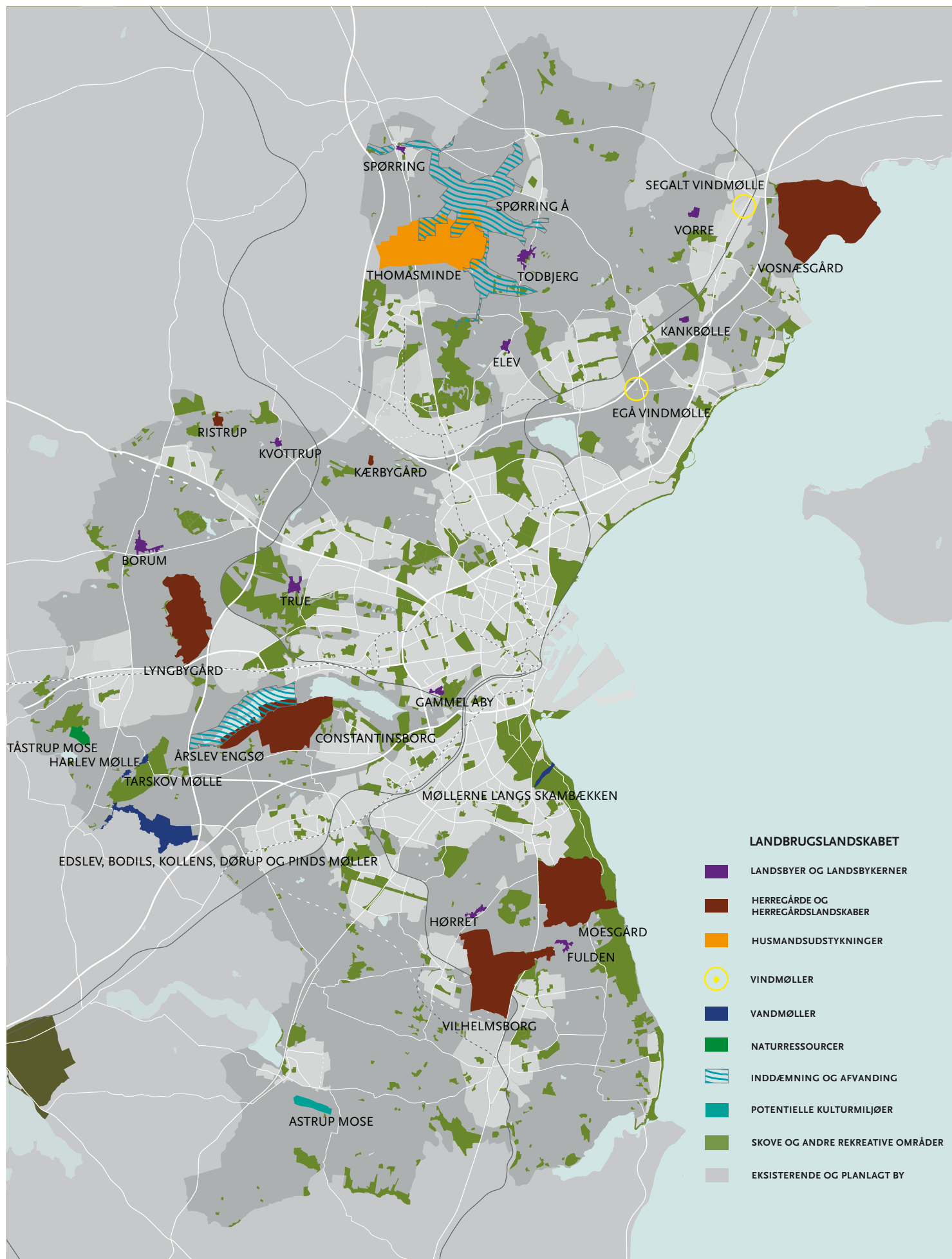
Og over det åbne landbrugslandskab tegner den tekniske udvikling og stordrift sig med en stadig skiftende skov af fabriksskorstene, telefon- og elmaster, foderstofsiloer, transformatortårne, højspændingsledninger, vindmøller og kraftværker. Landbrugslandskabet er foranderligt, men der kan være grund til at være opmærksom på følgende forhold, som kan afstedkomme væsentlige ændringer i landskabet og som kan sløre de karakteristiske og bærende elementer:

- » Udlæg af nye byområder
- » Udbygning omkring landsbyer
- » Nedlægning af gårde og husmandsbrug
- » Marksammenlægninger med rydning af hegn og rørlægning af grøfter
- » Naturgenopretning
- » Skovrejsning og plantagetilplantning
- » Vejanlæg, tekniske anlæg og råstofindvinding.

I det følgende beskrives nærmere de strukturer, der er mest markante og som udgør store dele af det gamle landbrugslandskab:

- » Landsbyer
- » Herregårde og herregårdslandskaber
- » Vand- og vindmøller
- » Udnyttelse af naturressourcer
- » Husmandsudstyknings
- » Dræning og afvanding.

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Helt op til overgangen mellem vikingetid og middelalderen var landsbyerne kendetegnede ved, at de lå på et givet sted i mellem 75 og 300 år, hvorefter landsbyen blev nedlagt og flyttet – ofte til et nærliggende tidligere dyrket område – mens det gamle landsbyområde blev inddraget til dyrkning. I år 1000-1300 begyndte landsbyerne at blive stedfaste, angiveligt på grund af den landbrugsdriftsform, der på den tid vandt indpas.

Fordeling og drift af landsbyens jord var et fælles foretagende. Den enkelte landsbys samlede dyrkningsressource blev udgjort af ejerlavet, der som regel var afgrænset af naturlige skel som vandløb, bakkedrag mv. Jorden var delt ud i mange mindre åse. Åsene deltes i lange smalle agre, hvor hver gård fik et antal agre. Systemet bevirkede, at en gårds agre kunne ligge meget spredt, og at driften var fælles. Inde i landsbyerne eller i tilknytning hertil lå typisk fællesjorderne/bymarken. I visse landsbyer var gårdene placeret om dette fællesareal, kaldet forten, som ud over byens fællesjord også bestod af vejarealerne, og ofte landsbyens gadekær og gadestævne, hvor landsbyens kvæg blev samlet, inden det blev drevet ud til græsning på overdrevet.

I løbet af middelalderen blev de fleste bønder underlagt en herremand, en kirke eller et kloster. F.eks. hørte bønderne i True under Marselisborg og Lyngbygård, som de skulle betale skat til og arbejde for. I denne periode blev bøndernes levevilkår stadig dårligere. Jorden blev udpint og produktiviteten faldt.

Det var på denne baggrund, at der i slutningen af 1700-tallet blev gennemført en række landboreformer. Der blev her gjort op med driftsfællesskab med den påkrævede enighed og samtidig i dyrkningen og vejen banet for, at enhver lodsejer kunne kræve jorder, han havde fælles med andre, udskiftet, så hver mands jorde kom til at ligge samlet på et eller højst to-tre steder, og det blev muligt at drive jorderne efter eget ønske. Desuden blev afhængigheden af godserne søgt reduceret, og stavnsbåndet ophævet i 1788.

Landboreformernes ophævelse af landsbyfællesskabet og nyopdelingen (udskiftning) af landsbyjorden var baseret på en rationaliseringsstrategi, hvor gårdene skulle placeres centralt i forhold til jorden, hvilket krævede, at gårdene blev flyttet ud fra landsbyerne. I Østjylland foretrak man dog en udstykningsform, der bevarede den sluttede landsby, den såkaldte stjerneudstykningsform. Her blev gårdenes nye samlede jordtilliggende nødt til at fordele sig som stråler ud fra landsbykernen, og deraf betegnelsen stjerneudstykningsform. Stjerneudskiftningens lange, kileformede jorde medførte senere, at enkelte gårde flyttede ud midt i marken.

Hvor landboreformerne primært medførte ændringer i det omgivende landskab, medførte ophævelsen af købstædernes handels- og laugsmonopoler midt i 1800-tallet derimod væsentlige ændringer i landsbyernes indre sammensætning af både bebyggelse og funktioner gennem tilflytning af håndværkere, oprettelse af butikker og grovvarerhandler og senere andelsbevægelsens forskellige funktioner. De nye bebyggelser fandt plads dels på forten eller efter gårde, der tidligt eller med tiden blev flyttet ud fra byen. Størstedelen af landsbyerne fremtræder derfor stadig som tætte enheder af bebyggelse og beplantning, der afgrænser til det omgivende dyrkningslandskab, oftest kun brudt af landbrugenes nye driftsbygninger.

Oprindelige landsbysamfund tæt på Aarhus er i dag smeltet sammen med storbyen og blevet til forstæder. Ofte består disse forstæder af to sammenhængende bydele. Den oprindelige del med centrum omkring landsbykirken og den nyere med centrum typisk omkring indfaldsvej og butikscenter. De gamle landsbykerner fremstår i dag mere eller mindre aflæselige. De typiske landsbytræk er også her de smalle, slyngede vejforløb, den lave og blandede bebyggelse, kirken og gadekæret. Andre landsbyer længere væk fra storbyen har udviklet sig som stationsbyer, landevejsbyer og som større parcelhusområder.

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

BÆRENDE ELEMENTER

- » Kirken – kirkegård med dige, nærmeste omgivelser, præstegård, menighedshus
- » Vej- og stistrukturen – forløb, profil, materialer, kirke- skole- jordmoderstier
- » Matrikelstruktur – skelmarkeringer
- » Bebyggelsesstrukturen – bygningernes indbyrdes placering og forhold til vejstruktur
- » Bygningskarakter – gårdstrukturer, husrækker, enkeltbygninger, bygningskroppe, tag og facadematerialer, vindues-, dør- og portformater
- » Fællesbygninger – brugs og butikker, forsamlingshus
- » Beplantningsstruktur – haver, skelhegn, læhegn
- » Åbne arealer – kirkeplads, forteplads, tofter og vænger
- » Forhold til landskabet – terræn, udsigter, afgrænsning.

SÅRBARHEDER

- » Tilvæksthastighed og tilvækststørrelse. Ved nybyggeri, hvor der anvendes standardløsninger, der slører de enkelte landsbyers karakteristika
- » Uanvendte bygninger, forfald og nedrivning.

UDPEGNINGER

Aarhus Kommune har mange landsbyer af høj kvalitet, og denne plan fremhæver eksempler på typiske og velbevarede landsbyer og landsbykerner, der repræsenterer de forskellige landsbytyper og udviklingstræk fra forskellige tidsperioder. Det indgår også i udvælgelsen af landsbykulturmiljøer, om landsbyen eller landsbykernen står over for store ændringer i omgivelserne grundet kommende byudvikling, hvor landsbyens bevaringsværdier kan komme under pres. Der blev i forbindelse med kommuneplanrevisionen til Kommuneplan 2009 foretaget en revision af landsbyernes administrationsgrundlag, som fremhæver de enkelte landsbyers bevaringsværdier og søger at sikre disse.

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

LANDSBYTYPER

De forhold, der har haft indflydelse på landsbyernes form, er især terræn- og vejforhold. Sammen med de forhold, der er affødt af produktionen, udspringer to hovedtyper: Fortebyen og vejbyen, der kan optræde i en række undertyper og mellemformer. I Aarhus Kommune er landsbyerne fortrinsvis opbygget som slyngede vejbyer eller uregelmæssige vejfortebyer, men de fleste varianter findes også, hvilket fremgår af den efterfølgende oversigt baseret på Fritz Hastrups opgørelse over danske landsbyer fra 1964:

REKTANGULÆR, REGULERET VEJ- OG VEJFORTEBY

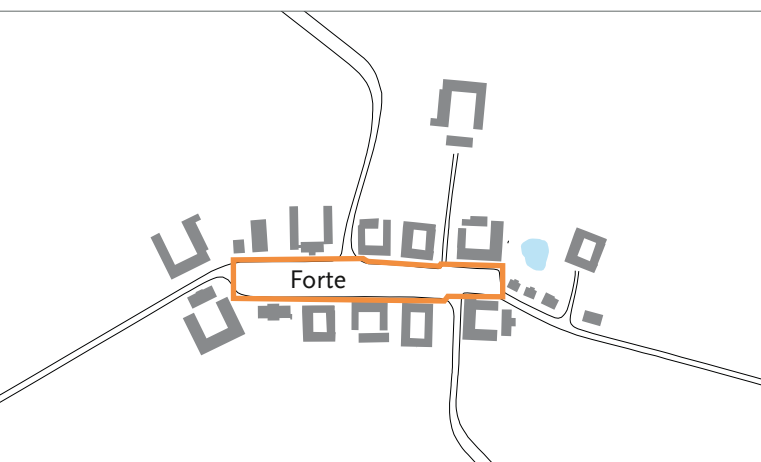
Denne landsbytype er meget regelmæssig i sin struktur, hvor gårdene ofte ligger i to rækker med et bredt fællesareal – fortæ – imellem sig. Betegnelsen 'vejby' betyder ikke, at byen er opstået langs med den tids forbindelsesvej. Det fortæller blot, at fællesjorden var vejliggende.

Vorre, Hesselballe, Brandstrup, Fårup, Elev, Segalt, Løgten og Mundelstrup er bygget op som rektangulære, regulerede vej- og vejforteby.

SLYNGET VEJBY

Denne landsbytype er den dominerende i Aarhus Kommune. Vejen eller bygadens forløb følger terrænet dvs. bakker, dalstrøg eller andre karakteristiske landskabstræk i området. Langs bygaden og evt. korte sidegader ligger gårdene i klynger af en eller flere gårde. Der ses ofte en sammenhæng mellem områdets topografi og vejens forløb, der ofte følger den samme højdekurve i sit slyngede forløb, hvilket igen smitter af på den bebyggede struktur.

Hørret, Langballe, Brendstrup, Todbjerg, Geding, Ajstrup/Storenor/ Lillenor, Tåstrup, Ravnholt, Framlev, Fløjstrup, Tulstrup, Ask, Onsted, Hvilsted, Testrup, Ravnholt, Skibby, Kasted, Ormslev, Edslev, Hørslev, Labing, Lyngby, Åstrup, Lystrup, Malling, Spørring, Sabro, Astrup, Kolt, Stavtrup, Holme, Skåde, Tranbjerg, Brabrand, Skæring, Studstrup og Hjortshøj er bygget op som slyngede vejbyer.

REKTANGULÆR, REGULERET VEJ- OG VEJFORTEBY

SLYNGET VEJBY

VEJKLYNGEBY

Denne landsbytype er mest udbredt i bl.a. det vestlige Vendsyssel, og er en variant af den slyngede vejby. Byens gader danner et netværk, hvori gårde og huse ligger uregelmæssigt fordelt i klynger langs et mere eller mindre kompliceret gadenet.

Borum, Egå og Vejlbj er bygget op som vejklungebyer.

FORTEBY

I fortebyen ligger landsbyens gårde samlet omkring et større fællesareal – forten. Forten kunne have mange forskellige former, men i den polygonale forteby ligger gårdene omkring en karakteristisk bred eller kantet forte. En forteklungeby er en forteby, hvor forten med tiden er blevet bebygget.

True er som den eneste by i Aarhus Kommune oprindeligt bygget op som en polygonal forteby, mens Hårup er noteret som den eneste forteklungeby i Aarhus Kommune.

UREGELMÆSSIG VEJFORTEBY

En vejklungeby opbygget omkring en fortelignende gadeudvidelse. Denne landsbytype er ofte tilpasset lokale terrænforhold. Vejfortebyens gårde ligger ofte langs med kanten af naturlige lavninger, som derved kommer til at bestemme byens udformning. Byens forte (fællesareal) er dermed også uregelmæssig.

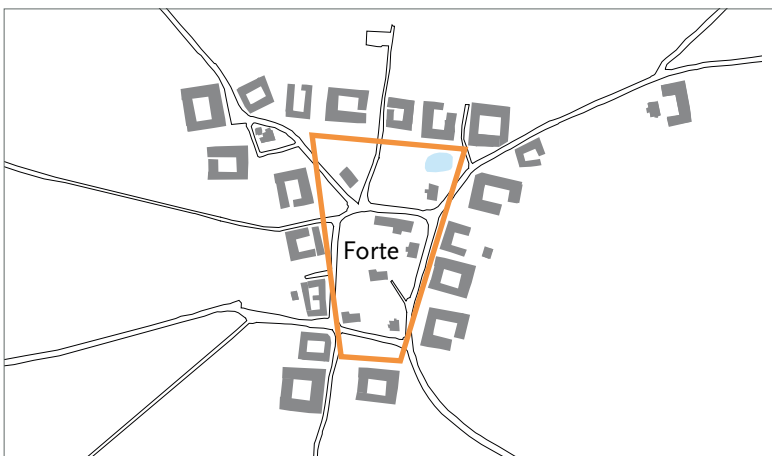
Kvottrup, Fulden, Lillering, Terp, Elsted, Mårslet, Tilst, Ølsted, Mejlbj, Skødstrup, Trige, Lisbjerg, Skejby, Hasle, Vibj, Åby, Årslev, Harlev og Beder er bygget op som uregelmæssige vejfortebyer.

UIDENTIFICEREDE LANDSBYER

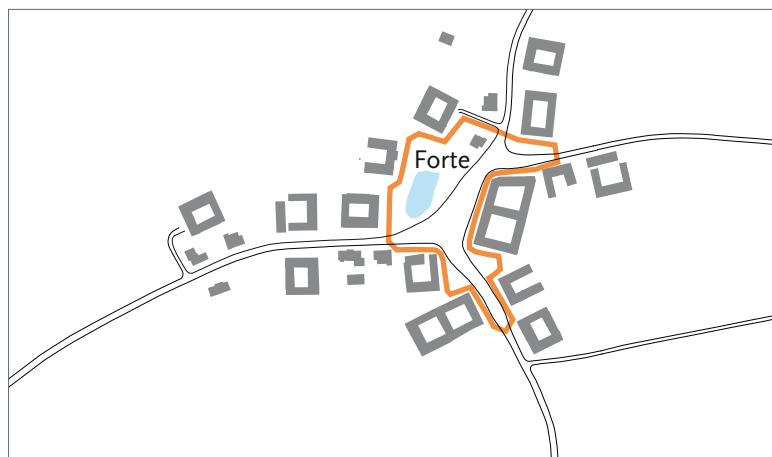
Gl. Harlev og Tiset har ikke en struktur, der kan identificeres under de øvrige karakteristiske træk

VEJKLYNGEBY

POLYGONAL FORTEBY

UREGELMÆSSIG FORTEBY

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Borum

Lokalsamfund: 35 Sabro

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen vejklungeby

Tid: Borum nævnes første gang i 1326 som Bardholm og udskiftes i 1796.

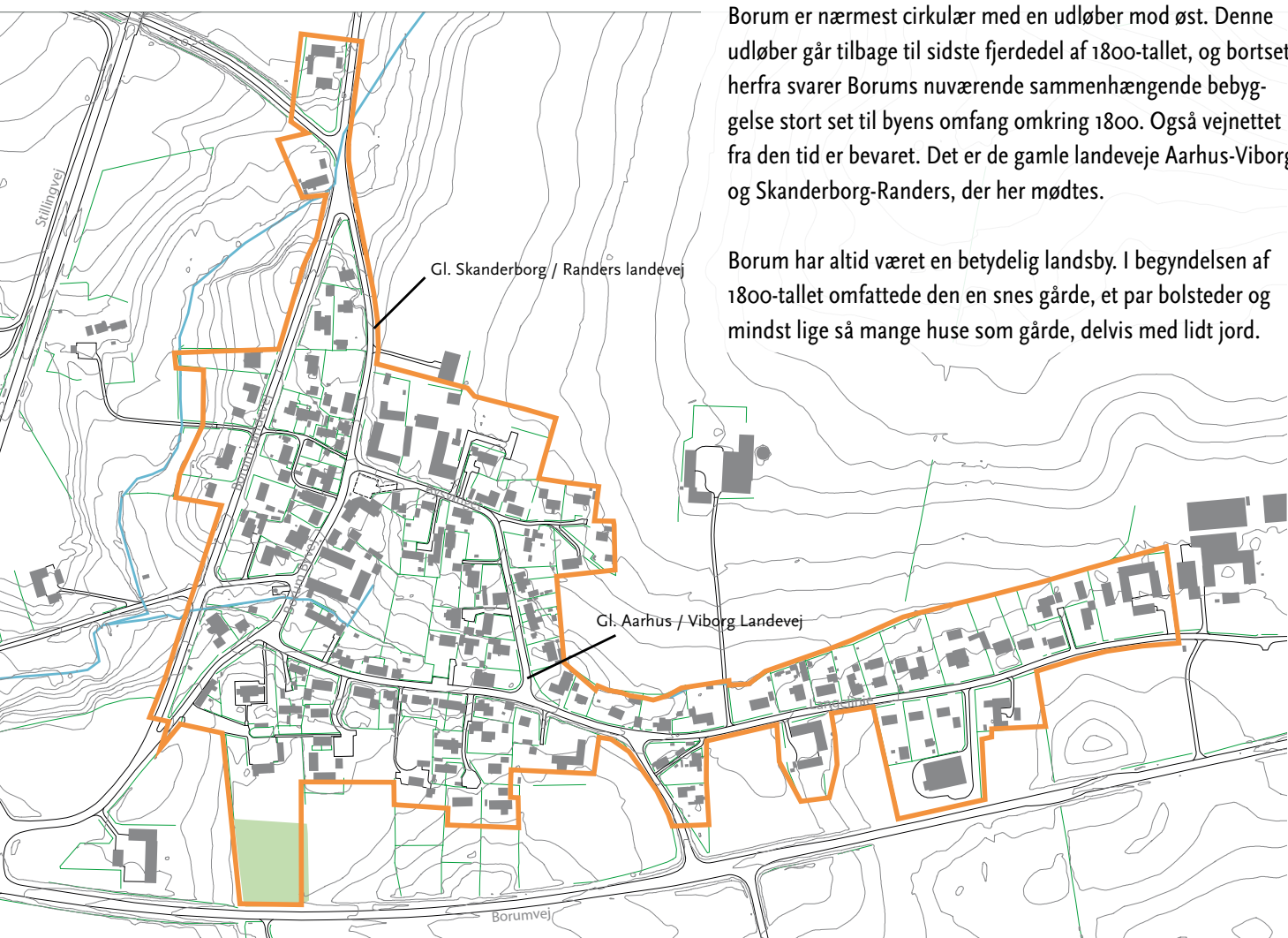
KULTURHISTORISKE HOVEDTRÆK:

Borum er en landsby, der dels er præget af den tidligere landsbydannelse's gårdbebyggelse og dels er præget af en byudvikling fra tiden omkring 1900 med villaprægede gadehuse, mejeri, forsamlingshus mm.

Borum ligger i et højtliggende og storbakket landskab imellem to bakker – Vindhøj (85 m.o.h.) mod nord og Borum Eshøj (104 m.o.h.) mod nordvest. Syd for byen falder terrænet ned mod ådalen, der gennemstrømmes af Lyngbygård Å. Mellem de to bakker løber Storkesigbæk, der har sit løb igennem byen. Borum Kirke, der ligger på en bakkedannelse i byens sydvestlige hjørne, præger byens profil.

Borum er nærmest cirkulær med en udløber mod øst. Denne udløber går tilbage til sidste fjerdedel af 1800-tallet, og bortset herfra svarer Borums nuværende sammenhængende bebyggelse stort set til byens omfang omkring 1800. Også vejnettet fra den tid er bevaret. Det er de gamle landeveje Aarhus-Viborg og Skanderborg-Randers, der her mødtes.

Borum har altid været en betydelig landsby. I begyndelsen af 1800-tallet omfattede den en snes gårde, et par bolsteder og mindst lige så mange huse som gårde, delvis med lidt jord.

Gårdene og husene lå langs vejene, til dels i klynger med åbent land mellem klyngerne. Fra omkring midten af 1800-tallet til århundredskiftet skete der omfattende udparcellering af de fjernereliggende dele af bymarken og udflytning af gårde. Herved opstod det mønster, der præger nutidens Borum, hvor forladte tomter og eventuelt tilbageblivende bygninger sammen med resterende åbent land mellem klyngerne er blevet overtaget til boliger for håndværkere, småhandlende, aftægtsfolk og arbejdere. Samtidig udviklede bebyggelsen sig til et lokalt servicecentrum med bl.a. læge, dyrlæge og mejeri. Kro var der som følge af byens beliggenhed fra gammel tid. Landbrugets tyngdepunkt blev forskudt udefter, bort fra byen.

Hvor Borum Byvej møder Bysvinget dannes byens centrale plads med forsamlingshus (1928), genforeningssten m.m. Den bymæssige bebyggelse fortsætter ned af Borum Byvej med det tidligere bageri og andelsmejeriet Borumlund (1887-1955). Bebyggelsen langs Langelinje er præget af småhuse i h.h.v. grundmur og bindingsværk samt enkelte større landbrugs- og værkstedshaller. Langs Tingvad er bebyggelsen primært karakteriseret af småhuse m.m. fra den første halvdel af dette århundrede, samt af den gamle skole.

BÆRENDE ELEMENTER

- » De gamle gårde og småhuse
- » De gamle fællesbygninger, eksempelvis forsamlingshus, bageri og mejeri
- » Diger
- » Beplantning
- » Kig til åbent land.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødiggørelse, forfald og nedrivning
- » Fældning af markant beplantning
- » Sløring af indsigts- og udsigtslinjer

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 1, Geografisk Institut 1974
Det skete i lokalområdet, Lokalhistorisk Arkiv for Borum og Lyngby Sogne, http://www.borum-lyngby.dk/?page_id=1377

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Elev

Lokalsamfund: 27 Lystrup - Elsted

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen rektangulær, reguleret vejforbeby

Tid: Elev kendes tilbage til 1431, hvor byen benævnes som Edeløffue. Byen blev udskiftet i 1798.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Elev har en smuk landskabelig placering i et bakket landskab, der falder mod Egådalen syd og øst for byen. Fra den højtliggende landsby er der vidt udsyn over det storbakkede landskab og Aarhusbugten. I den sydlige del af landsbyen ligger den lille, kullede romanske kvaderstenskirke, der kendetegner landsbyen fra det lavereliggende landskab mod syd.

Den tidligere gård- og husbebyggelse lå regelmæssigt placeret omkring en rektangulær forte, hvor ud fra markerne efter udskiftningen lå i stjerneform. Ved udskiftningen var der ni gårde i Elev, og af disse har seks bevaret deres regelmæssige placeringer omkring den gamle forte, der i dag er bebygget

med ældre landhuse og nyere parcelhuse. Det er dog stadig de ældre gårde, der kendetegner byen, hvilket særligt opleves langs Hovmuren øst for byen, hvor tre af de gamle gårde danner en smuk og klar afgrænsning af landsbyen i overgangen til det skrånende terræn. I byen er også bevaret enkelte ældre landhuse fra første halvdel af forrige århundrede.

Indtil 1788, da stavnsbåndet blev hævet, var Elevs bønder hoveripligtige til Skårupgård. Herfra stammer navnet *Hovmuren*, der samtidig var den gamle amtsgrænse mellem Aarhus og Randers, hvor Skårupgård hørte til i Randers Amt. Bønderne havde, foruden de stjerneudstykkede marker, en strimmel jord ned til Egåen til høslet, derfra stammer navnet *Høvej*.

Sydøst for den oprindelige landsbybebyggelse ligger Elev Skole, der stod færdig i 1911 og erstattede den lille skole, der lå på Kjeldsbjergvej 10. Fattighuset var beliggende på Kjeldsbjergvej 6 og kan ses endnu.

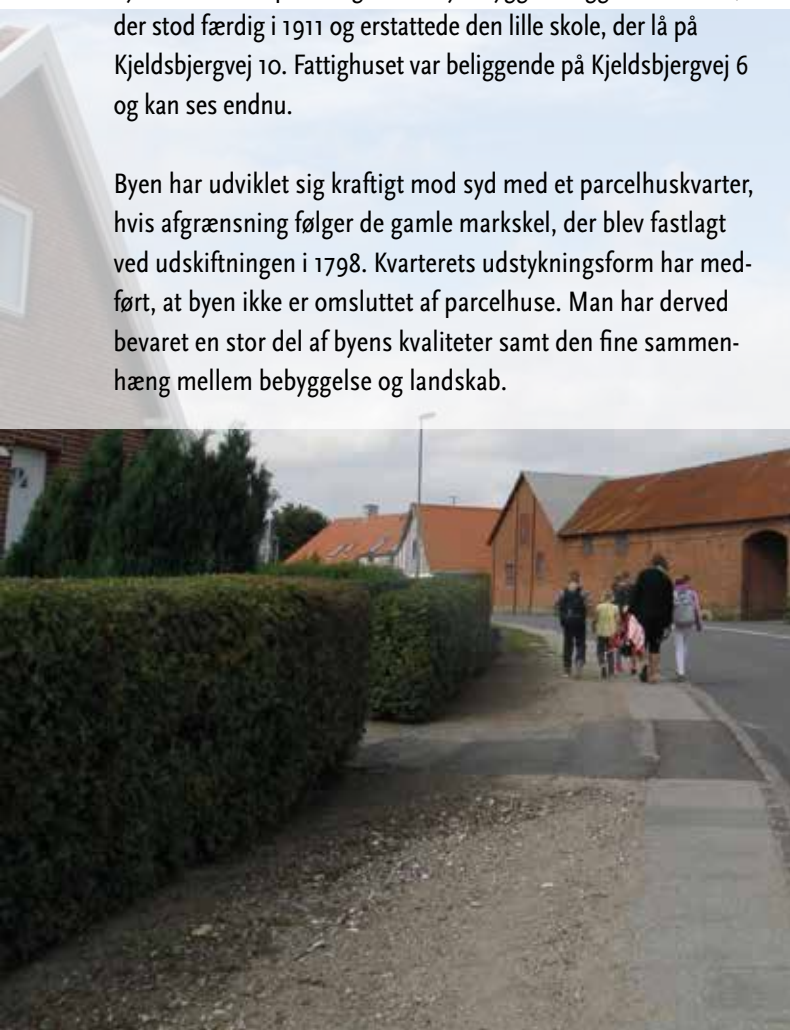
Byen har udviklet sig kraftigt mod syd med et parcelhuskvarter, hvis afgrænsning følger de gamle markskel, der blev fastlagt ved udskiftningen i 1798. Kvarterets udstykningsform har medført, at byen ikke er omsluttet af parcelhuse. Man har derved bevaret en stor del af byens kvaliteter samt den fine sammenhæng mellem bebyggelse og landskab.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Den gamle vejføring, det gamle kær samt gårdenes placeringer er velbevarede og den gamle struktur er stadig aflæselig.
- » De gamle gårde og småhuse
- » De gamle fællesbygninger, eksempelvis højskole/børnehjem, skole mv.
- » Beplantning
- » Kig til åbent land.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigdgørelse, forfald og nedrivning
- » Fældning af markant beplantning.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Hos os i Lystrup-Elsted-Elev, Lystrup-Elsted-Elev Fællesråd, 2004,
<http://www.8520.dk>

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Fulden

Lokalsamfund: 31 Beder - Malling

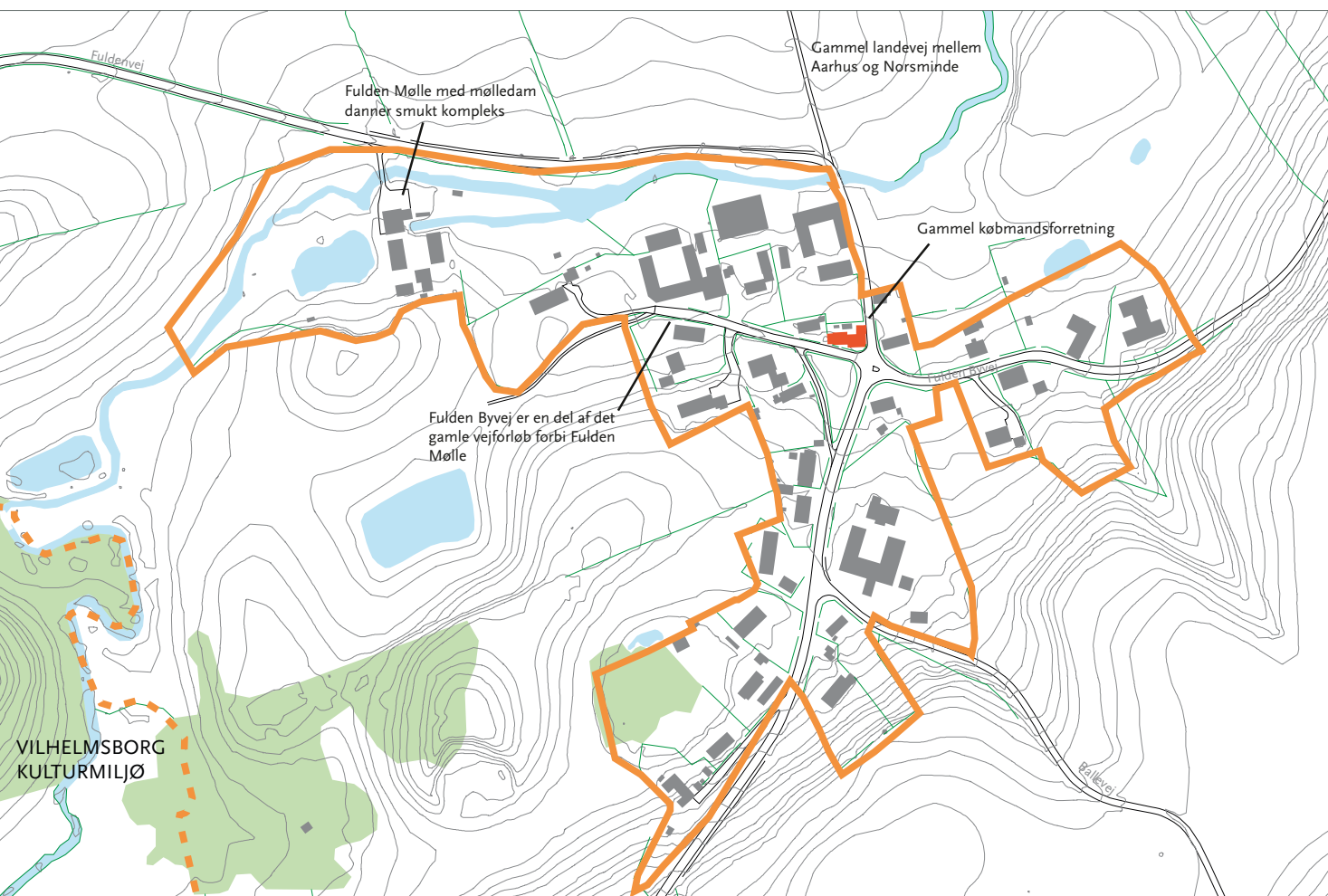
Kulturmiljøtype: Landbrugslandskab - Landsby af typen uregelmæssig vejforløb. Til kulturmiljøet hører desuden en vandmølle.

Tid: Nævnt første gang i 1360 som Litlæfullen. Udskiftet i 1783.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Fulden har en usædvanlig smuk beliggenhed i Giber Ådal, der på dette sted udvider sig til en bredde på næsten 300 m. I den vestlige del af landsbyen ved Giber Å ligger Fulden Mølle. Mod nord afgrænses bebyggelsen særdeles smukt og klart af Giber Å og mod syd og øst af de kraftige bakker. Terrænet har præget dannelsen af vejforløb og bebyggelsesmønstre.

Fulden har i store træk bevaret sit oprindelige bebyggelsesmønster. Den ældre gårdbebyggelse har således ligget langs Fulden Byvej, der slynger sig igennem terrænet for at undgå lavninger og stigninger. Langs denne – hovedsagelig ved nordsiden – lå otte gårde og ene boelsted. Vejen har tidligere gået forbi Fulden Mølle, hvor det sidste stykke af den tidligere vejføring er bevaret som matrikelstel. Ved Fulden Byvej fandtes også en del

af "husene", men adskillige af disse var placeret ved udfaldsvejen mod Beder (Fuldenvej). Længst mod nord, hvor Fuldenvej støder sammen med Fulden Byvej, udvidede vejen sig til en trekantet plads, hvis vestlige del i dag optages af byens lille anlæg, mens østsiden er bebygget. Pladsen har formentlig virket som forte, men egentlig forteplads, omgivet af en krans af gårde, har den ikke været. Øst-vest udstrækningen var som i dag. Ved udskiftningen (1783) tildeltes 3 af gårdene jord i den østligste del af bymarken, og disse gårde flyttede tidligt ud. Ved udskiftningen blev også udlagt smålodder til de fleste af byens mange husmænd.

Den centrale bydannelse forekommer i krydset mellem Fulden Byvej og Fuldenvej ved den gamle købmand og det lille anlæg.

Gårdbebyggelsen er præget af tidstypiske landbrugsbygninger fra 1900-tallets begyndelse. Blandt husbebyggelsen er bevaret et stort antal bindingsværkshuse.

Fulden Mølle – Vandmøllen er første gang nævnt 1610 og som kobbermølle 1680. Oprindeligt tilhørte den selvejere, men kom senere under Vilhelmsborg og Moesgaard. Møllen brændte i 1908 men blev genopført og drevet indtil 1950'erne. I 2005 blev åen ledt i et stryg uden om mølledammen, som blev reetableret. Stemmeværket foran møllebygningen er stadig synlig, og vandstrømmen fortsætter under møllebygningen, hvor plaskelyden bidrager til fortællingen om bygningens oprindelige funktion, selv om turbinen ikke kører. Fulden Mølle var den første turbinemølle i landet.

BÆRENDE ELEMENTER

Den velbevarede landsby danner sammen med det karakteristiske landskab og beplantningen en usædvanlig smuk helhed.

- » De gamle gårde og småhuse
- » Beplantning og det lille anlæg
- » Udsigtslinjer
- » Fulden Mølle med mølledam, stemmeværk, møllebygning mv.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigsgørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Fældning af markant beplantning
- » Sløring af indsigts- og udsigtslinjer.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 1, Geografisk Institut 1974
Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943 s. 11 og 1949 s. 93
Fredningsplanlægning i Aarhus Amt, Forhistoriske og historiske forhold, Århus Amtskommune, Amtsfredningskontoret 1982
Vandkraftens kulturarv, Kulturarvsstyrelsen 2010

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Hørret

Lokalsamfund: 32 Mårslet

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen slynget vejby

Tid: Hørret kendes tilbage til 1473, hvor byen benævnes som Hørit, og landsbyen blev udskiftet i 1785.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

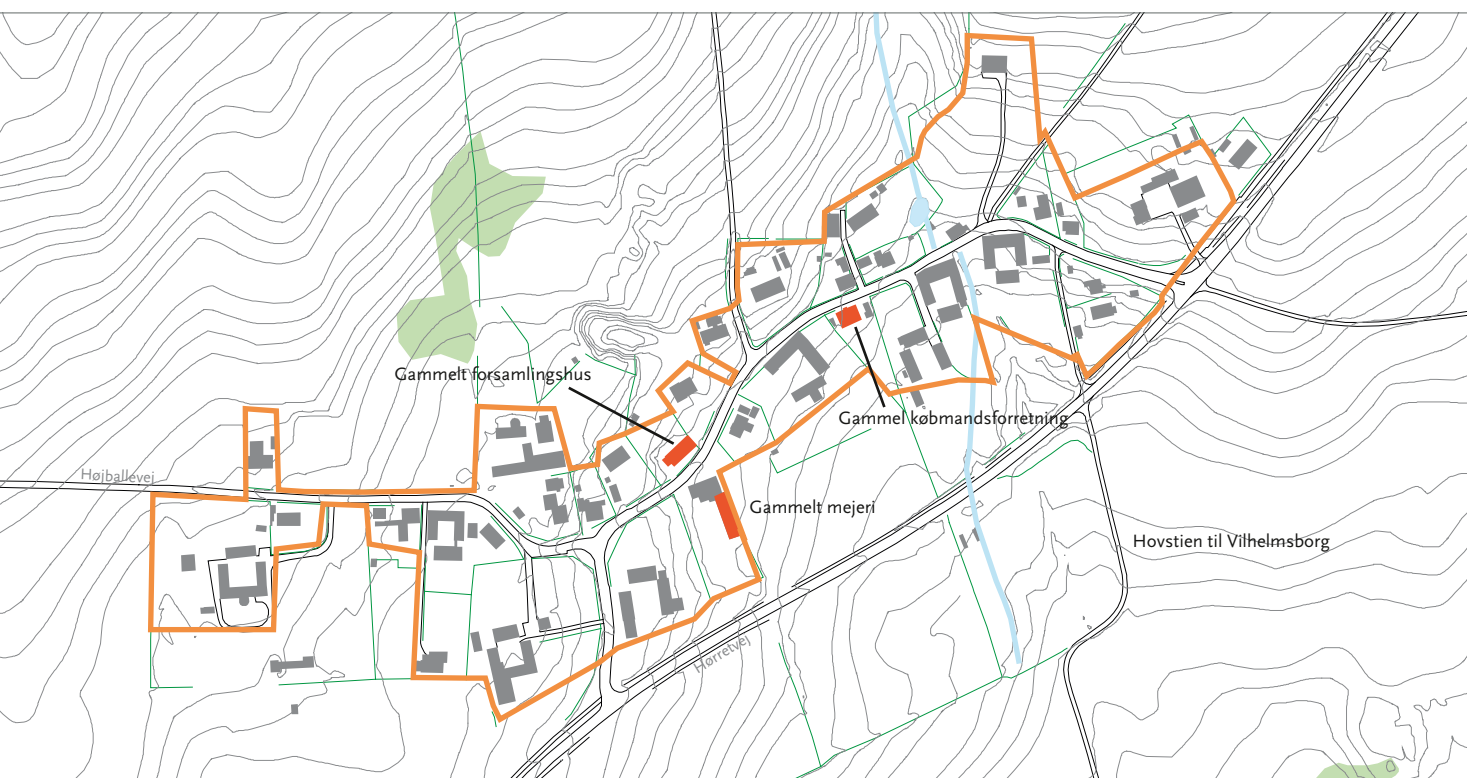
Hørret er smukt placeret ved en lille lavning, der skærer sig ind i bakkerne mod nord i byen østlige ende. Bydannelsen er karakteriseret som en slynget vejby, og den ældre bebyggelse, der primært bestod af gårde, har ligget langs Hørretvejs terrænbestemte forløb.

Landsbyen har primært udviklet sig indenfor den ældre landsbydannelses afgrænsning. I 1970'erne er trafikken ledt uden om byen, af omfartsvejen, Hørretvej. Af de 17 gårde, der lå i byen omkring 1800 har 12 bevaret deres placeringer i byen, og det store antal gårde præger oplevelsen af byen. Byen har således bevaret både den gamle vejføring og bebyggelsesstruktur.

Landsbyen er rig på store rumdannende træer, der sammen med de delvist beplantede skråninger mod nord er med til at fortætte rumdannelsen langs den slyngede bygade.

Langs vejens sydside ligger et bemærkelsesværdigt forløb af de gamle gårde, der sammen med husbebyggelsen og skråningerne langs vejens nordside danner et tæt forløb med store rumlige kvaliteter.

Gårdbebyggelsen ligger tæt ud til den slyngede vej, og de store udlænger er opført i hhv. bindingsværk og kampesten. Et karakteristisk træk ved byens ældre historicistiske bygninger er

netop udstrakt anvendelse af kamp, dels i udbygninger og dels i stuehusenes høje sokler.

Af enkeltbygninger bør man særligt være opmærksom på de gamle gårde i den østligste ende af byen, der er af stor betydning for byens homogene karakter. Endvidere bør man være opmærksom på de velbevarede småhuse fra tiden omkring 1900 og den gamle købmandsforretning, der fremstår som velholdte og velbevarede eksempler på tidens byggeskik.

Af fællesskabets huse kan nævnes skolen, forsamlingshus og mejeri samt købmandshandel:

Det var godsejeren på Vilhelmsborg, der bekostede opførelsen af den første skole i Hørret. Den blev bygget i 1827 som en lille trelænget gård med tilhørende landbrug. Nedbrændt i 1973. Den var beliggende i byens udkant mod nord, og skolen kom til at fungere indtil 1903, hvor et nyt skolehus på Hørret Byvej 15 blev taget i brug, men nedlagt i 1949.

På Hørret Byvej 12 findes den tidligere Hørret Købmandshandel opført i 1908. Hørret Byvej 9 er det tidligere forsamlingshus opført i 1923, etableret på fællesjorden, hvor gadekæret lå. Det blev drænet til formålet, da ingen bønder ville lægge jord til. Forsamlingshuset blev nedlagt som sådant i slutningen af 40'erne.

Byen fik i 1915 Hørret Elite Mejeri på Hørret Byvej 6. Efter mejeriets nedlæggelse har der både været garveri, skotøjsfabrik med mere.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Det oplevelsesrige vejforløb og store antal velbevarede gårdanlæg i byen danner en værdifuld enhed
- » Hovedparten af de gamle gårde er helstøbte, firelængede anlæg
- » Landsbyens struktur, gårdene og det fine samspil med terrænet
- » De gamle fælleshuse – forsamlingshus, mejeri, skole, købmand mv.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigsgørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Fældning af markant beplantning
- » Sløring af indsigts- og udsigtslinjer
- » Terrænregulering.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 1, Geografisk Institut 1974
Landsbyen Hørret, Mårslet Egnsarkiv, 2000, <http://www.maarsletegnsarkiv.dk/haefter/index.htm>

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Kankbølle

Lokalsamfund: 38 Hjortshøj

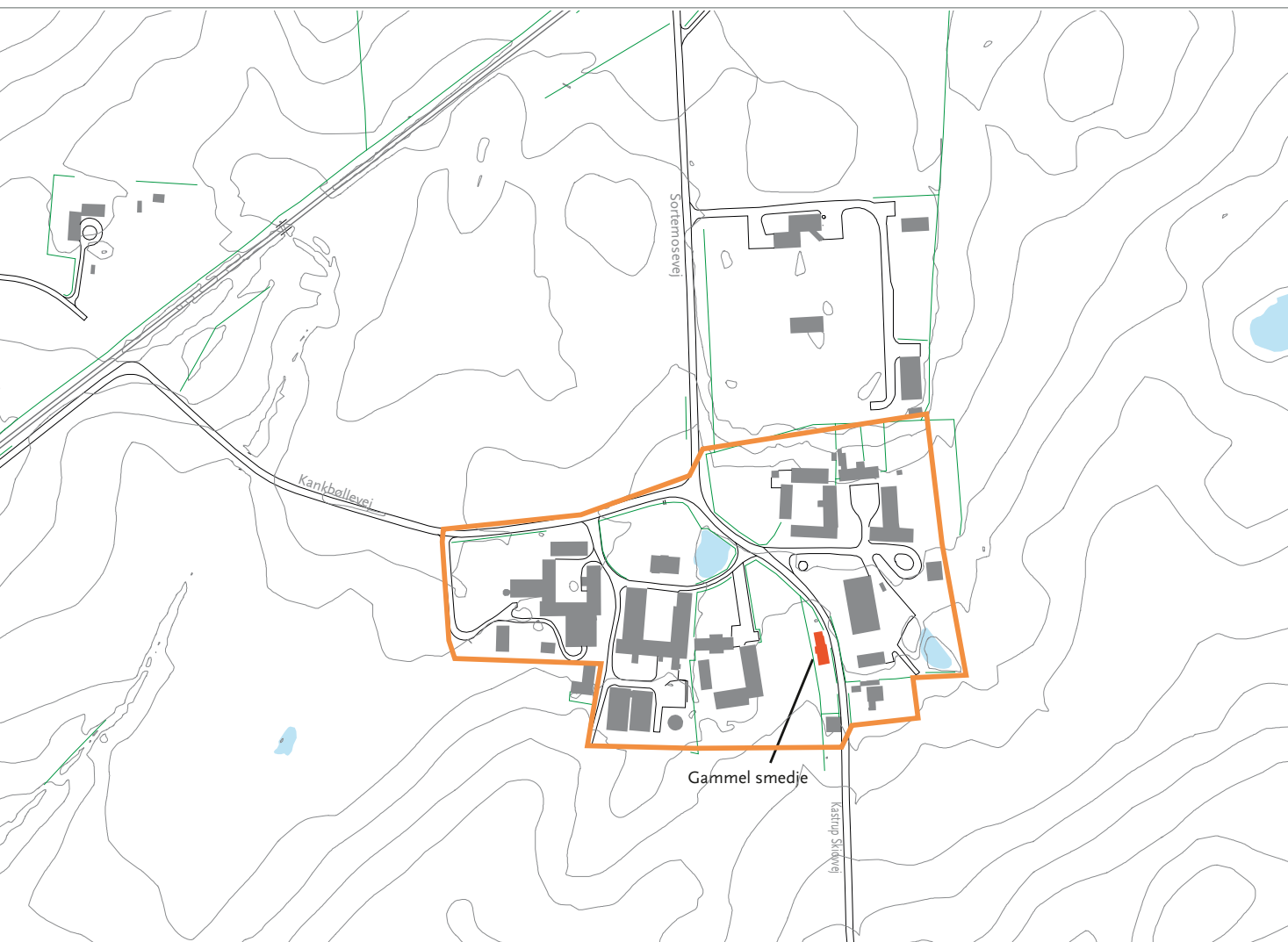
Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen uregelmæssig vejfordeby

Tid: Kankbølle nævnes første gang i 1427 som Kankebøl.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Ved vejforgreningen mellem Kastrup Skovvej, Gl. Kirkevej og Sortmosevej er bebyggelsen samlet i to klynger.

Gårdenes placering er stort set uændret igennem tiden, og der er kun sket ganske lidt nybyggeri – dog bryder den forholdsvis nyopførte længe syd for gårdkomplekserne i den østlige klynge med den oprindelige struktur. På trods heraf er Kankbølle et godt eksempel på en mindre landsby, som den oprindeligt har taget sig ud med gadekær, læskabende beplantning, store gårdkomplekser og en smedje.

BÆRENDE ELEMENTER

- » De gamle gårde og deres placering
- » Beplantning
- » Kig til åbent land
- » Gadekær.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigsgørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Fældning af markant beplantning.

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Kvottrup

Lokalsamfund: 35 Sabro

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen uregelmæssig vejforsteby med en af Danmarks bedst bevarede tvillingegårde

Tid: Kvottrup omtales 1573 som Quortrup. Landsbyen blev udskiftet i 1783.

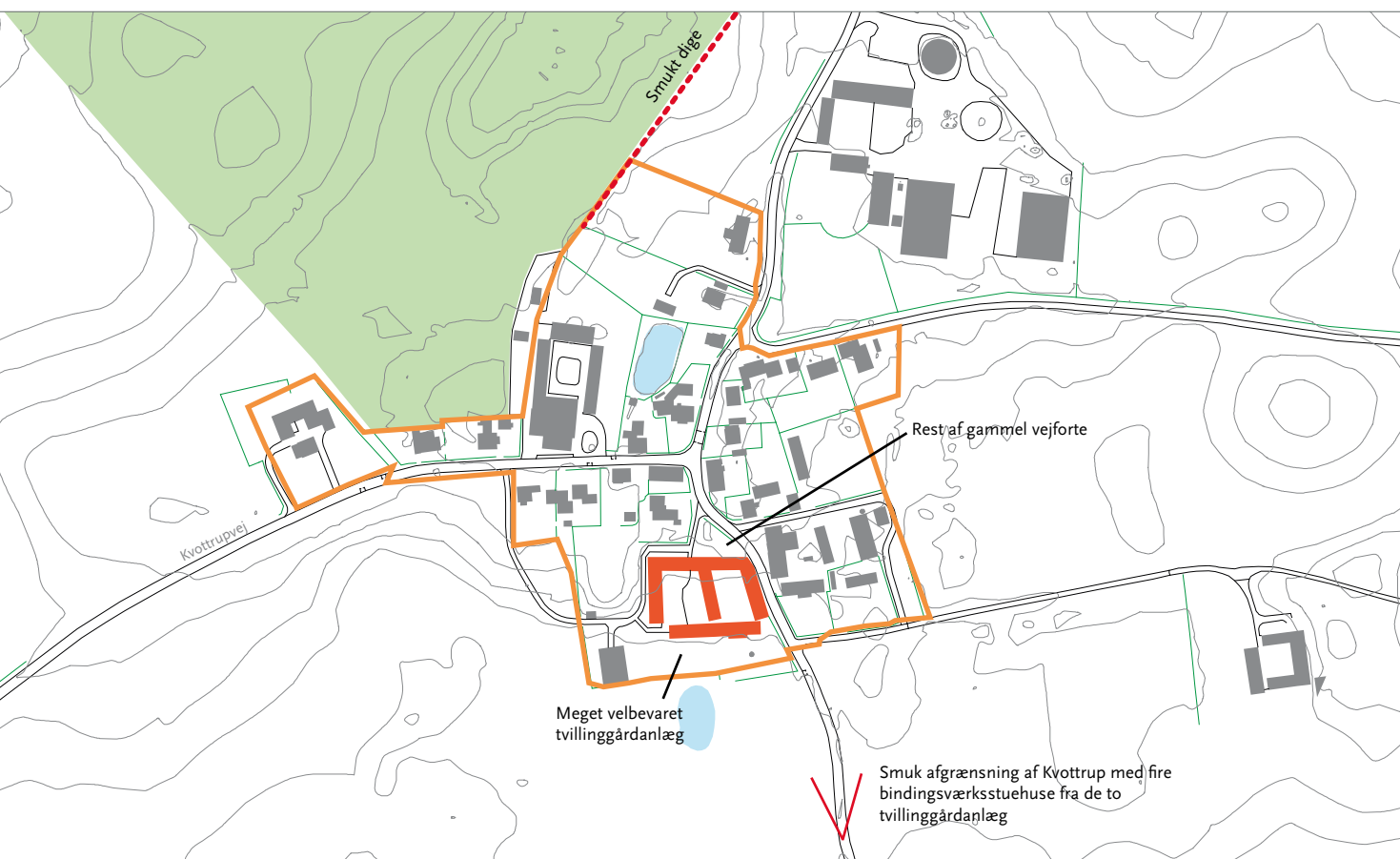
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kvottrup er en uregelmæssig vejforsteby beliggende i et småbakket terræn, der mod øst skråner ned imod Egådalen og mod nord

skråner ned mod lavningen syd for Søften. I overgangene imellem bebyggelsen og det åbne land er smuk landskabelig udsigt, og oplevelsen af bydannelsen er præget af terrænforholdene.

Kvottrup bestod omkring 1800 af tre tvillingegårde med seks ejendomme.

Imellem gårdene og navnlig ved bygadens østside lå en lille halv snes "huse", for adskilliges vedkommende på de samme steder, hvor der i dag står huse, men yderst lidt – om overhovedet noget – af de gamle bygninger er bevaret. Med en enkelt undtagelse var alle jordløse. Mellem gårdene og husene bredte sig en lidt uregelmæssig forteplads, der også rummede bydammen, den nuværende branddam. Det meste af den gamle forte er bebygget i 1800-tallet med ældre småhuse, der er orienteret efter de gennemgående veje samt med det gamle mejeri med tilhørende kampestensbygning, der var byens fælles svinestald.

Bortset herfra er Pletten, der nu delvis er beplantet, den sidste rest af fortepladsen.

I 1900-tallet deltes et par af gårdene, og den ene af parterne flyttede ud, udstykningen førtes videre i let øget tempo (seks statshusmandsejendomme etableret omkring 1920), og 1967-71 flyttede gård nr. to ud, dog således at de gamle bygninger i byen blev bevaret, så ud over Kvottrupgård forsvandt ingen af de seks oprindelige ejendomme fra den gamle tomt.

De velbevarede gårdanlæg, der afgrænser landsbyen, danner smukke overgange imellem bebyggelse og landskab. Det opleves særligt i den sydlige del, hvor fire gårde danner en klar afgrænsning på landsbyen. Den ene af disse er et af landets bedste eksempler på en tvillingegård. Landsbyens enkle bebyggelsesstruktur opleves tydeligt. Vejstrukturen er velbevaret. Mod nord, syd og vest er landsbyen afgrænset af de gamle gårde og mod øst af ældre gadehuse. Den sydlige del af forten har bevaret sin åbne karakter og danner sammen med tvillingegårdene mod syd en smuk helhed. Den gamle bydam er bevaret i den nordlige del af byen.

Mod nord er et smukt digeforløb, som ses tydeligt fra Brushøjvej.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Vejstruktur
- » Tvillingegården
- » Gårdenes afgrænsning af byen mod syd
- » Diget mod nord
- » Fællesbygninger
- » Forte og branddam

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigiggørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Tilgroning af forten.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 1, Geografisk Institut 1974

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Spørring

Lokalsamfund: 36 Trige - Spørring

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - landsbyen er karakteriseret som en slynget vejby

Tid: Spørring kendes tilbage til 1306, hvor byen benævnes som Spyrind. Landsbyen blev udskiftet i 1794.

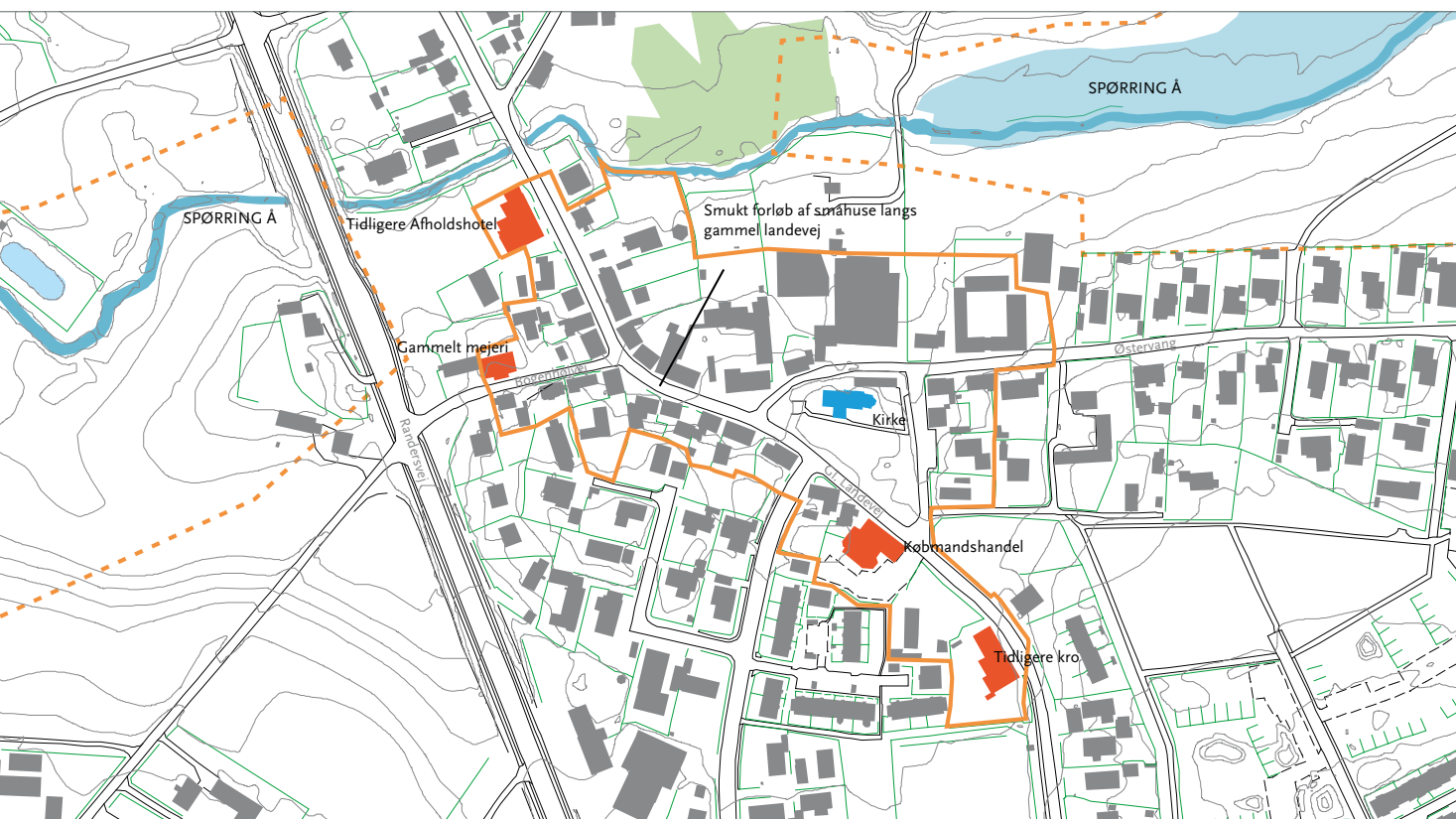
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Den ældre gårdbebyggelse har ligget omkring kirken, hvor vejene mod hhv. Randers, Aarhus og Mejlbymødes. Hovedparten af de ældre gårde lå nord og øst for kirken, mens husbebyggelsen lå samlet i et lille forløb sydvest for kirken. Landevejen imellem Aarhus og Randers har dannet basis for en udvikling af byen i slutningen af 1800 og begyndelsen af 1900. Byen er i

dag præget af denne udvikling, samt af store nye parcelhusområder, der omkranser den ældre bebyggelse. Det gamle vejnet er bevaret og enkelte af de gamle gårde har bevaret deres placeringer i byen. Bebyggelsen er dog primært præget af den byudvikling, der fandt sted omkring 1900. I begyndelsen af dette århundrede er landevejen Aarhus-Randers ført uden om byen.

Den karaktergivende bebyggelse i Spørring ligger omkring den gamle Randersvej. Længs den gamle landevej er et særdeles velbevaret og tidstypisk bebyggelsesforløb med en næsten ubrudt række bygninger fra tiden omkring 1900 i 1 1/2 etage, der ligger tæt sammen gavl mod gavl med facaden placeret i vejskel. Bebyggelsen er domineret af grundmurede huse med frontkviste, karnapper og rigt detaljeret murværk samt enkelte ældre småhuse fra den tidlige landsbydannelse.

Mod syd afsluttes bebyggelsesforløbet ved den gamle kro og mod nord ved lavningen omkring Spørring Å. Her ligger i øvrigt

det tidligere afholdshotel, som modstykke til den tidligere kro – hvor afholdshotellet dog nu er konverteret til selskabslokaler. Der har i øvrigt været flere købmandsforretninger i Spørring (Gl. Landevej 46 og 29).

Mod vest fortsætter det tidstypiske bebyggelsesforløb af en lille sidegade op til det gamle mejeri. Mejeriet Bogenhøj blev oprettet i 1893 på andelsbasis. Mejeriet blev moderniseret i 1928 og havde også funktion som badeanstalt, hvor folk i byen kunne købe sig til karbad og brusebad. Mejeriet blev nedlagt i 1966, og er nu ombygget til beboelse.

Spørring havde oprindelig skole på Gl. landevej 42, oprettet i 1796 af Godsejer A.J. Secher til Kærbygård ved Kasted, som ejede ca. 80 % af Spørring Sogn. Denne skole blev erstattet i 1890 af skolen på Gl. Landevej, som blev placeret på en tomt efter en udflyttergård.

Nord og øst for kirken ligger tre af de gamle gårde, der har bevaret deres placering i byen. Spørring har i dette område bevaret sin landsbykarakter og den ældre bebyggelse og beplantningen danner her en fin helhed.

Kirken udgør i kraft af dens centrale placering på en lille banke midt i byen et væsentlig og dominerende element i bebyggelsen. Fra næsten alle steder i byen ser man det karakteristiske tårn, der blev tilføjet kirken i 1935.

BÆRENDE ELEMENTER

- » En af byen største kvaliteter ligger i det tidstypiske bebyggelsesforløb langs den gamle Randersvej, hvor en bevidst holdning til tagmaterialer, vinduesudskiftninger, facadebehandling og farver styrker og fastholder kvaliteterne i det homogene bebyggelsesforløb
- » De landskabelige kvaliteter og muligheder, der ligger omkring åen, som et landskabeligt, grønt træk i byen
- » Fællesbygninger – afholdshotel, kro, mejeri, købmandsforretninger mv.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigdgørelse, forfald og nedrivning
- » Fældning af markant beplantning.

BEMÆRKNINGER

Området er omfattet af lokalplan 347 Landsbyen Spørring med diverse bevaringsbestemmelser.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Spørring gennem 700 år, Jubilæumsbog, Spørring Borgerforening, <http://www.sporring-by.net/?Jubil%E6umsbog>

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Todbjerg

Lokalsamfund: 37 Hårup - Mejlby

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen slynget vejby

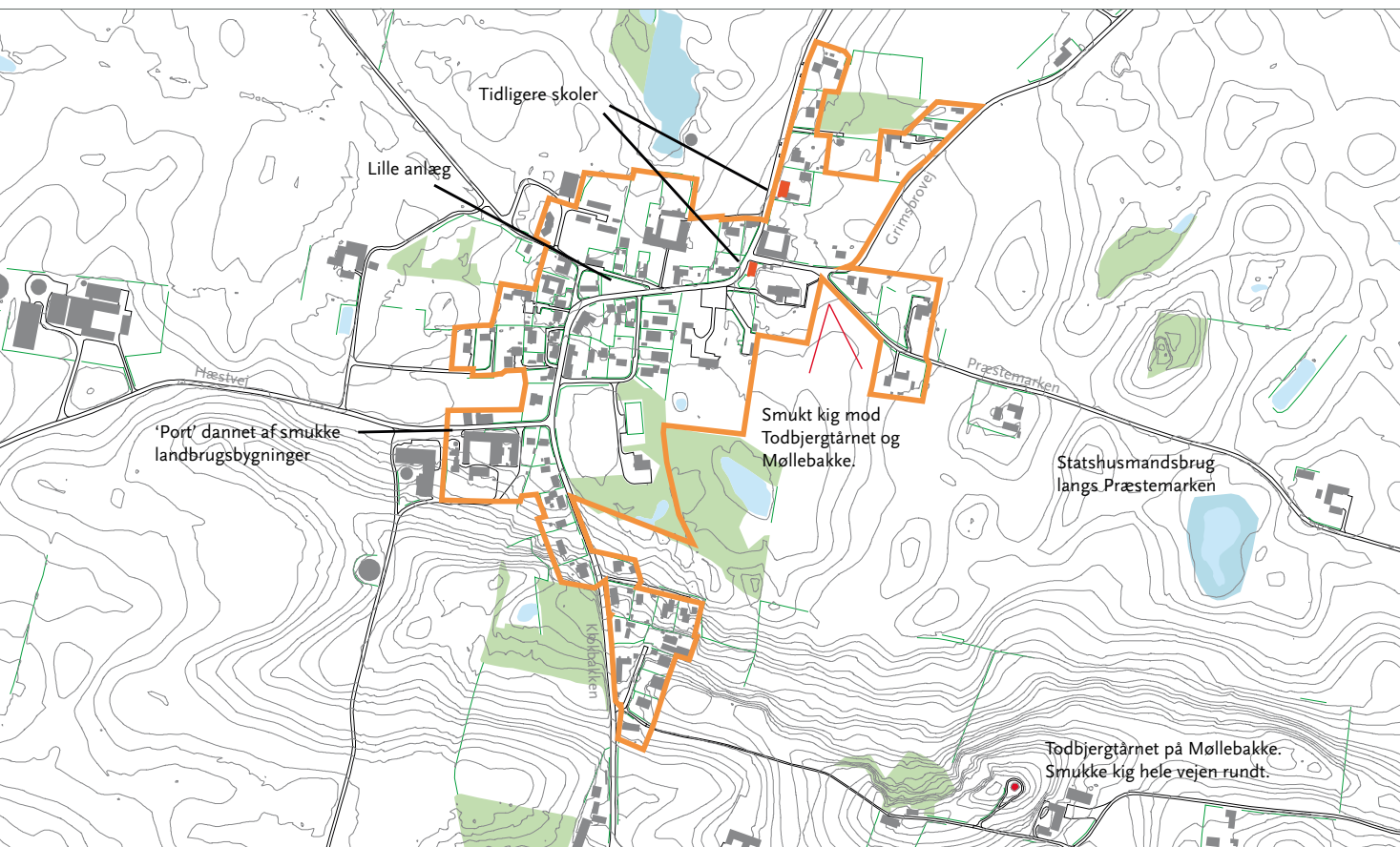
Tid: Todbjerg kendes tilbage til 1432, hvor byen benævnes som Todberg, og byen blev udskiftet i 1791.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Todbjerg er beliggende ved foden af de to morænebakker, Klokkerbakke (90 m.o.h.) og Møllebakke (103 m.o.h.). Den landskabelige situation præger oplevelsen af byen. Fra den slyngede bygade er

der en række smukke kig op mod Møllebakke med det karakteristiske Todbjergtårn, hvor der tidligere har ligget en vindmølle.

Formen er en næsten retvinklet slynge med dominerende nord-sydlig grene. Disse repræsenterer en nyere udvikling, mens det øst-vestorienterede parti er den oprindelige landsby. Her lå, indtil udflytningen begyndte at tynde ud omkring midten af 1800-tallet, byens ni gårde. Der er 3 af disse tilbage på den gamle plads. De forladte tomter er som almindeligt blevet overtaget af huse, men hullerne er aldrig blevet helt udfyldt, og dette bidrager i dag til at styrke det grønne indtryk. Bebyggelserne langs den nordlige og sydlige gren af Bøggildsvej er for en stor dels vedkommende smålandbrug udparcelleret af de gamle gårde eller – på bakkedraget – oprettet på tidligere udyrket græsningsland. Ved Præstemarken ligger et par af ejendommene i den statshuskoloni, der i 20'erne oprettedes på den udstykkede præstegårdsmark. Mod vest ad Hæstvej danner de

to store landbrugsbygninger opførte i kvaderhugne kampesten en effektiv port ud af bebyggelsen.

Den mest bymæssige del af landsbyen er et velbevaret forløb af små fine gadehuse fra omkring 1900. Hertil kommer anlægget omkring Genforeningsstenen.

I Todbjerg ligger hovedskolen fra 1877, noget reduceret i længden, stadig på nuværende Bøggildsvej 20, og forskolen fra 1912 lidt længere henne ad vejen i nr. 22.

Kirken er omkranset af et smukt stendige og store, fritstående træer. Langs kirkegårdsdiget er et bemærkelsesværdigt forløb med smukt udsyn over mod Møllebakken og Todbjergtårnet.

Byudviklingen er primært foregået indenfor området for den tidligere landsbydannelse. I de sidste årtier har byen dog udvik-

let sig op ad Klokbakken med flere nyere parcelhuse, mens der omkring Dammen er bygget i nyere og mere moderne stil.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Samspil med landskabet
- » Velbevarede gårdanlæg
- » De tidstypiske gadehuse fra omkring 1900.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigiggørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Utilpassede hastighedsdæmpende foranstaltninger eller vejændringer
- » Fældning af markant beplantning.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 2, Geografisk Institut 1974
Hårup Skole. Skolerne i Mejlbj, Todbjerg, Bendstrup og Balle, AarhusWiki, http://aarhuswiki.dk/wiki/H%C3%A5rup_Skole

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

True

Lokalsamfund: 25 Tilst

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet – Landsby af typen polygonal vejforteby med tydelig stjerneudstykningsstruktur

Tid: True kendes tilbage til første halvdel af 1300-tallet, hvor byen benævnes som Trhyghæ, og landsbyen blev udskiftet i 1783.

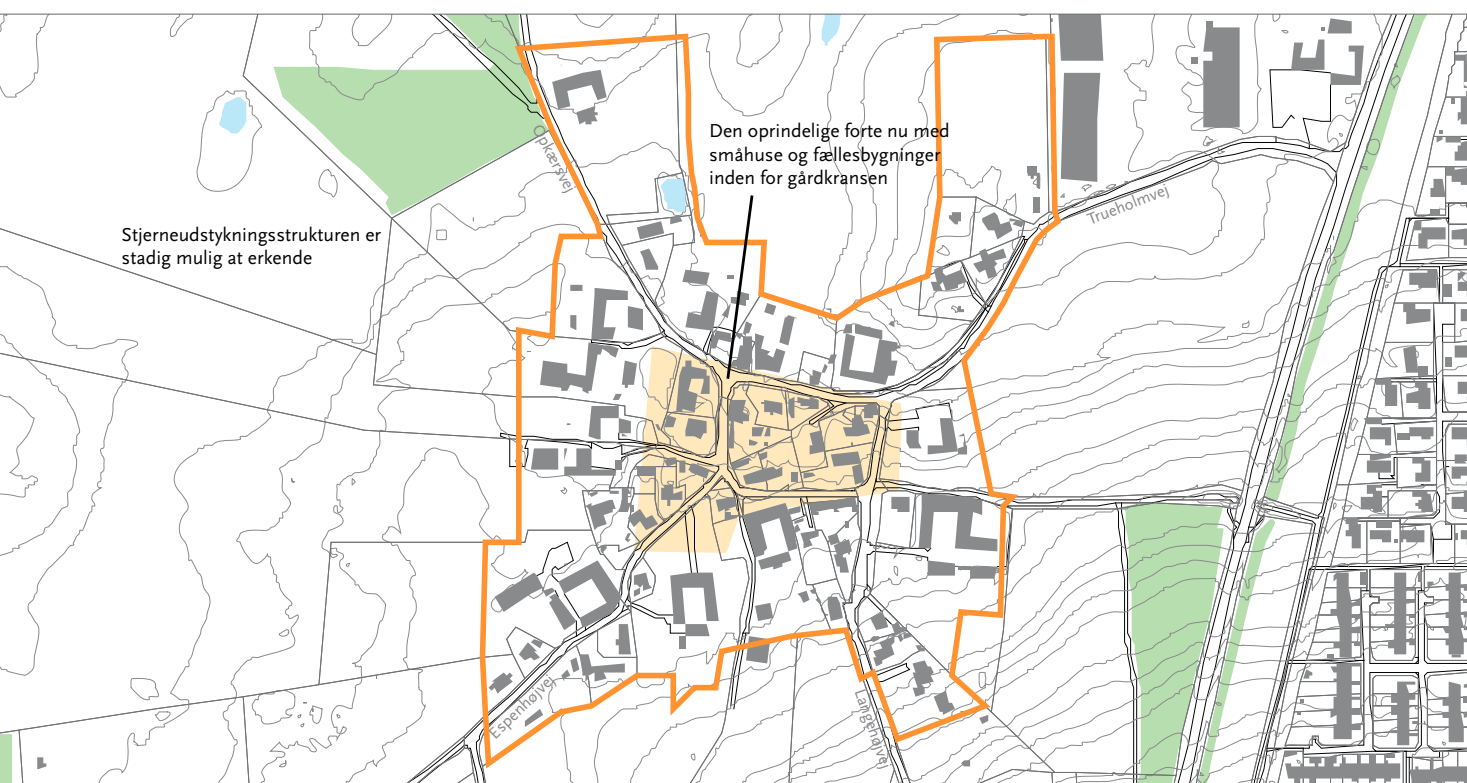
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

True er højt beliggende på en sydskrånende dalside, der falder mod Lyngbygård Ådal mod nord og mod Voldbækken mod syd og øst. Landsbyen er karakteriseret som en polygonal forteby, og den oprindelige gårdbebyggelse har omkranset en trapez-

formet forte på over 2 ha, (smallest i den østlige side). Det er en landsbytype, som kun forekommer yderst sjældent vest for Storebælt; i Aarhus kommune er True den eneste.

Denne bebyggelsesstruktur kan tydeligt aflæses i byen, hvor de ældre gårde stadig danner en klar og markeret overgang mellem bebyggelse og åbent land. Den gamle forte afgrænses mod nord, syd og øst af True Byvej, der gennemskærer den vestre del af forten, som tidligere har været afgrænset af de vestligste gårde. Bortset fra smedjen og skolen forblev fortepladsen næsten ubebygget indtil begyndelsen af 1870'erne. På forten lå dog i tiden frem til ca. 1550 en kirke på det areal ved gadekæret, hvor skolen senere blev bygget. Siden 1870'erne er forten blevet opfyldt af huse for aftægtsfolk, arbejdere og håndværkere samt enkelte nyskabte smålandejendomme med tilkøbt jord. Kun i den sydvestlige del af byen er et område af den gamle forte bevaret ved Espenhøjvej 1.

I 1862 og igen i 1901 rejstes nye skolebygninger, den sidste på den gamle kirkes plads, og i 1915 og 1916 kom henholdsvis

gymnastikhuset og lærerboligen til, mens skolehuset fra 1862, der fra 1901 havde fungeret som lærerbolig, blev revet ned. Landsbyskolen på True Byvej 8 blev endeligt nedlagt i 1976.

Også et andelsmejeri på True Byvej 2 (har også huset den tidligere købmandsforretning) blev det til. Mejeriet startede i 1868 og lukkede ned i 1903, fordi mejeriet var blevet for lille til at kunne klare konkurrencen. Derudover har der i byen været fælles frysehus, etableret i 1951 med 20 bokse. Frysehuset blev nedlagt i 1978/-79, da de fleste havde fået hjemmefryser. True Beboerforening holder nu til i bygningen.

I gårdkransen begyndte udtynding allerede ved udskiftningen i 1783, men egentlig udflytning har altid været ringe. Udskiftningen skete som en stjerneudskiftning. Denne skelstruktur er ikke ændret væsentligt siden og kan stadig erkendes. Skovtilplantningen i området har til en vis grad sløret dette særtræk for landsbyen.

Det betydelige antal ejendomme uden for byen er opstået ved deling eller udparcellering af statshusmandsbrug dels kort efter 1900 og dels i slutningen af 20'erne. I 1960'erne startede en ny udvikling, idet 3 af byens gårde og 4 ejendomme på marken blev inddraget i den stor-aarhusianske parcelhusbebyggelse (Skjoldhøjparken).

I byen er bevaret flere ældre landhuse og dele af de gamle bindingsværksgårde, men bebyggelsen er primært præget af de mange velbevarede gårdanlæg fra slutning af 1800- og begyndelsen af 1900-årene, som medvirker til at give byen en klar struktur. Sammen med den smukke og velproportionerede skole er de gamle gårdanlæg karaktergivende for byen og vidner om teglstensbyggeriets sidste store periode i dansk arkitekturhistorie. De velproportionerede bygninger er prægede af smukke murværksdekorationer og fremtræder med stor originalitet.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bebyggelsesstrukturen med gårdkrans omkring bebygget forte
- » Velbevarede ældre landhuse og dele af de gamle bindingsværksgårde, samt de mange velbevarede gårdanlæg fra slutning af 1800- og begyndelsen af 1900-årene udgør en fin helhed
- » Byens beplantning med alleer og store fritstående træer indgår i et fint samspil med bebyggelsen
- » Spor fra andelstiden/fælleshusene, herunder frysehuset, skole, mejeri mm.
- » Stjerneudstykningsform stadig forholdsvis synlig.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigdgørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 2, Geografisk Institut 1974

True – en landsbys historie, Børge Flyvholm, 1984

Historie, True Beboerforening, <http://www.true-beboerforening.dk/?Foreningen:Historie>

True Kirke, Nationalmuseet, Danmarks kirker, <http://danmarks-kirker.natmus.dk/aarhus/true-kirke/>

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Vorre

Lokalsamfund: 39 Skødstrup - Løgten

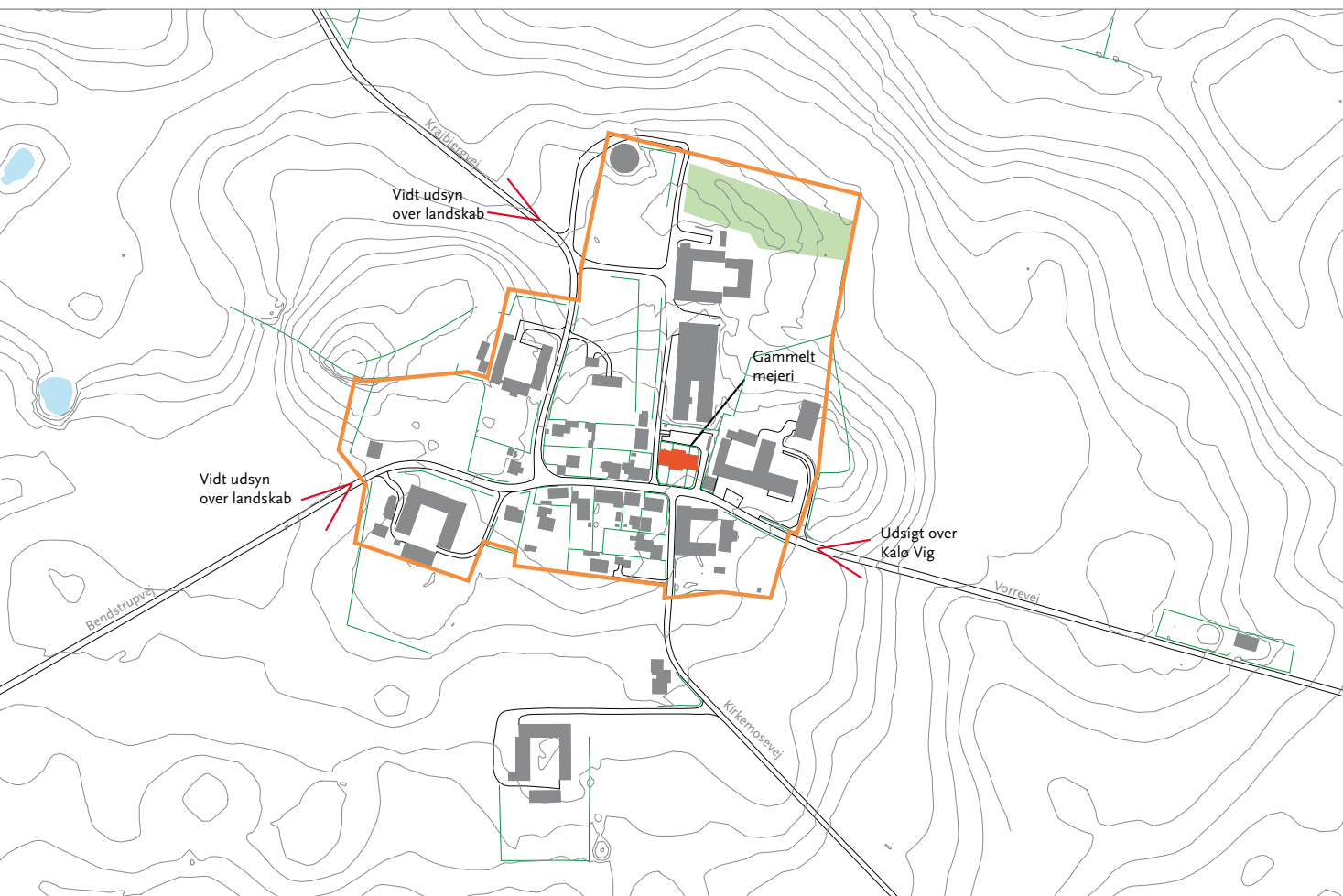
Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Landsby af typen rektangulær, reguleret vej- og vejforbeby

Tid: Vorre kendes tilbage til 1245, hvor byen benævnes som Wortu, og byen blev udskiftet 1782.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Vorre har en usædvanlig smuk landskabelig placering på toppen af en morænebakke. Den højtliggende placering giver mulighed for flotte udsigter over det storslåede landskab, der falder mod Kalø Vig. Landsbybebyggelsen er karakteriseret som en rektangulær, reguleret vejforbeby, og den ældre gård- og husbebyggelse har sandsynligvis ligget regelmæssigt placeret omkring en fortellende gadeudvidelse.

Den tidligere gårdbebyggelse har til midten af 1800-tallet ligget langs Vorrevej og vest på mod svinget i Bendstrupvej, og af disse har de to østligste bevaret deres placeringer, mens andre blev udflyttet. På de forladte tomter har byen udviklet sig med småhusbebyggelse tæt langs Vorrevej i tiden omkring 1900, samt med andelsmejeriet Lykkesholm, der blev oprettet i 1890.

Byen har primært udviklet sig indenfor den oprindelige landsbydannelse område og er en forholdsvis lille landsby. Langs Krajbjergvej er et smukt faldende forløb, og ved vejens vestside ligger en af de udflyttede gårde.

Foruden hus- og gårdbebyggelsen domineres byen af det store andelsmejeri, der har bevaret dets hovedform.

Byen afgrænses meget smukt mod det åbne land af fem gårde og beplantning, som er ret omfattende og virker samlende på hele landsbyen. Det meget smukke samspil mellem bebyggelse og landskab gør Vorre til en værdifuld enhed. En stor del af Vorres bygninger er fra den ældre historicisme.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Samspil med landskab
- » Af enkeltbygninger bør man i særlig grad være opmærksom på andelsmejeriet, der udgør en væsentlig bygning for byen – såvel rumligt som kulturhistorisk.

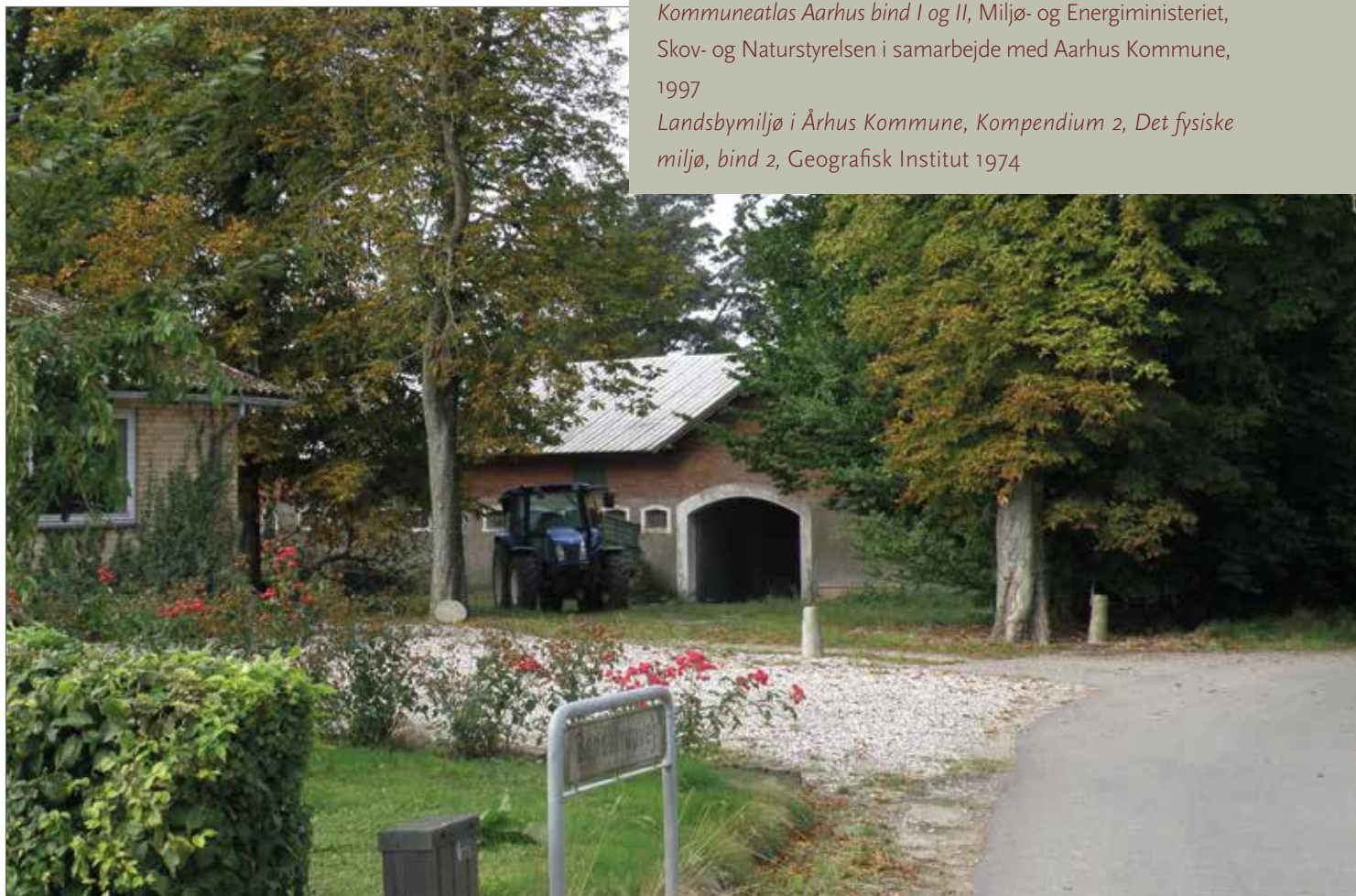
SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der stilmæssigt ikke forholder sig til landsbymiljøet
- » Overflødigdigørelse, forfald og nedrivning, så de firelængede anlægs rumskabende virkning forringes
- » Byudvidelser fra Løgten, som slører de landskabelige kvaliteter, der knytter sig til landsbybebyggelsen.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2, Det fysiske miljø, bind 2, Geografisk Institut 1974

LANDBRUGSLANDSKABET

LANDSBYER

Gammel Åby

Lokalsamfund: 16 Åby

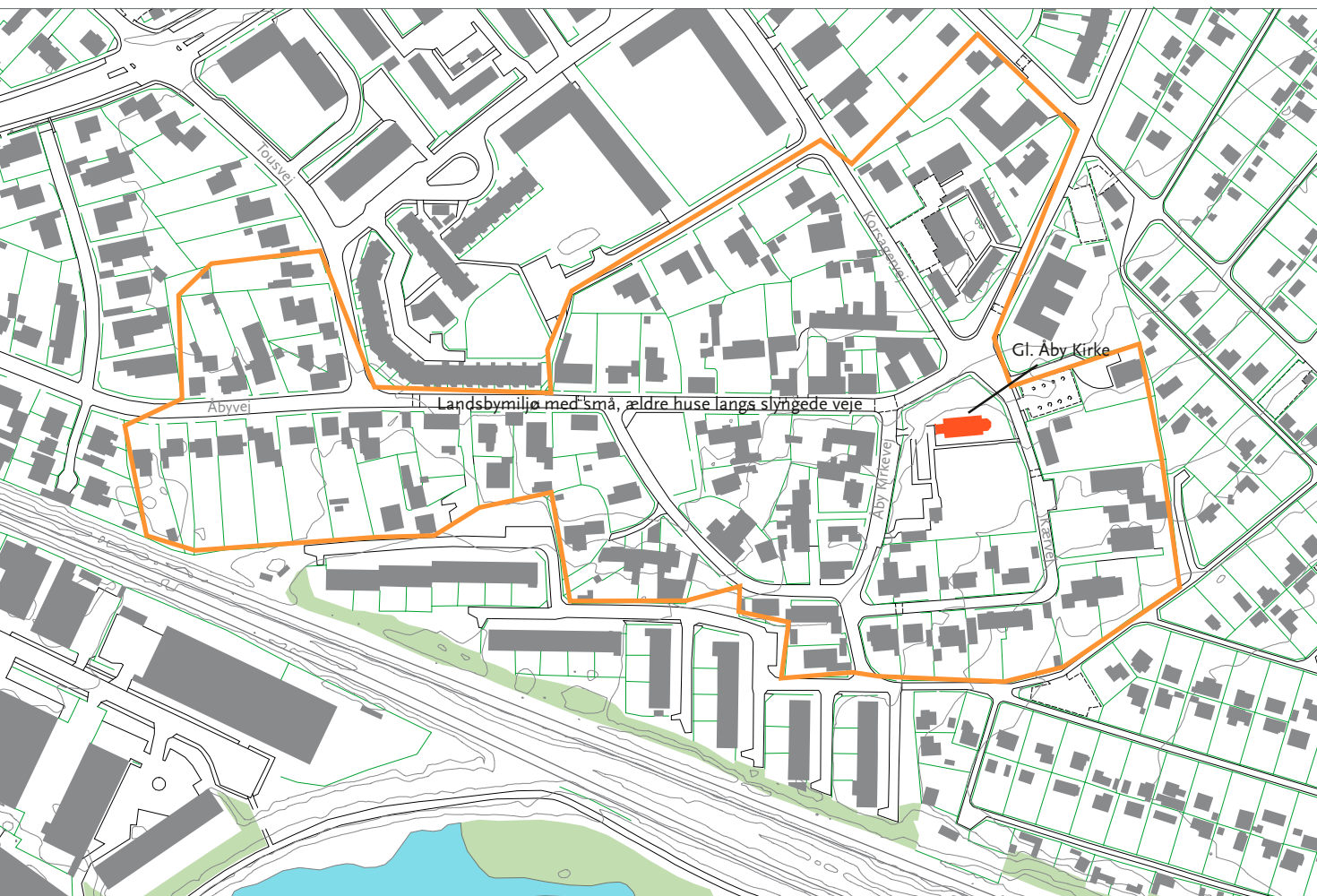
Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet – landsbykerne. Slynget Vejby

Tid: Åby kendes tilbage til 1210, hvor byen benævnes som Aby, og byen blev udskiftet 1779 - 80.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Oprindelige landsbysamfund tæt på Aarhus er i dag smeltet sammen med storbyen og blevet til forstæder. Ofte består disse forstæder af to sammenhængende bydele. Den oprindelige med centrum omkring landsbykirken og den nyere med centrum typisk omkring indfaldsvej og butikscenter. De gamle landsbykerner fremstår i dag mere eller mindre aflæselige – nogle er helt forsvundet. De typiske landsbytræk er som for ældre landsbyer i oplandet de smalle, slyngede vejforløb, den lave og blandede bebyggelse, med centrum omkring kirken og gadekæret.

Gammel Åby er et eksempel på et genkendeligt landsbykerneområde, der i dag er en del af forstadsbebyggelsen. Beboelse i området registreret tilbage til 800-tallet. Middelalderlandsbyen er anlagt tæt på Aarhus å. Udstykningen i forbindelse

med landboreformen sidst i 1700-tallet blev etableret som en stjerneudstyknings og kan i dag tydeligt ses i de senere anlagte villaveje i Gammel Åby og Åbyhøj nord for Silkeborgvej. Åbyhøj blev til omkring Silkeborgvej i 1800-tallet og Åbyhøj og Gammel Åby blev langsomt til en sammenhængende bydel. Den gamle landsbystruktur omkring Gammel Åby Kirke bærer tydeligt præg af de typiske landsbytræk med de smalle og slyngede veje og mange små huse, hvor flere har bevaret bindingsværk. Det tidligere gadekær er blevet til en mindre grønning og vejstrukturen i hele landsbyen er velbevaret.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Den slyngede vejstruktur
- » Kirken og kirkeomgivelser
- » Den lave skala og flere mindre landbyhuse tæt på vej.

LITTERATURLISTE

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

SÅRBARHED

- » Omfattende ændringer ved renovering af eksisterende bebyggelse
- » Sammenlægning af matrikler
- » Ændring af slynget vejstruktur
- » Omkringliggende bebyggelse 'trænger sig på'.

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

I ældre middelalder ejede kongen alt, som ingen andre havde ejendomsret til, og kongen drog rundt mellem sine kongsgårde med et følge af hirdmænd. Alle frie bønder havde pligt til at deltage i landets forsvar, men man kunne fra omkring 1200-tallet fritages herfor ved at blive fæster under en større gård, som overtog forpligtelsen. Disse hovedgårde var fritaget for almindelig beskatning.

Begrebet herregård kommer af, at gården tilhørte en mand, som gjorde (krigs)tjeneste for en herre (kongen). Gårdene havde foruden egen jord et antal fæstegårde, hvis brugere var forpligtede til at betale landgilde og yde ubetalt arbejde (hoveri) for herregårdens ejer. Skattefriheden gjorde det attraktivt at samle jorden under hovedgården og dens forvaltergårde på bekostning af fæstegårdernes stadig mere beskedne jorder. Ejerskabet til vandmøller havde også betydning ved opbygning af store godsbesiddelser.

De mange ødegårde efter 1300-tallets pestepidemier tvang hovedgårdene til at omlægge fæstegårdernes jordtilliggende, så de kunne brødføde en familie. Det skete blandt andet ved at afvikle forvaltergårdene. En del mindre hovedgårde blev underlagt større hovedgårde og omdannet til almindelige fæstegårde. Før krisen lå hovedgårdene normalt i landsbyerne, men med jorder udskilt fra fæstegårdene flyttede hovedgårdene ud i selvstændige, ofte naturskønne områder.

1500-tallets europæiske byvækst og stigende efterspørgsel efter fødevarer gav velstand til dansk landbrug. Hovedgårdene tildeltes særlige privilegier ved opfedning af stude, og de øgede igen deres jorder ved nedlæggelse af bøndergårde og oprettelse af hoverigørende huse. En herremand kunne samle et helt sogn inklusive kirkeindtægter og birkedommerembede under sig. Dertil kom indtægterne fra møllemonopolet.

Midt i 1600-tallet var der igen krise med ødegårde forårsaget af krig og pest. Med enevælden ændredes hovedgårdenes vilkår. Det blev forbudt at inddrage bøndergårde under hovedgårdenes drift, og skattefriheden blev forbeholdt nogle få, meget store gårde. Det blev muligt at oprette stamhuse, som med tilstrækkeligt bøndergods kunne opgraderes til nye, delvis skattefrie baronier og grevskaber. I Aarhus Kommune blev Vilhelmsborg og Marselis oprettet som baronier. De nye adelsfamilier fik indflydelse på de love, som muliggjorde selveje og landsbyernes udskiftning. Hovedgårdene indgik i den offentlige forvaltning, hvor deres område dannede skatte- og retskredse, ligesom de stod for bøndernes udskrivning til militærtjeneste. Med landboreformerne blev denne forvaltning afviklet.

Efter grundloven kunne der ikke længere oprettes stamhuse og godser, men den etablerede godsejerstand fik politisk styrke via Landstinget, og mange herregårde fik en opblomstring med nye bygninger i sidste halvdel af 1800-tallet. Lensafløsningen efter Første Verdenskrig medførte, at en del herregårde solgte ud af indboet og skiftede helt eller delvist ejerskab. I samme periode ændrede forholdene sig også for den almindelige landbefolkning, se afsnittet Husmandsbrug.

BÆRENDE ELEMENTER

Mange herregårdsmiljøer rummer kulturhistoriske elementer med historisk autenticitet og særlige kulturhistoriske oplevelser. Udflytningen fra landsbyerne til ofte landskabeligt og naturmæssige fine placeringer og en til tider ødsel bearbejdning af bygninger og landskab er æstetiske værdier, som gennem århundreder er blevet en betydningsfuld del af det åbne lands kulturmiljø.

- » Hovedanlægget – nærmeste omgivelser anlagt som have- og parkanlæg med stramme alleer og udsigtsakser
- » Beplantningsstruktur tæt på hovedanlægget – skovarealer med omkransende stendiger, til jagt og tømmer, engarealer til græsning og høslet
- » Øvrig struktur knyttet til hovedanlægget – åbne agerarealer, hovmarker, læhegn og vildtremiser

SÅRBARHEDER

Landbrugets industrialisering har gjort mange af de gamle produktionsbygninger overflødige, og de funktionelle krav til nye produktionsbygninger er ofte på arkitektonisk kollisionskurs med de eksisterende bygninger. Uanvendte bygninger, manglende vedligehold, forfald og nedrivning samt tilgroning eller ændring af (nærmeste) omgivelser. Intensiv skovdrift og maskinarbejde i skovbunden.

UDPEGNINGER

De udpegede områder er en videreførelse af tidligere udpegninger med få afgrænsningsmæssige ændringer. Der er her tale om en komplet udpegning af herregårdsmiljøerne, hvor de bedste eksempler er fremhævet.

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Constantinsborg

Lokalsamfund: 23 Stavtrup - Ormslev

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Herregårdsmiljø

Tid: Nævnt ca. 1400 som 'Stadsgaard'. Herregård med hovedgård fra den sene periode 1725-1900.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Placeret ved foden af de sydlige skræninger af Aarhus Ådal på overgangen mellem eng (mod nord) og ager (mod syd).

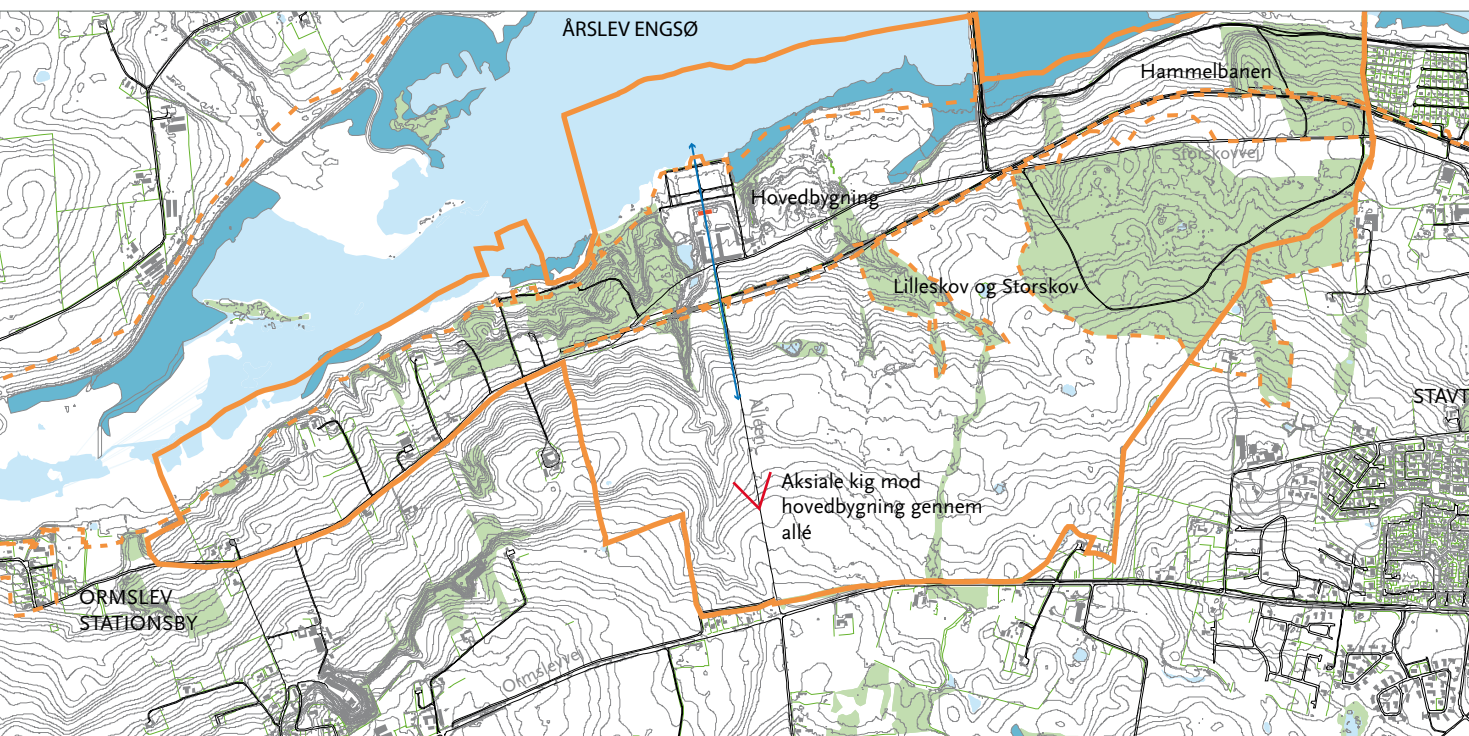
I slutningen af 1600-tallet blev Stadsgård (Constantinsborg) tillige med Havreballegård (Marselisborg), Vilhelmsborg, Moesgaard og en række forpagtergårde i det sydlige Aarhusområde overdraget til den hollandske købmand Gabriel Marselis

som betaling for et lån ydet til den danske stat. Den hollandske købmand sendte to af sine sønner Vilhelm og Constantin til Danmark for at drive disse besiddelser, og det var i den forbindelse Stadsgård skiftede navn til Constantinsborg.

Hovedbygningen er opført 1802 i ét stokværk med mansardtag og fremstår efter restaurering i sin grundform. Det terrasserede haveanlæg er også restaureret og i dag til dels tilbageført til barokstil.

Avlsbygningerne er for størstedelens vedkommende kampestensbygninger fra anden halvdel af 1800-tallet. Dette suppleres af en forvalterbolig, et lysthus og en tidligere smedje. Til herregården hører stadig to tidligere landarbejderboliger.

Anlægget er symmetrisk opbygget omkring en midterakse, der fortsættes langt ud i landskabet mod syd med en smuk, gammel alle. Det centrale midtpunkt i anlægget er det symmetrisk opbyggede hovedhus, som også dominerer og fører akse videre ud i parken mod nord. Avlsbygningerne i samspil med hovedbygningen danner et velartikuleret rum omkring anlæggets midterakse.

Hovedbygningen, avlsbygningerne, parken og det omkringliggende, kultiverede herregårdslandskab er et fornemt og helstøbt anlæg med stor bevaringsværdi. De til herregårdslandskabet hørende arealer består ud over de store marker af skov.

Der var etableret trinbræt på Hammelbanen ved Constantinsborg.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Det aksefaste anlæg med have, hovedbygning, avlsbygninger og allé
- » Tilhørende bygninger såsom smedje, forvalterbolig og lysthus
- » Det omgivende landskab med storskala marker og skov.

SÅRBARHED

- » Brud med den aksefaste opbygning af det samlede bygningsanlæg med have og allé
- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødiggørelse af hovedanlæggets bygninger.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000

Constantinsborg, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Constantinsborg>

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Kærbygård

Lokalsamfund: 25 Tilst–Brabrand Nord (Kasted)

Kulturmiljøtype: Herregårdsmiljø

Tid: Nævnt sidst i 1300-tallet. Herregård med hovedgård fra den sene periode 1725-1900.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Placeret i en lille ådal nord for landsbyen Kasted. Tilhørte før reformationen Alling Kloster, kom derefter under kronen og senere i privat eje.

Hovedbygningen er opført 1770 som en trefløjet bindingsværksbygning i ét stokværk. Facaden blev grundmuret i 1881.

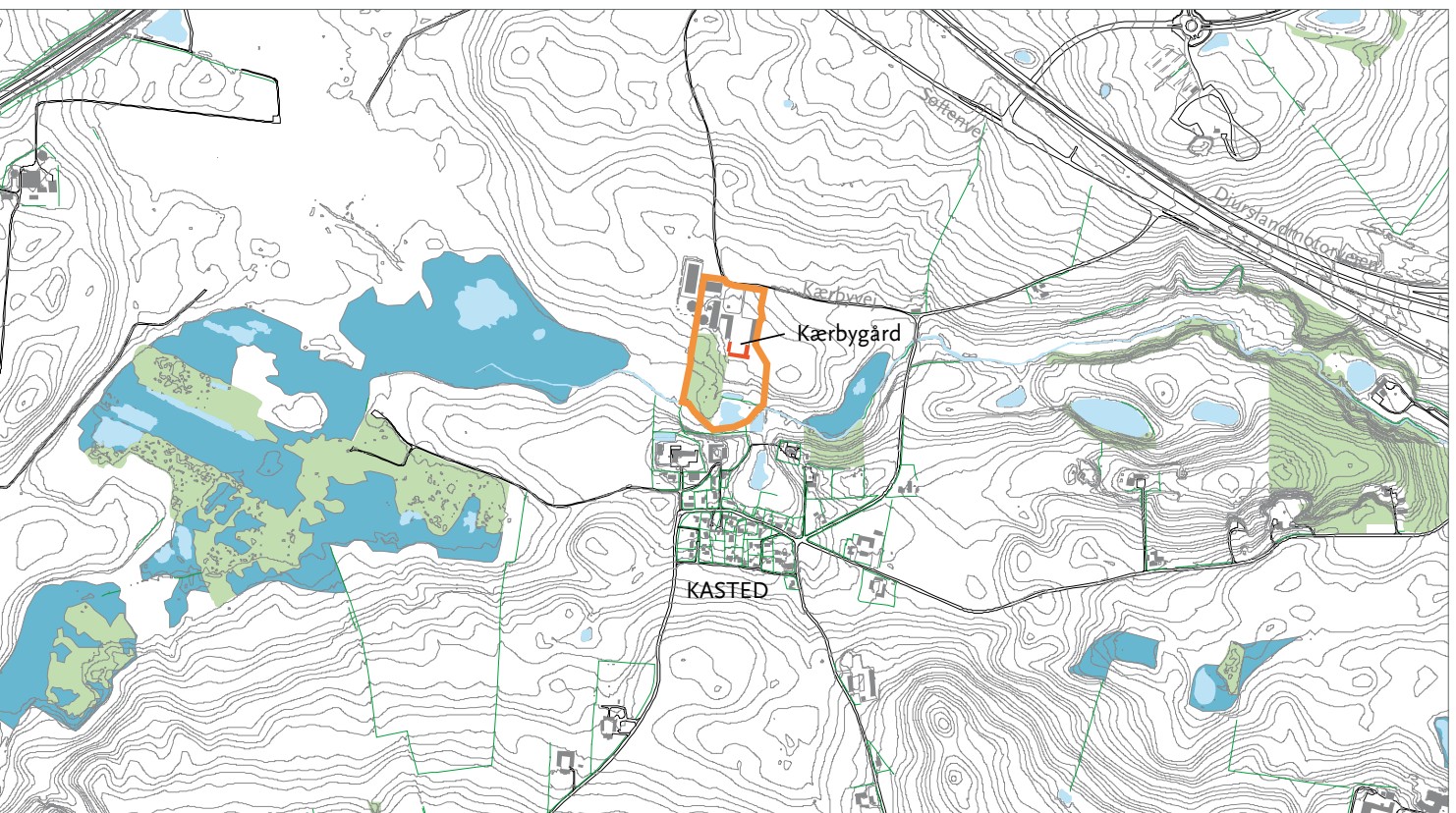
Avlsbygningerne i bindingsværk brændte i 1928 og blev erstattet af de nuværende i grundmur.

BÆRENDE ELEMENTER

» Hovedbygningen.

SÅRBARHED

- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overfloddiggørelse af hovedanlæggets bygninger.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000

Kjærbygård, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Kj%C3%A6rby%C3%A5rd>

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Lyngbygård

Lokalsamfund: 35 Sabro - Borum

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet - Herregårdsmiljø med landsby og vandmølle

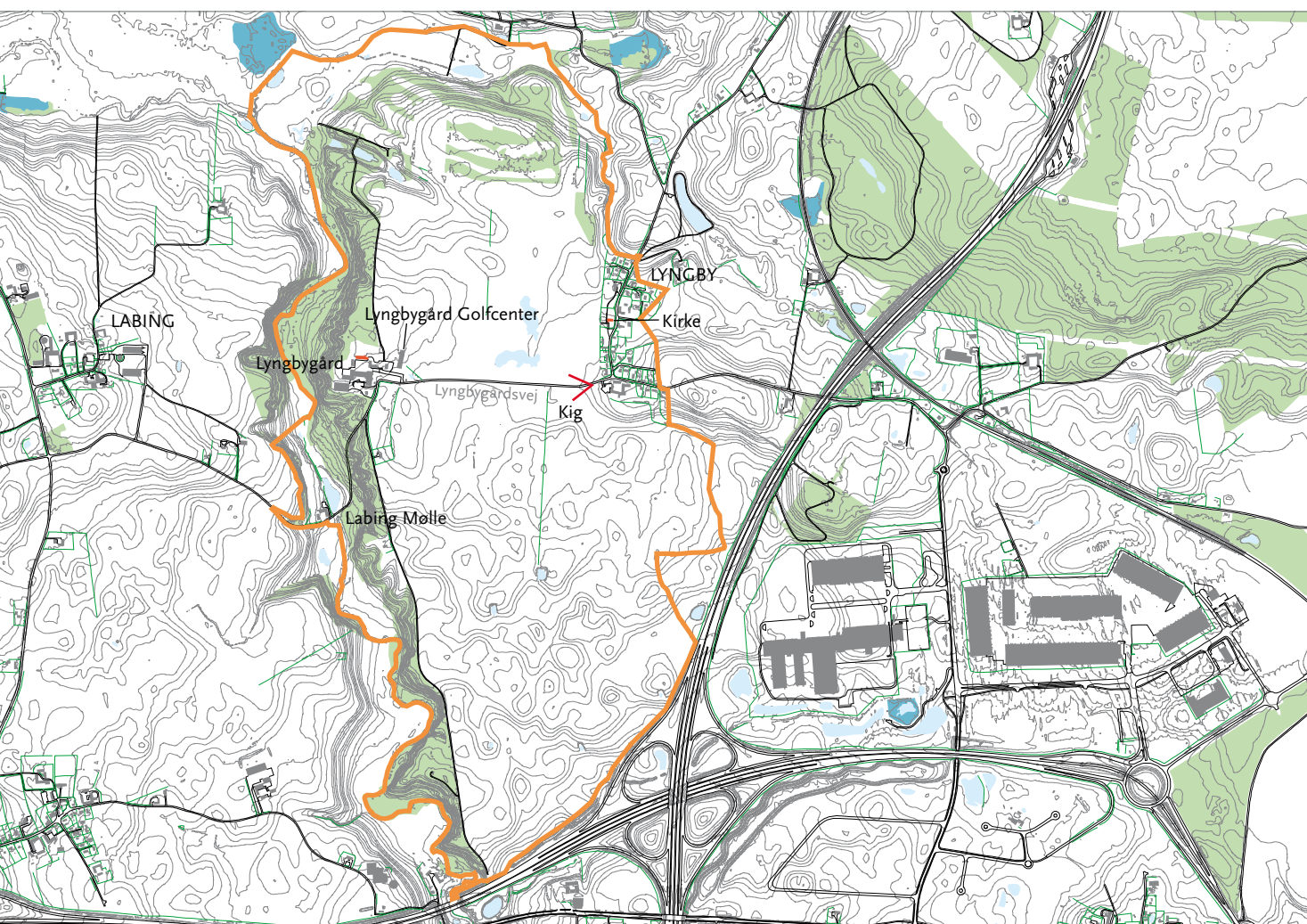
Tid: Lyngbygård er nævnt første gang i 1540, mens Lyngby landsby nævnes allerede i første halvdel af 1300-tallet og Labing Mølle i 1385. Lyngby blev udskiftet i 1793.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet omfatter herregården med hovedgård fra den sene periode 1725-1900, hovedgårdens ejerlav samt landsbyen Lyngby og Labing mølle.

Hovedgården er placeret på det østlige bakkehæld ovenfor den dybe ådal.

Den todelte hovedbygning er opført i egebindingsværk i 1755 og 1775. Begge bygninger er i to stokværk, men det aflæses tydeligt i facadernes fagrytme, størrelse mm., at de ikke er opført samtidigt. Avlsbygningerne er opført 1828 og moderniseret 1911.

Selve hovedgårdslandskabet er for en stor dels vedkommende præget af anvendelsen til golfbane, men de store markflader med skovstykker til anes fortsat.

Lyngby tilhørte med 10 gårde allerede i begyndelsen af 1300-tallet Ring Kloster, og lagdes med dette under Skanderborg len i 1571. Ved mageskifte i 1579 afstod kronen sine rettigheder til gårdene i Lyngby til Lyngbygård. Landsbyen er en slynget vejby, og den tidligere gård- og husbebyggelse lå langs Lyngbygårdsvej og Glamhøjvej. Byens profil er kendetegnet af den tætte kirke med den lille tagrytter, der ligger smukt ud til det åbne land mod vest. Fra landsbyen er der værdifulde kig mod Lyngbygård.

Labing Mølle tilhørte før 1664 Ring kloster, men kom derefter under Lyngbygård. En del bygninger blev opført som kornmølle midt i 1700-tallet, den bevarede møllebygning er dog et turbinehus fra 1907, der leverede strøm til gården. Åen er i 2002 ført udenom for at genskabe mølledammen.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Lyngbygårds hovedbygning og avlsbygninger
- » Labing mølle og mølleomgivelser
- » Samspil mellem landsby og hovedgård på tværs af den store herregårdsmark (sløret af golfbanlæg).

SÅRBARHED

- » Yderligere sløring af herregårdslandskabet og kig mellem landsby og hovedgård
- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødigdgørelse af hovedanlæggets bygninger
- » Sløring af Labing mølles sammenhæng med dens næromgivelser, herunder mølledammen.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000
Lyngbygård, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Lyngbyg%C3%A5rd>
Århus Amt, Trap Danmark bind VIII, J. P. Trap, 5. udgave, 1963
Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1941 s. 15
Århus Å: Natur og Mennesker, Henrik Fode (red.), Århus Byhistoriske Fond, 2009
Lyngbygårds egen vandmølle, Lokalhistorisk Arkiv for Borum og Lyngby Sogne, <http://www.borum-lyngby.dk/?p=2184>

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANSKABER

Moesgård

Lokalsamfund: 32 Mårslet

Kulturmiljøtype: Herregårdsmiljø

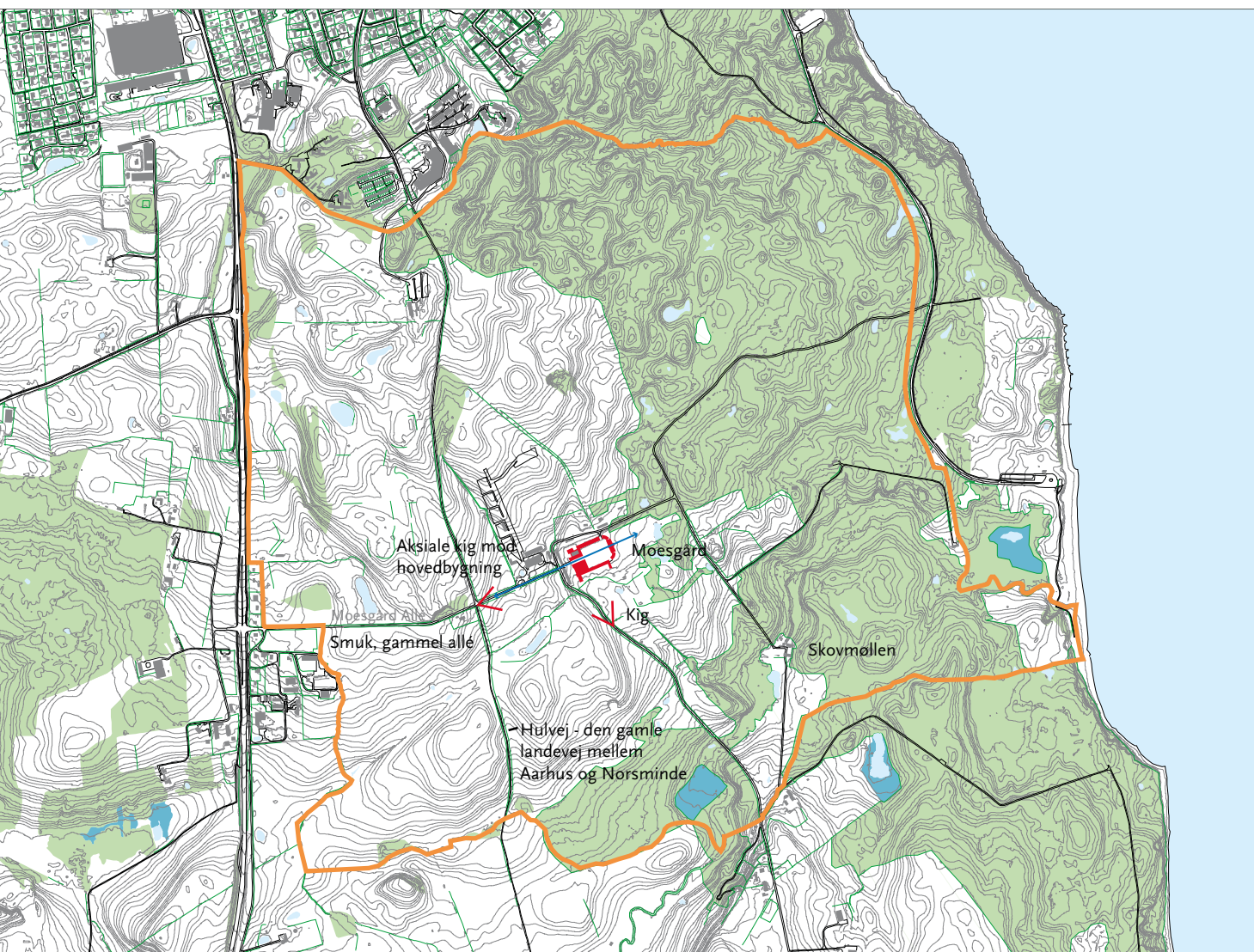
Tid: Moesgård: Nævnt i 1500-tallet. Skovmøllen: Nævnt 1570.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet omfatter herregården med hovedgård fra den sene periode 1725-1900, herregårdslandskabet og en vandmølle.

Herregården er placeret på det faldende terræn mod Giber Å og Aarhus Bugt, hvor landsbyen Storfulden lå frem til 1711, hvorefter Moesgård flyttede dertil.

Nuværende bygningsanlæg er opført 1780-84. Hovedbygningen er pudset i to stokværk med rundede sidefløje og et halvrundt midterparti mod en romantisk have i engelsk stil. Avlsbygningerne fremstår i røde sten.

Hele anlægget er bygget omkring en central akse, der via en allé strækker sig mod sydvest. Parken, der i sin tid blev anlagt i barok stil, er senere omlagt i engelsk havestil.

Markvejen mellem Moesgård og Fulden har eksisteret siden 15-1600-tallet. Det var landevejen sydpå fra Aarhus og videre til Norsminde, som dengang var en vigtig handelsplads. Lige syd for Moesgård Allé er vejen en markant hulvej, afgrænset af gamle træer, der giver et fint indtryk af den tids veje.

Ved Moesgård Allé er desuden en tydelig skrænt i terrænet, som formentlig skyldes, at man gravede vejmateriale til Moesgård Allé, dengang vejen blev etableret.

Samlet udgør Moesgård et homogent og sammenhængende herregårdsanlæg med god sammenhæng mellem hovedbygning, avlsgård, park og landskab.

Skovmøllen ved Giber Å var ultimo 1600-tallet både korn- og stampemølle. Den nuværende møllebygning er opført omkring 1785 som bygning i én etage med overfaldshjul med undertræk. Møllehuset blev gennemgribende ombygget i 1852, hvor det blev forhøjet til to etager med bro til stuehuset for at opnå ekstra lagerplan. Møllen fungerede indtil 1920'erne som kornmølle for Moesgård og nærliggende gårde. Møllehuset er restaureret og mølleværket er lejlighedsvis i funktion. I løbet af 1800-tallet blev møllen et yndet udflugtsmål, og siden 1910 har den fungeret som egentligt traktørsted, hvor stuehus og porthus anvendes som restaurant og selskabslokaler.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Det aksefaste anlæg med have, hovedbygning, avlsbygninger og allé
- » Hulvej
- » Det tilbageværende herregårdslandskab med store marker og skov, samt spor efter udnyttelse af naturressourcer
- » Skovmøllen med tilhørende bygninger.

SÅRBARHED

- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødiggørelse af hovedanlæggets bygninger
- » Terrænbearbejdnings
- » Ændring/nedlæggelse af hulvej.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000

Stier omkring Beder og Malling, Aarhus Kommune, 2003

Moesgård, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Moesg%C3%A5rd>

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943, s. 10

Moesgård Skovmølle, Torsten Hinge og Jens B. Skriver, Moesgård Museum, 2007

Skovmøllen, Moesgård Museum, <http://www.moesmus.dk/da/ud-i-landskabet/skovmoellen/>

Vandkraftens kulturarv, Kulturarvsstyrelsen, 2010

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Ristrup

Lokalsamfund: 35 Sabro - Borum

Kulturmiljøtype: Herregårdsmiljø

Tid: Nævnt midt i 1300-tallet.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Herregården med hovedgård fra den sene periode 1725-1900 er placeret på det skrånende terræn syd for Lilleåen.

Hovedbygningen i egebindingsværk og grundmur har en lang midterfløj og to sidefløje alt i ét stokværk. Bygningen har gennemgået flere omfattende ombygninger.

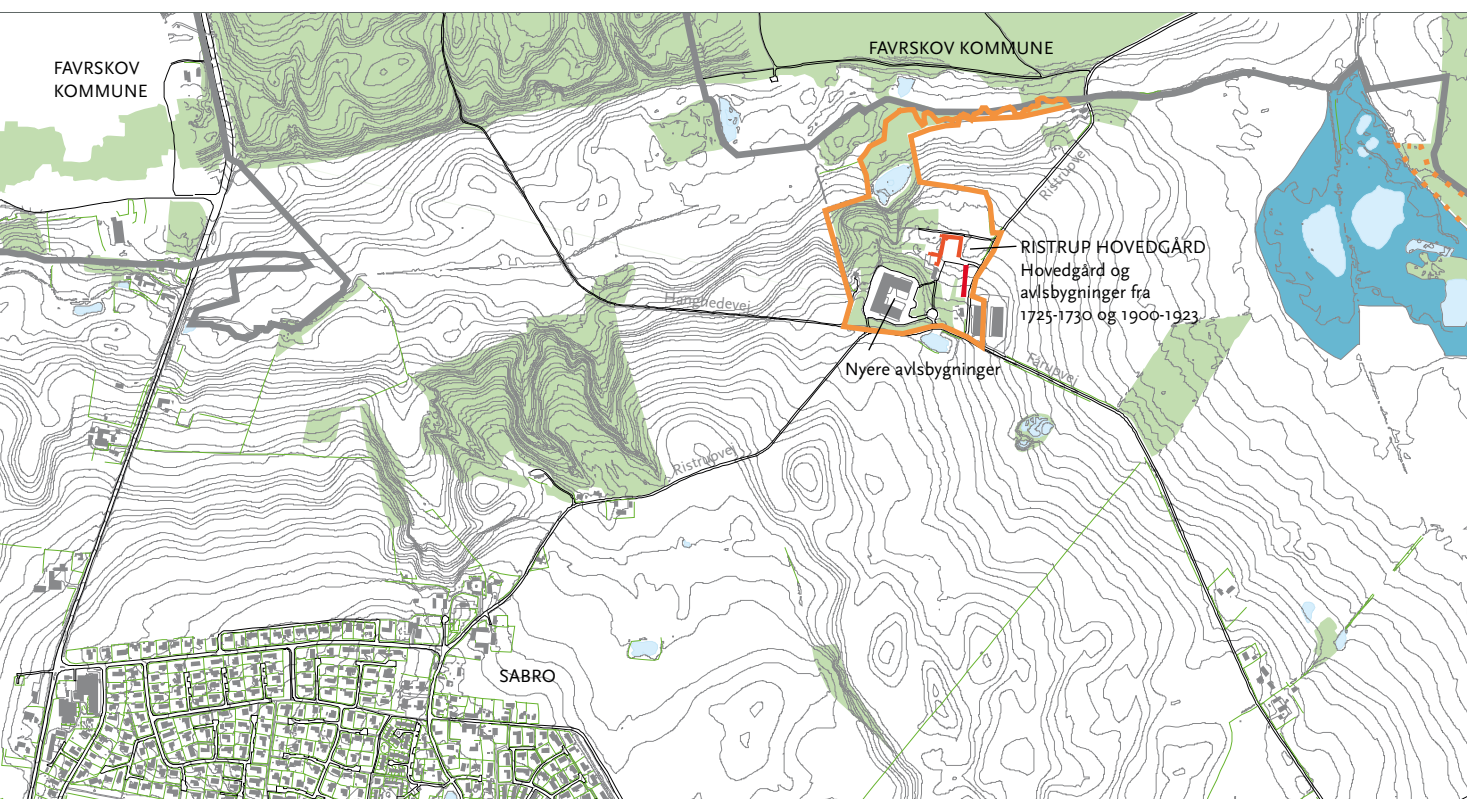
Dele af avlsbygningerne er fra 1700-tallet, men det meste er fornyet efter brand i 1923.

BÆRENDE ELEMENTER

Hovedbygningen og beliggenheden.

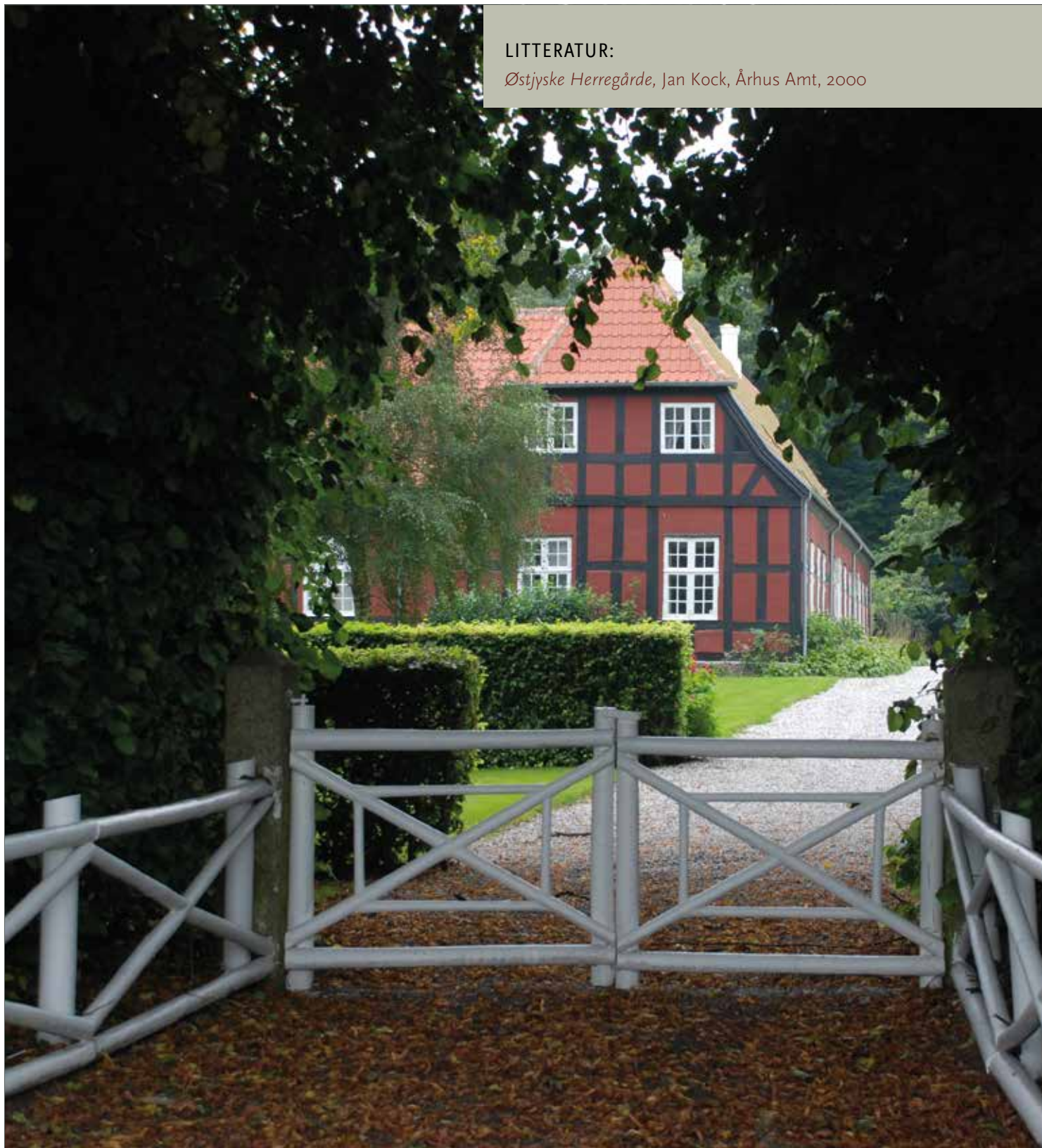
SÅRBARHED

- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødigsgørelse af hovedanlæggets bygninger.

LITTERATUR:

Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Vilhelmsborg

Lokalsamfund: 32 Mårslet

Kulturmiljøtype: Herregårdsmiljø med vandmølle

Tid: Vilhelmsborg nævnes første gang ca. 1486 som 'Skumstrup'. Rokballe Mølle nævnes 1610.

Herregården er placeret på kanten af den snævre og stejle Giber Ådal.

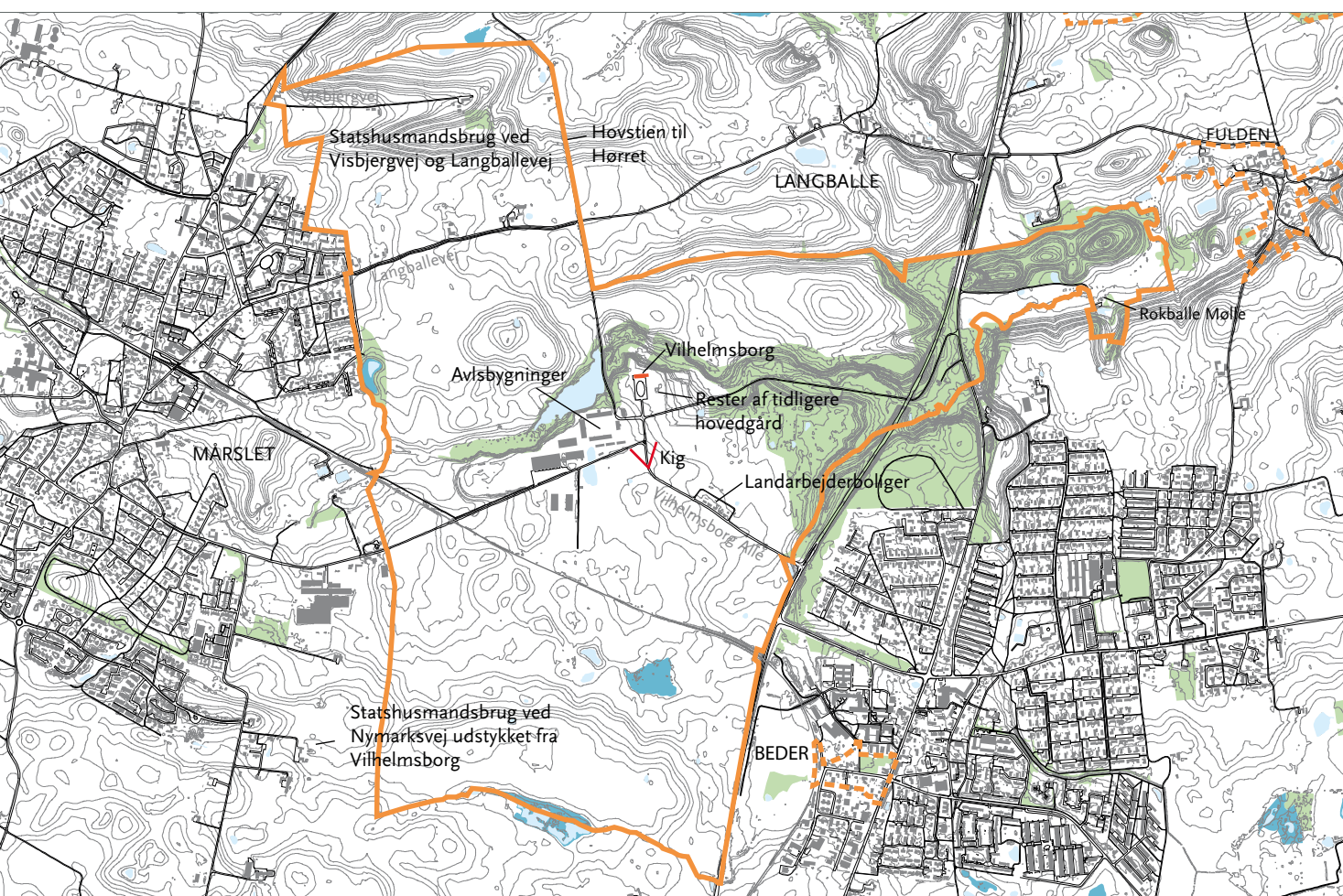
Oprindeligt lå her landsbyen Skumstrup. I 1400'erne slog en adelsmand sig ned, så en af gårdene blev til hovedgård, som langsomt opslugte landsbyen. Frem til 1620 var der dog stadig syv gårde tilbage i landsbyen Skumstrup.

Fundamentet og dele af kælderen fra hovedgården Skumstrup findes i haven øst for den nuværende hovedbygning, der er opført 1842-44 i to stokværk med pudset facade og markant midterparti.

Avlsbygningerne i kampesten er placeret vest for hovedbygningen og udgør et smukt og homogent firlænget anlæg, hvor

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet omfatter herregården med hovedgård fra den sene periode 1725-1900, ejerlavet samt Rokballe Mølle.

en forvalter- eller inspektørbolig udgør en slags hovedbygning. I den bygning lå i øvrigt et mejeri – hvor lokalerne nu anvendes til restaurant. Der er opført en meget stor ridehal vest for avlsbygningerne.

I 1973 blev Vilhelmsborg købt af Aarhus Kommune. Danmarks Nationale Ridecenter blev etableret i avlsbygningerne, og det engelske parkanlæg fra slutningen af 1800-tallet er nu genskabt med et net af gangstier i og omkring parken.

Umiddelbart nord for avlsgården er desuden en stor inddæmning af Giber Å, så der ved hjælp af vandkraft blev skabt elektricitet til gården.

Hovedbygning, fundamentet fra det tidligere anlæg, den gamle have og avlsgården danner værdifuld helhed, der tillige bindes sammen af de markante allétræer, der står langs de gennemgående veje, og fortsætter langt ud i herregårdslandskabet. Herregårdslandskabet med de store marker ses stadig, dog i en vis grad sløret af hestefolde og ridebaner. Vejen, der forbin-der Vilhelmsborg med Hørret er den gamle hoverivej – deraf navnet Hovstien.

Ved Visbjergvej og Nymarken ses statshusmandskolonier fra 1921 som resultat af lensafløsningsloven i 1919, hvor Vilhelmsborg skulle afgive 1/3 af sine jorder til staten.

Kulturmiljøet omfatter desuden skovstykket Dyrehaven nordøst for herregården, samt landarbejderboligerne langs Vilhelmsborgvej. Vilhelmsborg har også ejet Rokballe Mølle efter Aarhus hospital. Møllen er nævnt i 1610. Mølleriet blev nedlagt før 1926. Møllehuset og mølledam er bevaret. Den fik sit vand fra kilder oppe i bakkerne bag møllen, og ikke fra selve Giber Å.

BÆRENDE ELEMENTER

- » De historiske lag og kampestensbygningerne
- » Den gamle have
- » Alléerne
- » Herregårdslandskab med store sammenhængende marker og dyrehave
- » Opdæmning af Giber Å
- » Spor efter husmandskolonier
- » Rokballe møllehus og mølledam.

SÅRBARHED

- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødigdgørelse af hovedanlæggets bygninger
- » Yderligere sløring af herregårdslandskabets store markenheder.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000
Stier omkring Beder og Malling, Aarhus Kommune, 2003
14 statshusmandsbrug udstykket 1921 fra Vilhelmsborg, <http://www.maarsletegnsarkiv.dk/haefter/Hefte%2031.htm>
Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943 s. 10
Kendte og ukendte stier, Mogens Brøchner og Birte Buhl, <http://www.bma.dk/faellesbladet/2002/nr2-20.pdf>

LANDBRUGSLANDSKABET

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSLANDSKABER

Vosnæsgård

Lokalsamfund: 39 Skødstrup - Løgten

Kulturmiljøtype: Herregårdsmiljø

Tid: Middelalder 1050 - 1536.

ren. I 1656 blev landsbyerne Vosnæs (fem gårde) og Imdrup (to + flere) nedlagt for at indgå i Vosnæsgård.

Herregårdsanlægget er placeret på det kuperede og skrånende morænelandskab i det nordvestlige hjørne af Kalø Vig.

Hovedbygningen i to stokværk med sidefløje i ét stokværk er opført 1850 og ombygget 1897 i nyrenæssance og udgør kernen i det sammensatte anlæg, hvor der er kommet flere nye driftsbygninger til.

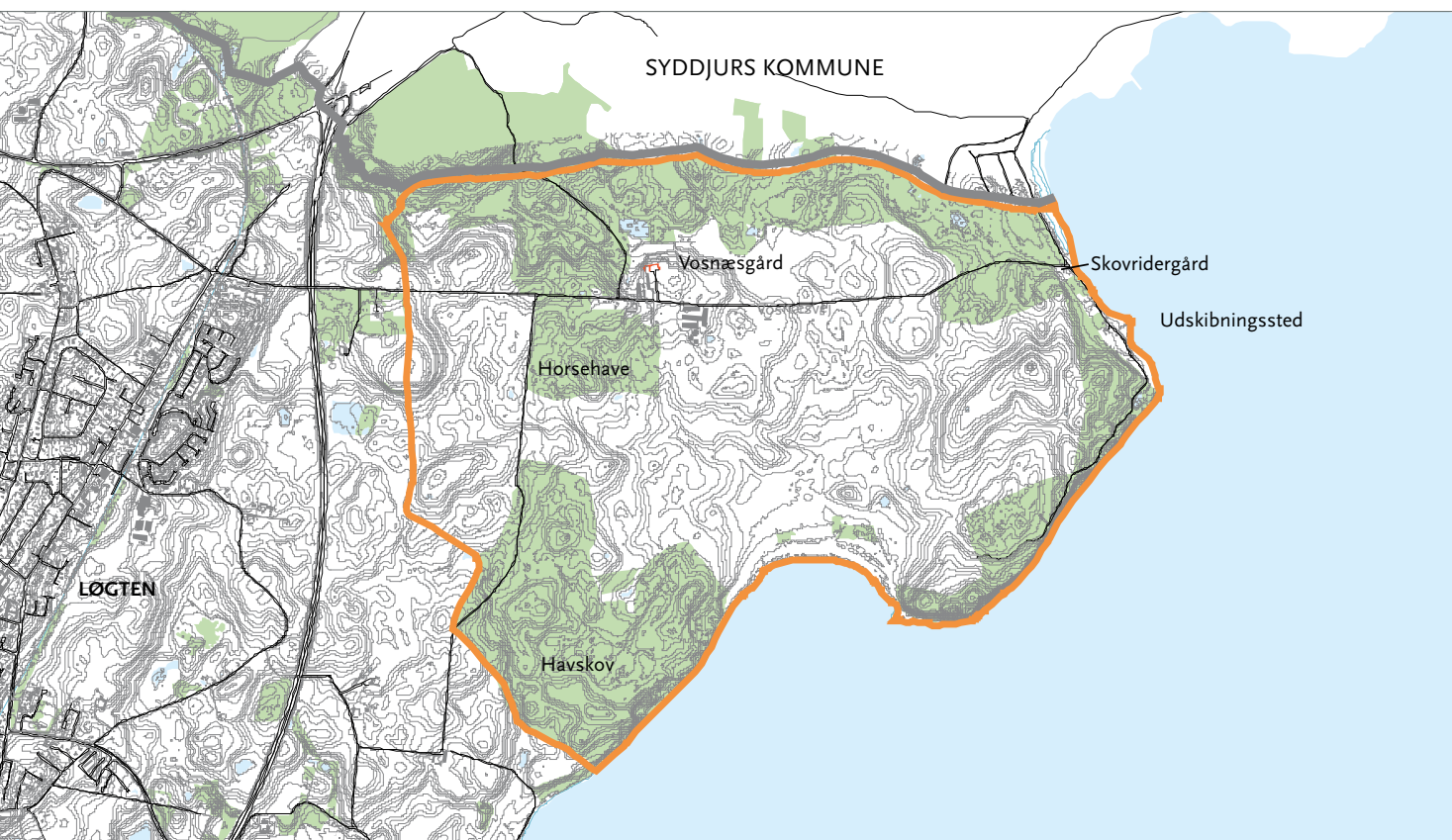
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Herregård med hovedgård fra den sene periode 1725-1900.

Vosnæsgårds historie går tilbage til middelalderen, hvor den var en stor gård i landsbyen Vosnæs. Gården voksede sig større og fik status af hovedgård, hvilket er det typiske mønster bag de fleste danske hovedgårde med udspring i middelalder-

Syd for Vosnævej ligger beboelsesbygninger og den tidligere smedje, der klart knytter sig til godset, og hvoraf nogle er i kampesten.

Herregårdslandskabet er for en stor dels vedkommende præget af skov, hvor navne som Horsehave, Gedehave og Indelukket fortæller om tidligere tiders brug, og diger markerer græn-

serne. Ved bredden af Kalø Vig ligger i øvrigt den smukke, skovriderbygning, Vosnæsvej 24.

Ved kysten ses spor fra det gamle udskibningssted, hvor Vosnæsgård, sammen med godserne Rosenholm og Skaføgård i Syddjurs Kommune fik udskibet bl.a. træ, korn, smør og ost og også kreaturer. Udskibningsstedet har sammen med privilegeret kro, ladeplads og pakhus længere oppe ad kysten ved Havhuse (i Syddjurs Kommune) været betegnet Gl. Løgten. Gl. Løgten har været placeret på den gamle vejforbindelse mellem Aarhus og Grenå. Det var i øvrigt Margrethe Krabbe til Rosenholm som i 1714 etablerede udskibningsstedet ved Gl. Løgten.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bygningsanlægget
- » Herregårdsskabet med store markenheder, diger, hegn og skove

- » Skovriderbolig, smedje og øvrige tilknyttede bygninger
- » Udskibningsstedet og tilknytningen til Gl. Løgten.

SÅRBARHED

- » Utilpasset nybyggeri samt om- og tilbygning af hovedanlæggets bygninger
- » Forfald og overflødigdgørelse af hovedanlæggets bygninger
- » Opdeling af markenheder
- » Fjernelse af spor fra udskibningssted.

Litteratur:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000
Landskab og kulturhistorie – mellem motortrafikvejen og Kalø Vig, Syddjurs Kommune, 2010

LANDBRUGSLANDSKABET

HUSMANDSBRUG

Husmændene og husmandsbevægelsen har spillet en væsentlig rolle i dansk kultur og politik i årene 1850-1970, og det landskabelige aftryk er også væsentligt.

Husmandsbrug er betegnelsen for de mindste landbrug med højst 10 ha jord. I 1700-tallet og 1800-tallet var husmandsbrugene så små, at en familie ikke kunne leve af det lille landbrug. De fleste husmænd tog derfor arbejde som daglejere på de store bondebrug og godserne, og var fiskere eller håndværkere ved siden af bruget. I forbindelse med landboreformerne forsvandt husmændenes græsningsrettigheder til fællesjorderne i takt med, at disse blev inddraget.

I 1890'erne kom de første husmandslove, hvor formålet i første omgang var fortsat at skaffe arbejdskraft til de større landbrug. Husmandsbrugene, der oprettedes efter disse love, var stadig så små, at ejerne måtte tage arbejde som daglejere. I 1919 blev loven ændret og det var nu muligt for husmanden at leje statsejet jord, hvorved begrebet statshusmandsbrug opstod. Disse brug var som regel så store, at en sparsommelig familie kunne leve af udbyttet herfra.

I samme periode fra begyndelsen af 1900-tallet blev der oprettet private udstykningsforeninger, hvor større gårde blev opkøbt og udstykket til husmandsbrug. De større udstykninger gik i stå efter 1955 og langsomt blev husmandsbrugene opkøbt igen af de store landbrug – bygningerne var allerede forældede og for små.

I landskabet kan ses spor af husmandsudstykningsområder som områder med en koloni af husmandssteder. Ved udstykninger fra før 1920 ligger ejendommene ofte i en klynge, mens senere udstykninger typisk ligger i række langs en vej. Husmandskolonierne ses ofte i sammenhæng med store gårde eller herregårde.

Vilhelmsborg var eksempelvis et af de 14 danske baronier, der som følge af lensafløsningsloven i 1919 skulle afgive jord til statshusmandsbrug. Resultatet heraf ses af kolonier langs Visbjergvej og Nymarken. Ved Todbjerg blev der i 20'erne udstykket fra præstegårdsmarken (Præstemarken), mens Borum Feldhede mellem Borum og Sabro er et eksempel på hedeopdyrkning med husmandssteder fra 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.

I Aarhus Kommune drives der stort set ikke længere erhvervsmæssig landbrugsdrift fra husmandsstederne, og ejendommene er i dag fritidslandbrug eller en bolig med have.

Før 1900 blev husmandsstederne gerne opført som en eller to længer som en slags beskedne miniudgaver af gårde i samme område. Der var et stærkt egnspræg, hvor byggematerialer og -principper var de samme, som blev brugt på de øvrige gårde i området.

Efter 1900 blev husmandsstederne ofte opført som tofløjede huse med en byggestil, der giver mindelser om Bedre Byggeskik, dvs. sobert og uden overflødig pynt.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Sammenhæng mellem storlandbrug og husmandskoloni
- » Skelstrukturen omkring husmandskolonien – klyngevis eller med bygninger langs vej med lange tilhørende jordlodder
- » Husmandsstedernes beskedne byggestil, som miniudgaver af gårde eller med mindelser om Bedre Byggeskik.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af markskel, grøfter og hegn
- » Sløring af markstruktur, bl.a. ved skovrejsning
- » Utilpasset om- og tilbygning af husmandsstederne
- » Nedrivning eller manglende vedligeholdelse.

UDPEGNINGER

Der findes flere eksempler på husmandsudstyknings i kommunen, og Thomasminde-området er valgt som et godt eksempel på, hvordan en hovedgård først er opstået efter opkøb af gårde og senere har udstykket til husmandsbrug. Desuden er skelstrukturen fortsat tydelig.

LANDBRUGSLANDSKABET

HUSMANDSBRUG

Thomasminde

Lokalsamfund: 36 Trige - Spørring

Kulturmiljøtype: Storlandbrug med husmandsudstykning

Tid: 1817 - 1930.

KULTURHISTORISKE HOVEDTRÆK:

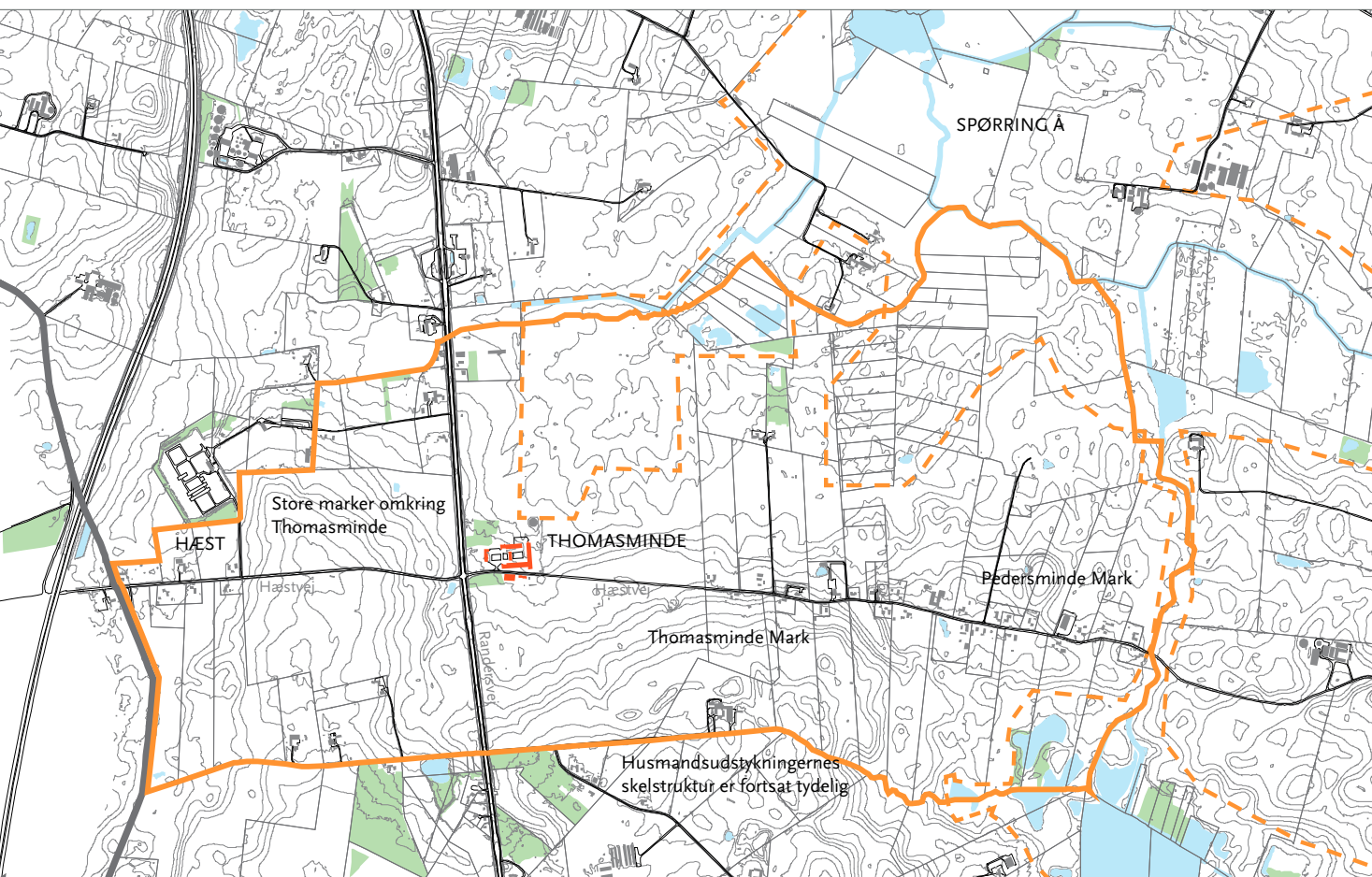
Hæst ejerlav blev stjerneudskiftet omkring 1817 med to udflyttergårde fra landsbyen til ejerlavets østlige del.

I 1838 blev proprietærgården Thomasminde oprettet gennem opkøb og sammenlægning af gårdene i ejerlavet, undtagen den nordøstlige af udflyttergårdene. Bygningsanlægget Thomasminde med hoved- og avlsbygninger er i god bevaringstilstand, beliggende direkte ved Hæstvej og synlig fra Randersvej.

I 1928-30 udstykkedes ca. seks husmandssteder på Hæst Mark og ca. 26 på Thomasminde Mark og Pedersminde Mark omkring Hæstvej. Husmandsbebyggelsernes struktur omkring Hæstvej er intakt, men de enkelte bygninger er præget af om- og tilbygninger. Markstrukturen med hegnsmarkeringer er delvis intakt på Thomasminde Mark og Pedersminde Mark.

BÆRENDE ELEMENTER

Levende kulturmiljø med et storlandbrug og tre tætte husmandsudstykningsområder med ca. 32 ejendomme:

- » Proprietærgården Thomasminde med hoved- og avlsbygninger og store markflader.
- » Husmandsudstykningsene Hæst, Thomasminde Mark og Pedersminde Mark med lange husmandslodder omkring Hæstvej
- » Samspillet mellem den tætte husmandsudstykning set i forhold til Thomasmindes bygninger er iøjnefaldende.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af markskel, grøfter og hegn
- » Sløring af markstrukturer
- » Skovrejsning, plantage- og plantning
- » Utilpasset om- eller tilbygning særligt af husmandsbebyggelsen
- » Manglende bygningsvedligeholdelse, nedrivning.

LITTERATUR:

Århus Amt, Trap Danmark bind VIII, J. P. Trap, 5. udgave, 1963

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Vandmøllernes lokalisering knyttede sig naturligt til landskabets åer, ådale og søer med strømmende vand eller mulighed for opstemning til mølledamme. I Midt- og Østjylland løber åerne fortrinsvis i dybe dale med engarealer langs med åerne. Engene blev anvendt til græsnings- og høsletsarealer, mens landsbyerne var placeret tørt længere oppe i terrænet omgivet af bymarkens agerjord. Møllestederne ved åerne ligger således i afstand fra landsbyerne, hvor der også kunne findes et tilstrækkeligt opland til mølledriften. Et stort antal af Danmarks ældste vandmøller blev desuden anlagt ved gamle vadesteder.

Anlæggelsen af vandmøllerne var et radikalt indgreb i landskabet, idet der for at skabe fald ofte skulle ske en tilpasning af det flade landskab i form af en opstemning, en omlægning af vandløbet eller en hævnning af vandstanden i en eksisterende sø. Kanaler til overskydende vand eller afledning gravedes uden om møllegårdene eller under gårdspladsen. Underfaldsmøllen behøvede kun en halv meter fald mens brystfaldshjulet med højere opstemning både udnyttede vandets strøm og vægt. Det mere effektive overfaldshjul krævede høj opstemning for at udnytte vandets vægt på hjulets skovle. Typerne blev udviklet over tid, men fungerede i de senere år samtidig i forskellige terrænformer.

Vandmøllefund i Danmark tidsfæstes fra lidt før år 1000, og de første skriftlige beskrivelser stammer fra 1100-tallet i forbindelse med klostrene, hvor der var en rig udveksling af viden om vandkraft. Mølleriet nævnes i Jyske Lov 1241 som et frit erhverv, men da

møllerne var kostbare at opføre og vedligeholde, var det udover klostrene ofte konge og adel, der ejede dem. Efter 1536 kom også klostermøllerne i kongens og adelens besiddelse, og bønder havde indtil 1862 pligt til at anvende bestemte møller. Indtægterne fra dette monopol havde betydelig indflydelse på samfundsøkonomien og dermed udviklingen generelt.

Ophævelsen af monopolet medførte en betydelig stigning i antallet af nye møller, og da landmændene nu privat eller organiseret havde lov til at bygge gårdmøller til egenproduktion, gav det en betydelig konkurrence til møllerne på landet. De nye møller opførtes flere steder som hjælpevindmøller ved eksisterende vandmøller, for at sikre en mere stabil drift, eller på nye steder i allerede eksisterende bymæssig bebyggelse. Der gik dog kun 100 år, før møllerne havde udspillet deres rolle i byerne og mange blev nedlagt.

Ved udskiftningen i forbindelse med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet var der i Østjylland kun en meget begrænset udflytning af gårde, og dermed forblev møllerne solitært beliggende i landskabet. Landboreformerne medførte dog andre strukturændringer med betydning for vandmøllerne, idet enge og overdrev blev afvandet og opdyrket, hvilket begrænsede vandføringen til flere af møllerne, og nogle møller fik helt borttaget vandføringen eller tørlagt mølledammen i landvindingens navn.

Vandmøller blev tidligt anvendt til andet end korn. Stampemøllerne valkede uldent stof, hammer-møllerne leverede kraft til smedenes hamre og blæsebælge, og i krudtmøllerne blandedes trækul, svovl og salpeter til krudt. Senere kom også savmøllerne til. Mange møller havde udskænkning til møllegæsterne, der skulle slå tiden ihjel mens kornet eller deslige blev forarbejdet.

Vindmøllen hentedes til Europa af korsfarerne, og nævnes i Danmark midt i 1200-tallet i form af stubmøller. Det var relativt små møller, hvor hele møllehuset drejedes efter vindretningen. Fra sidst i 1700-tallet benyttedes hovedsagelig den hollandske mølletype, hvor kun møllehatten med vingerne blev drejet. Når kun hatten skulle drejes, betød det ikke noget, hvor tung møllekroppen i øvrigt var. Man kunne bygge hollændermøllen nøjagtig så høj, som det var nødvendigt, for at den kom op i vind, og i mere holdbare materialer. Vindmøllerne er i modsætning til vandmøllerne placeret højt og markant i landskabet (møllebakkerne).

Vindmøllerne blev brugt som korn- og industrimøller, men ved de store inddæmningsprojekter i anden halvdel af 1800-tallet opførtes også pumpemøller.

Dampmaskiner og senere forbrændingsmotorer og elektromotorer erstattede først delvis vind og vand som drivkraft for kværnene, og efter 1900 fortrængtes hollændermøllerne af havnebyernes store valsemøller

BÆRENDE ELEMENTER

For vandmøllerne er det karakteristiske møllegårdene med den åbne bebyggelse med gårdsplads, hvor ankomstveje/møllevejene mødtes. Portgennemkørsler som åbninger i bygningsmassen og mønstre i gårdspladsernes belægninger har stor fortællerværdi.

Selve møllehuset er typisk en bygning i 2-2½ etager, der ved sin blotte størrelse har skilt sig ud fra resten af bebyggelsen, som fortrinsvis var halvanden etage. Beværtning af møllegæster skete i møllestuen. Beværtningen har ofte ført flere funktioner med sig, såsom bageri, bryggeri og senere foderstofforretning. Bebyggelsen er præget af, at formen fulgte funktionen, hvor forandringer skete til forbedring, og det dynamiske bebyggelsesmiljø er et karakteristika. Et møllested som kulturmiljø er således i højere grad båret frem af sammenhængen med landskab og omgivelser end af den arkitektoniske værdi af bebyggelsen.

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

I møllehusene var mølleværkerne typisk placeret i underetagen, hvor kværnen stod på midterste etage. På loftsrummet var der opbevaring af korn. Mølleværket formede bygningen, der fik en høj underetage, uanset vandhulets placering udvendig eller indvendig. Bygningsvolumenerne er massive med kun små, rationelt placerede åbninger.

De nære omgivelser er i høj grad med til at udgøre et vandmøllekulturmiljø:

- » Vandmølle i sammenhæng med åløb.
- » Mølledam
- » Stemmeværk
- » Sluse
- » Bagvand/kanal
- » Bygninger til afledte funktioner såsom bageri mv.
- » Malekarm
- » Møllehus med mølleværk og møllejul
- » Mølleveje, evt. med alleer og evt. bro over mølleåen.

For vindmøllerne er de bærende elementer ud over den høje landskabelige placering, selve bygningsværket med møllehat, vinger, krøjeværk, galleri og mølleværk.

SÅRBARHEDER

Sløring af den overordnede forståelse af bebyggelsens sammenhæng med omgivelserne og den oprindelige funktion.

For vandmøllerne gælder følgende sårbarheder:

- » Nedlæggelse af opstemninger med deraf følgende udtørring af mølledam eller oversvømmelse af bebyggelse
- » Faunapassager, der slører sammenhængen mellem bebyggelse og åsystem
- » Nedrivning
- » Forfald
- » Om- og tilbygning
- » Infrastruktur anlæg, der slører sammenhæng mellem ådal, møllested og å.

Vindmøller er sårbare over for:

- » Nyt, højt byggeri i næromgivelserne, hvorved deres landskabelige værdi går tabt
- » Forfald
- » Om- og tilbygning
- » Nedrivning eller demontering af hat og vinger.

UDPEGNINGER

De udpegede områder er en videreførelse af tidligere udpegninger med få afgrænsningsmæssige ændringer. Der er tilføjet en udpegnings af området ved Skambækken i skoven syd for Aarhus, da der koncentreret på dette forholdsvis lille område har været placeret fire vandmøller, hvorfra der stadig ses spor.

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Harlev Mølle/Ludvigsholm

Lokalsamfund: 34 Harlev - Framlev

Kulturmiljøtype: Vand- og vindmøller

Tid: Vandmøllen er nævnt første gang i 1340.

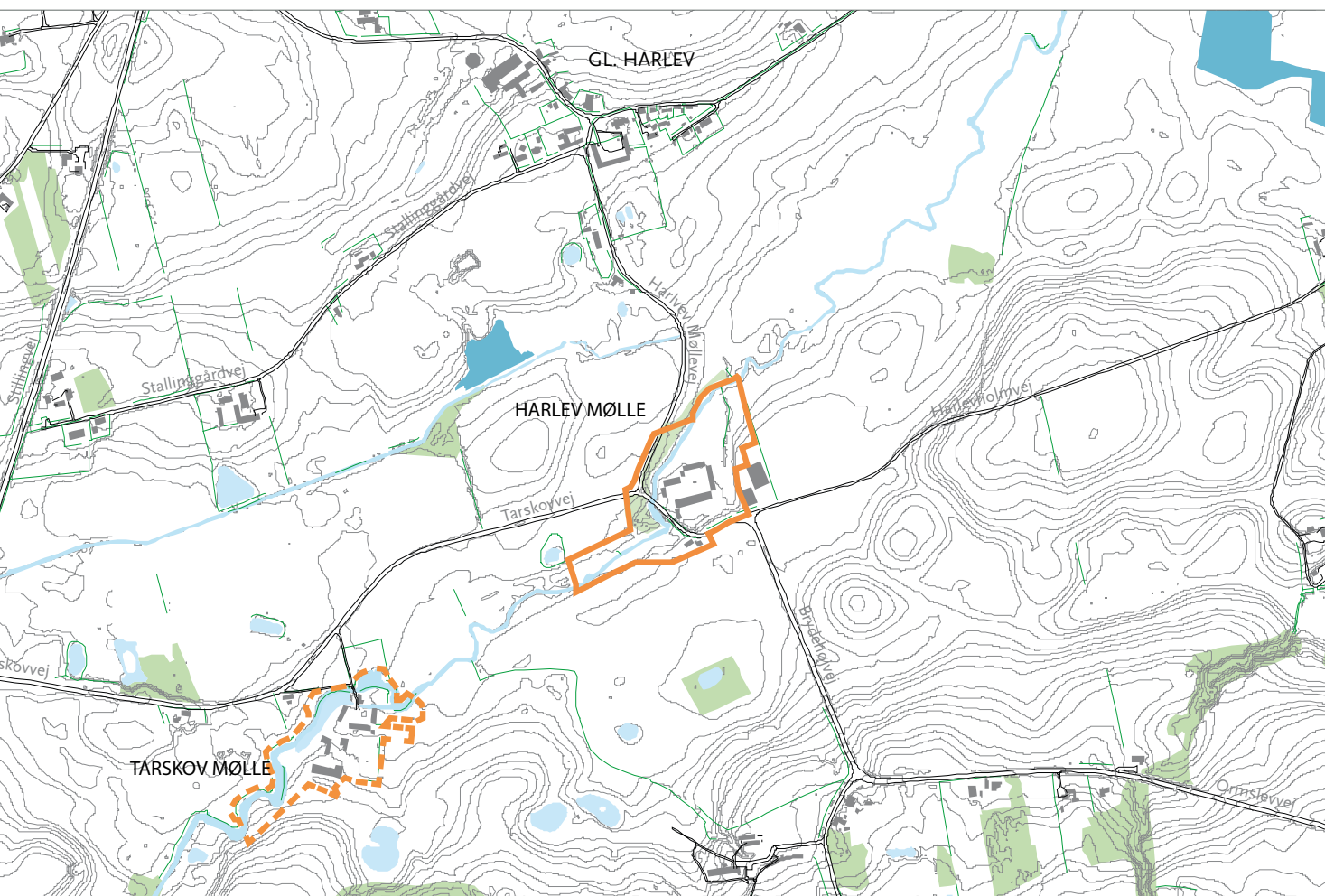
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Vandmølle ved Aarhus Å, nævnt som kobberværk i 1702.

Brændt og genopbygget 1705 og var endnu 1787 kobber- og jernværk. Fra 1801 almindelig mølledrift. Efter store jordtilkøb midt i 1800-tallet ændredes navnet til Ludvigsholm, formentlig efter den daværende ejer. Mølleejeren var på det tidspunkt i lighed med tidligere ejere også ejer af Harlev Kirke.

Efter 1908 er jorden delvis blevet udstykket til husmandsbrug.

Møllebygningerne er restaurerede med høj bevaringsværdi. Hovedbygningen er en bindingsværksbygning fra slutningen af 1700-tallet, muligvis fra jernmanufakturets tid.

Møllehjulet findes ikke mere, men spærringen af Aarhus Å og møllehuset kan ses fra vejen.

I dag anvendes bygningerne til selskabslokaler.

BÆRENDE ELEMENTER

» Bygningerne.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der ikke er tilpasset den oprindelige arkitektur og funktion
- » Ændring af vandforhold.

LITTERATUR:

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1941 s. 12-13

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1949 s. 93

Århus Å: Natur og Mennesker, Henrik Fode (red.), Århus Byhistoriske Fond, 2009

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Edslev, Bodils, Kollens, Dørup og Pinds møller

Lokalsamfund: 22 Hasselager - Kolt, 34 Harlev - Framlev

Kulturmiljøtype: Vandmøller

Tid: 1500-tallet.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet er afgrænset til Jeksendalen og skovområderne omkring denne og omfatter vandmøller langs den øvre del af Aarhus Å beliggende både i Aarhus og Skanderborg Kommune.

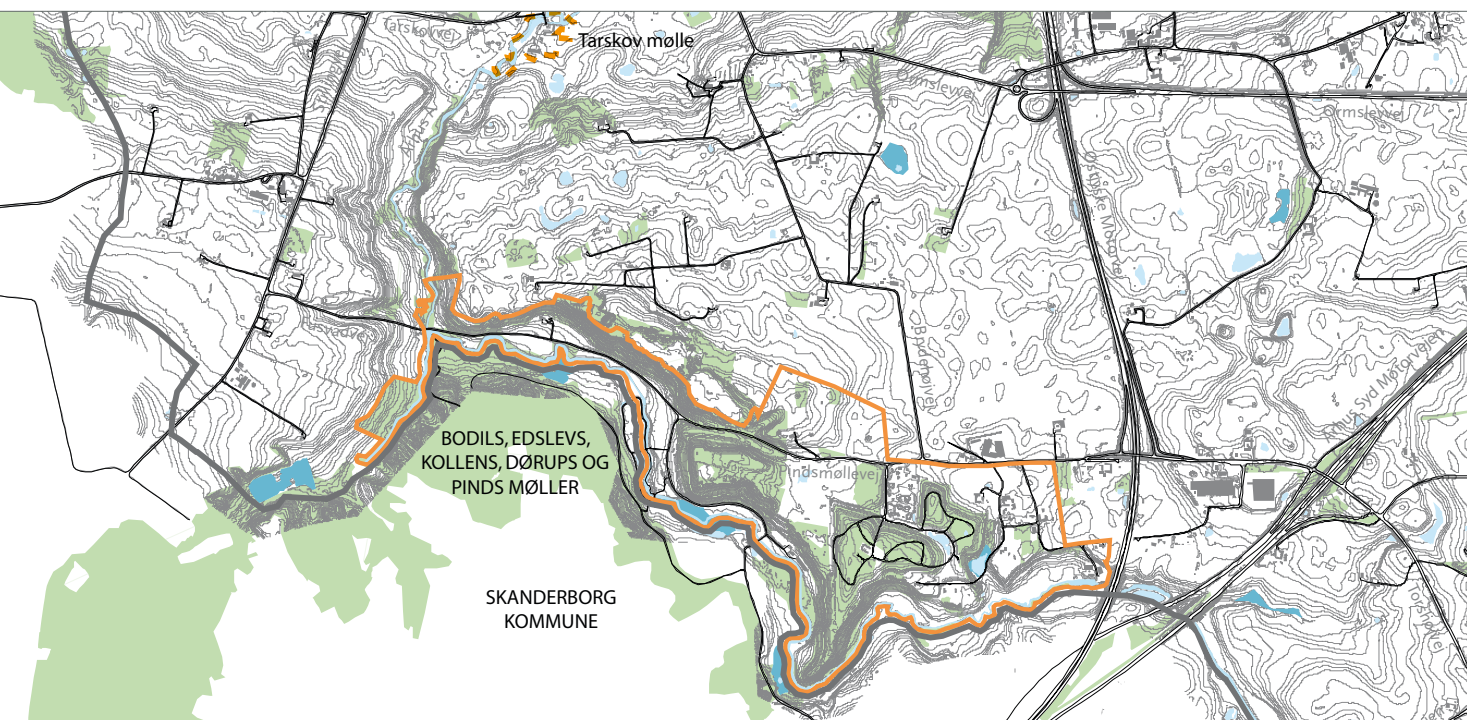
Jeksendalen er en del af en større smeltevandsdal, der strækker sig fra Aarhus mod vest og sydvest til Solbjerg sø. Jeksendalen

er en erosionsdal dannet af overfladestrømningen efter isens bortsmelting.

Der er specielt godt fald i Aarhus Å fra Edslev Mølle til Harlev Mølle, hvilket har medført, at der fra gammel tid har været etableret flere vandmøller på strækningen, Edslev Mølle, Bodilmølle (Skanderborg), Dørup Mølle (Skanderborg), Pinds Mølle, Tarskov Mølle og Harlev Mølle (de to sidstnævnte udpeget som selvstændige kulturmiljøer). Dertil kommer Kollens Mølle ved Jeksen Bæk (Skanderborg). Aarhus Å har flere steder på denne strækning karakter af bjergbæk, hvor vandet nærmest fosser gennem ådalen. En anden usædvanlig ting ved denne strækning er, at vandløbet de fleste steder ikke er reguleret, og det er derfor den oprindelige vandløbsbund, der ligger tilbage.

Langs Aarhus Å og Jeksen Bæk veksler landskabet mellem enge, sumpede arealer, skov, overdrev og dyrkede marker.

Møllerne i den øvre del af Aarhus Å stammer fra 1500-tallet. De fleste af dem kan stadig lokaliseres på opstemninger, mølledamme, fald eller ruiner af møllebygninger og møllehuse.

Edslev Mølle nævnes første gang 1610 som værende forfalden og blev istandsat af kronen 1636 som stampemølle. Møllen brændte og blev genopbygget i 1820. Mølleriet blev nedlagt i 1942, og bygningen nedrevet 1951. Møllen havde to overfaldshjul.

Pinds Mølle blev anlagt før 1699, da den ejedes af Aarhus-borgmesteren Michael Malling og bestod af fire gårde. Møllen blev flyttet nedad åen i 1851 og mølleriet blev nedlagt 1904, hvor der blev etableret dambrug og senere traktørsted. Hovedbygningen brændte i 1936. Tilbage er møllehuset fra 1851. Ved Pinds Mølle er der nu etableret Put and Take fiskesø.

I 1997 er opstemningerne i Aarhus Å ved bl.a. Pinds Mølle og Bodilmøllens dambrug opkøbt af Aarhus Amt og fjernet.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Landskabet og møllestederne
- » Spor af mølledamme
- » Tilbageværende bygninger.

SÅRBARHED

- » Yderligere fjernelse af spor fra vandmøller
- » Mølledamme mv.

BEMÆRKNING:

Kulturmiljøet går på tværs af kommunegrænsen og skal derfor ses i sammenhæng med udpegning af kulturmiljø i Skanderborg Kommune.

LITTERATUR:

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943, s. 7-8

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1949, s. 93

Århus Å: Natur og Mennesker, Henrik Fode (red.), Århus Byhistoriske Fond, 2009

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Møllerne langs Skambækken

Lokalsamfund: 11 Holme, Højbjerg og Skåde

Kulturmiljøtype: Vand- og vindmøller.

Tid: En mølle ved bækken er nævnt allerede i 1573.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Selvom Skambækken betyder den korte bæk, har bækken gennem tiderne været drivkraft for hele fire forskellige vandmøller i og ved skoven.

Den øverste, Pouls Mølle, også benævnt Skambæk Mølle og Skonnings Mølle, blev anlagt af bogtrykker Hans Hansen Skon-

ning 1635 som Skonnings papirmølle – en af Danmarks første papirfabrikker. Datidens papir var kludepapir, der blev lavet af gamle klude, som man samlede ind. Kludene blev så findelt og stampet i møllen. Efter Skonnings død i 1651 blev papirmøllen ikke ført videre, og i 1664 omtales den som "øde og bruges af ingen". Kort derefter er møllen brændt ned. Møllen blev fornyet 1780 som stampemølle og nedbrudt i 1870'erne. En stampemølle er en type vandmølle, hvis hjul drev tykke bjælker, kaldet stampere, lodret op og ned). Stampemøller blev bl.a. brugt til valkning (iturivning) af tøj til fremstilling af papir og forarbejdning af vadmel. Tilbage er kun mølledammen.

Den næste i rækken, Thors Mølle, blev anlagt 1637 som krudtmølle, omdannet til feldberedermølle i 1693 og senere anvendt som stampemølle for farverier. Fra sidst i 1700-tallet drev mølleren Thor Christensen også traktørsted. Kun beliggenheden og navnet på stedets restaurant fortæller nu historien.

Neden for Thors Mølle lå Ny Mølle. dens oprindelse er uvis, men den er nævnt som kobbermølle 1638. Den lå øde det meste af

1700-tallet og indtil 1837, hvor den genopbyggedes (ny-mølle) som kradsemølle, der blev nedbrudt 1876. En lille eng vidner om mølledammens placering.

Helt nede ved kysten lå Varna Mølle. Den blev anlagt 1592 som feldberedermølle og i begyndelsen af 1800-årene navngivet efter fæstningen Varna ved Sortehavet. Fra 1829 blev den drevet som stampemølle, senere kradsulds-mølle til 1877 og nedbrudt i 1880'erne. Tilbage er kun mølledammen.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Mølledammene.

SÅRBARHED

- » Sløring af mølledammene ved tilgroning og terrænændringer
- » Ændring af vandforhold.

LITTERATUR:

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943 s. 1 og 1959 s. 20-26,
Marselisborgskovene: Historie og begivenheder gennem århundreder, Bernhardt og Peder Jensen, Universitetsforlaget i Aarhus, 1974
Skambækken og dammene ved Varna, Aarhus Kommune Vandretur nr. 7: Thors Skov, Dyrehaven og Hestehave, Aarhus Kommune
Skambækken, Aarhus kommunes biblioteker, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Skamb%C3%A6kken>

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Tarskov Mølle

Lokalsamfund: 34 Harlev - Framlev

Kulturmiljøtype: Vandmølle

Tid: Første gang nævnt i 1583.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Vandmølle placeret ved Aarhus Å nær Harlev Mølle. Møllegården stammer fra omkring 1800 og består af møllehus og stuehus sammenbygget i vinkel samt en del andre bygninger, de fleste i bindingsværk. Mølledriften er indstillet og møllehuset står tomt. En del inventar er bevaret. Møllen er fredet.

Stuehuset er angiveligt opført af materialer fra Skanderborg Slot, hvor stenene er munkesten fabrikeret i Altona.

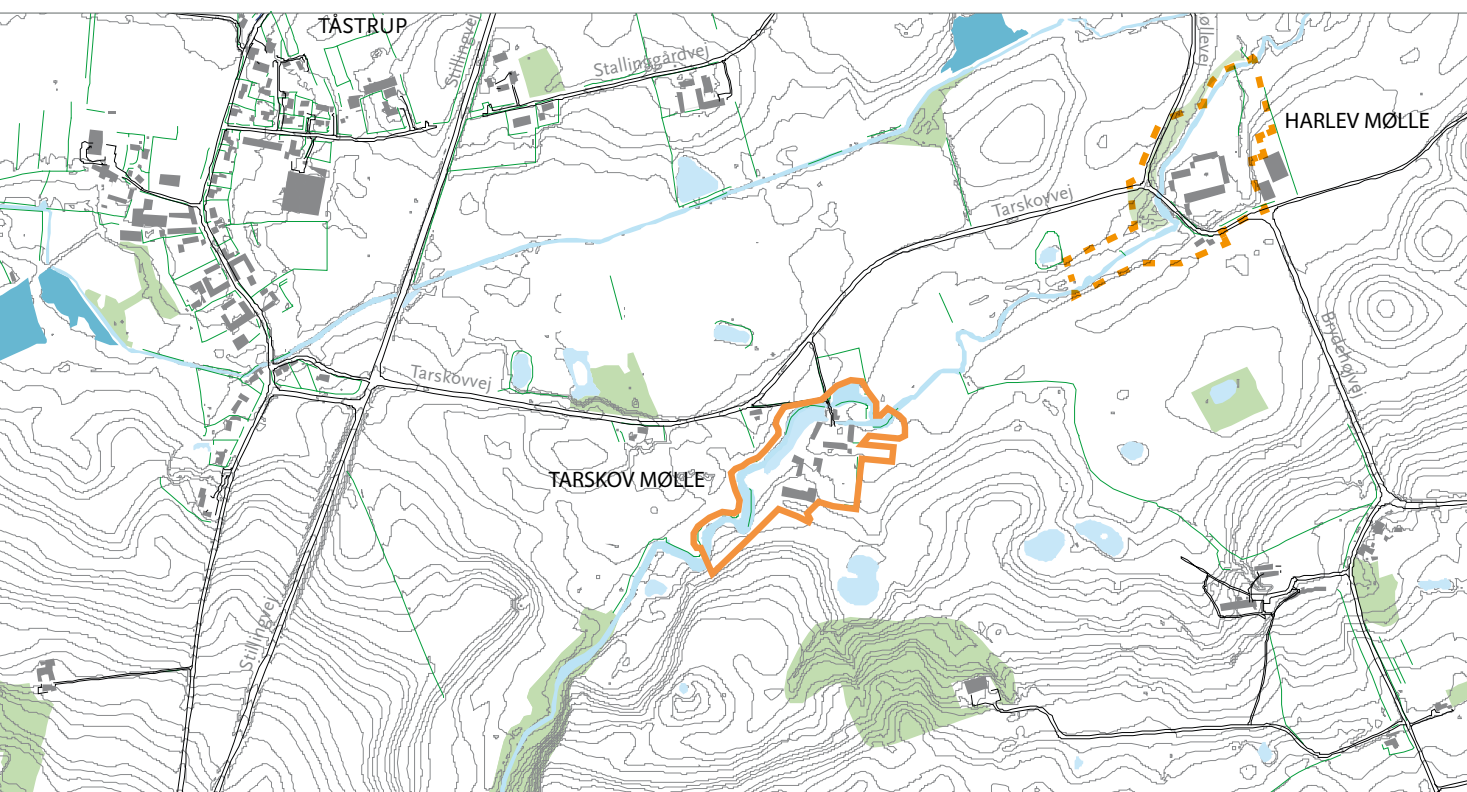
Et større moderne omløbsstryg syner og fylder uforholdsmæssigt meget i miljøet.

BÆRENDE ELEMENTER

» Møllekomplekset.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der ikke er tilpasset den oprindelige arkitektur og funktion
- » Ændring af vandforhold.

LITTERATUR:

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1941, s. 12-13

Århus Å: Natur og Mennesker, Henrik Fode (red.), Århus Byhistoriske Fond, 2009

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Egå Vindmølle

Lokalsamfund: 28 Skæring - Egå

Kulturmiljøtype: Vindmølle

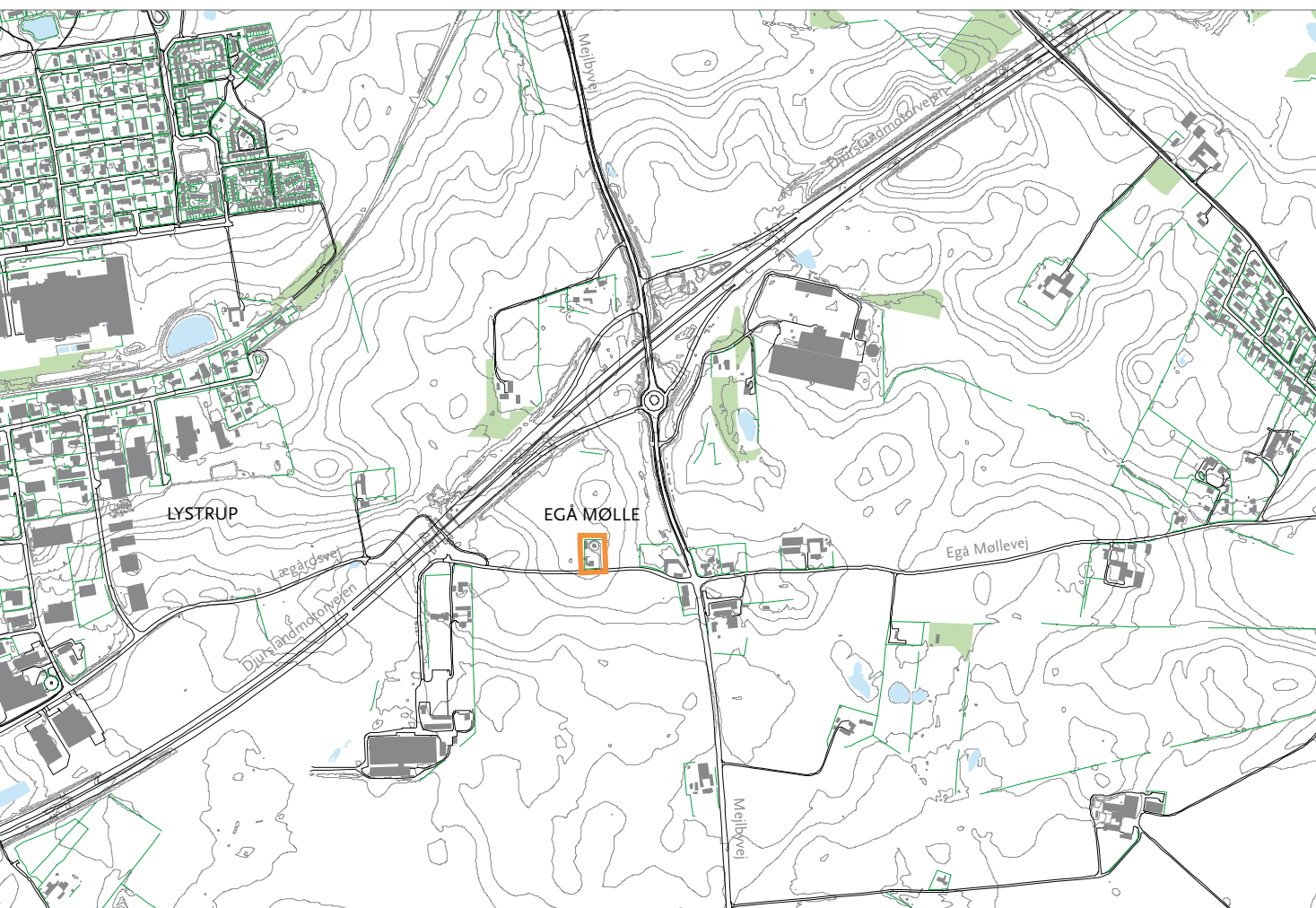
Tid: ca. 1920.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Den første mølle på stedet var fra 1859 og nedbrændte i 1918. Derefter blev den nuværende mølle flyttet dertil fra landsbyen Røved ved Mejlbj. Den nuværende mølle er således opført ca. 1920. Møllen blev bygget som kornmølle og var i drift indtil 1961.

Egå Mølle kaldes også Risshøj Mølle. Det er en hollandsk vindmølle med kælder. Undermøllen er i grundmur, mens den ottekantede overmølle er i træ beklædt med spån. Hatten er løgformet og ligeledes beklædt med spån. Vingerne har hækværk til sejl, og møllen krøjes med svans og spil.

Undermøllen er ombygget til festlokale.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Møllehuset.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der ikke er tilpasset den oprindelige arkitektur og funktion
- » Manglende vedligeholdelse/forfald
- » Sløring af møllen som pejlepunkt.

LITTERATUR:

Egå Mølle, Møllearkivet, <http://www.moellearkivet.dk>

LANDBRUGSLANDSKABET

VAND- OG VINDMØLLER

Segalt Vindmølle

Lokalsamfund: 39 Skødstrup - Løgten

Kulturmiljøtype: Vindmølle

Tid: 1868.

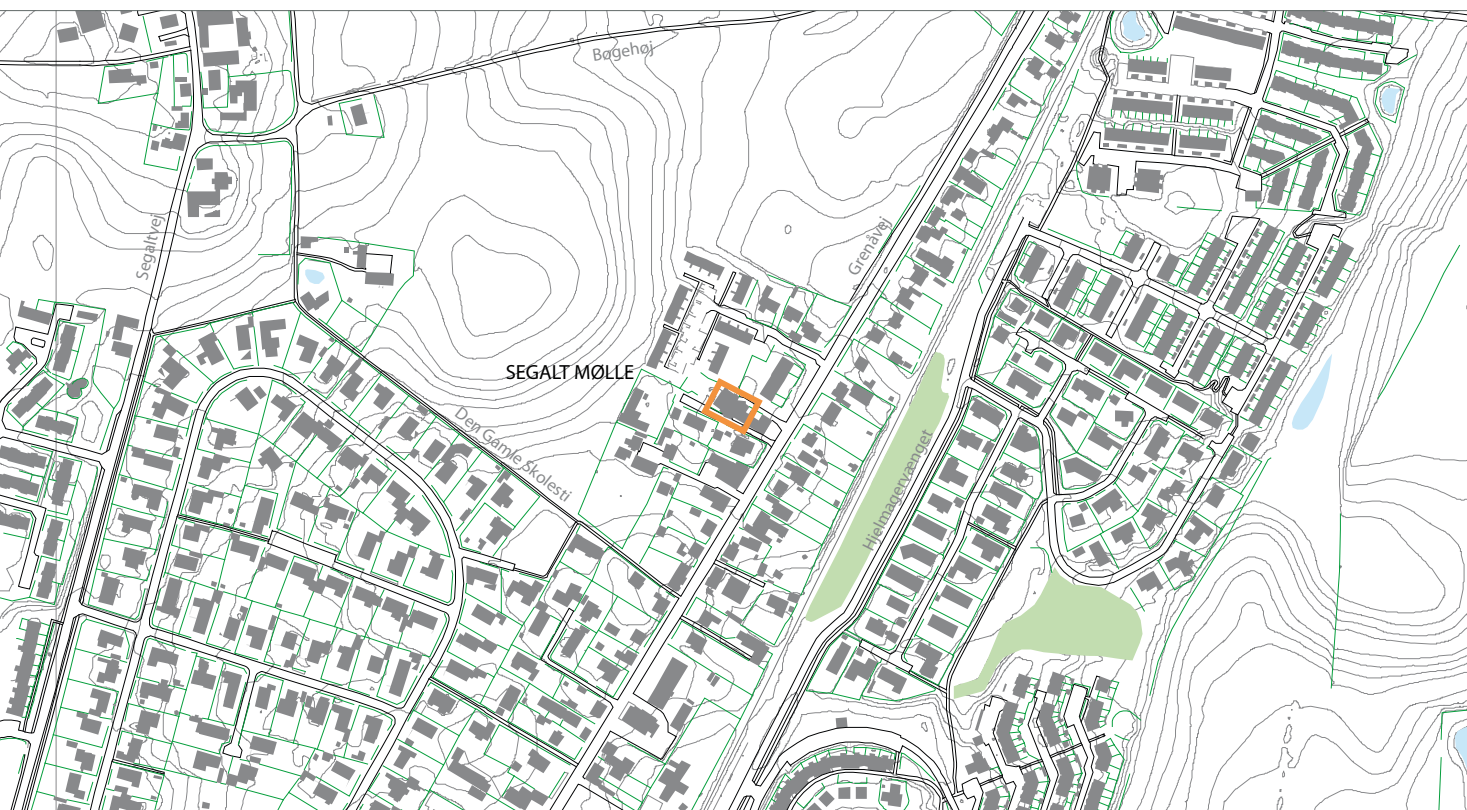
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Segalt Mølle i Løgten er placeret højt på bakken midt i byen omringet af beboelse.

Segalt Mølle er en (sjælden) seks-vinget hollandsk vindmølle med kælder. Undermøllen er i grundmur, mens den ottekan-tede overmølle er i træ beklædt med spån. Hatten er løgformet og ligeledes beklædt med spån. Vingerne er monteret med klapper og møllen krøjer med vindrose.

Møllen blev opført første gang i 1854 som en firevinget galle-rihollænder. Den nedbrændte i 1868, men blev erstattet af den nuværende mølle, der ligner den forrige. I ca. 1880 blev den nedtaget og genopbygget.

På grund af naboens høje træer, der tog vinden fra møllen, byggede mølleren sin mølle højere og forsynede den med 6 vinger i 1893. Fra 1924 kunne der produceres strøm til eget forbrug, da der her blev installeret et elværk.

I tilknytning til møllen har der næsten altid været bageri, og frem til mølledriften ophørte i 1975 var der rugbrødsbageri. De tilhørende bygninger er ombygget til bolig og værksted/udstilling i mølle og magasin.

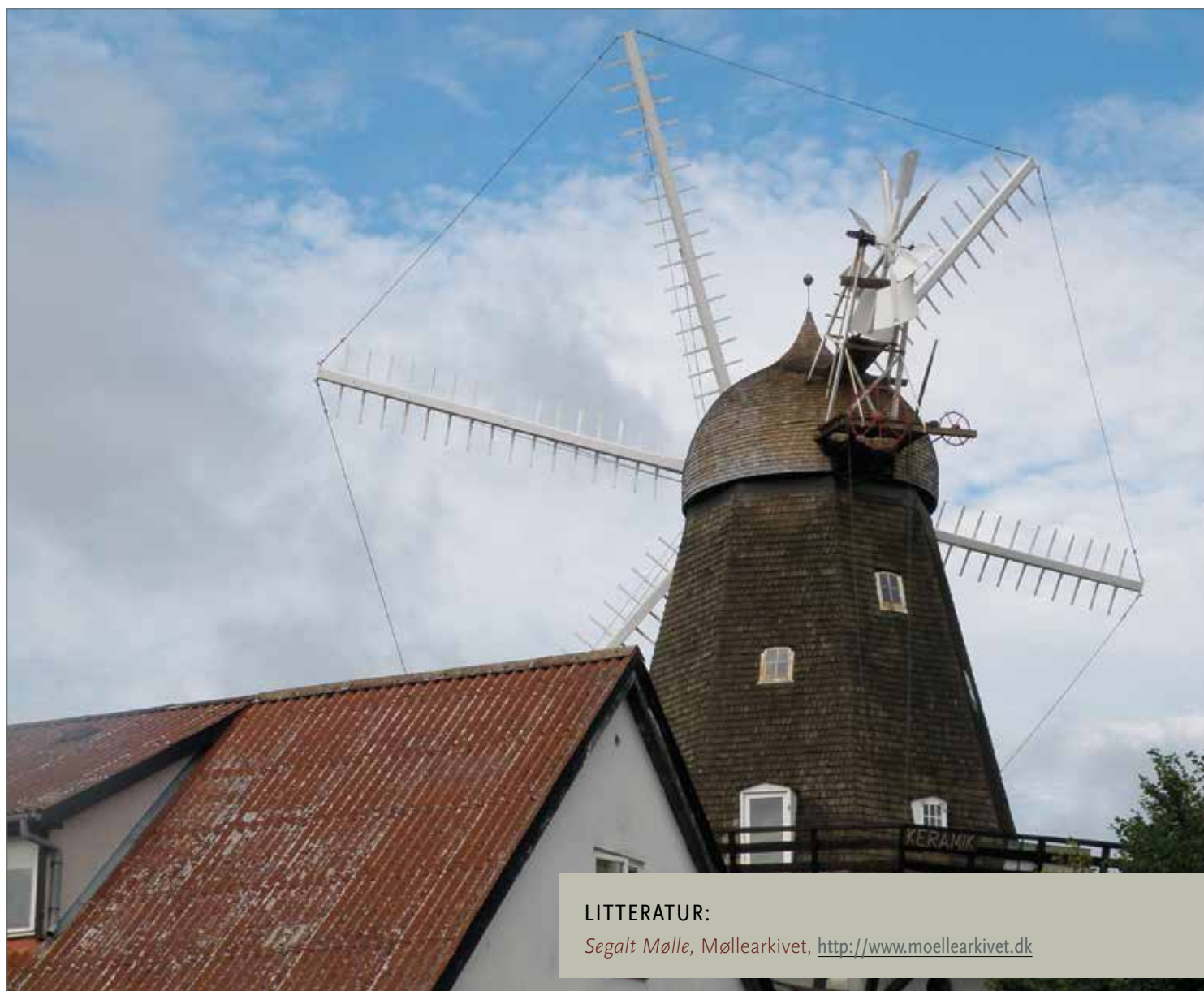
En ombygning har bevirket, at fredningen på møllen blev ophævet.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Møllehuset
- » Tilknyttede bygninger.

SÅRBARHED

- » Nybyggeri, om- og tilbygning, der ikke er tilpasset den oprindelige arkitektur og funktion
- » Manglende vedligeholdelse/forfald
- » Sløring af møllen som pejlepunkt

LITTERATUR:

Segalt Mølle, Møllearkivet, <http://www.moellearkivet.dk>

LANDBRUGSLANDSKABET

UDNYTTELSE AF NATURRESSOURCER

Ved siden af dyrkning af jorden er der også udnyttet naturligt forekomne ressourcer, hvilket har efterladt spor i landskabet. Udnyttelsen omfatter både råstoffer, der blev benyttet til bygningsmaterialer, som ler, kalk, sten, grus og sand, og energiråstoffer som brænde og tørv. Råstofgrave, der henligger efter endt råstofindvinding, er med sine tydelige landskabelige ændringer og blotlagte geologiske profiler med til at fortælle om brugen og driften af et område.

I Aarhus Kommune er der få nyere og større råstofgraveområder, som i disse år efterbehandles til naturområder. Desuden er der mange spor efter udnyttelse af naturressourcerne som en integreret del af egnens dominerende landbrugsmiljø eksempelvis ved bondeskove/stævningsskove, mergelgravning, tørvegravning, ældre bondeteglværker og fælleslodder til indvinding af sand eller grus til eget forbrug.

Bondeskove eller stævningsskoven er den tidligst kendte form for skovdrift i Danmark. Den kan spores tilbage til jægerstenalderen og i andre dele af Europa endnu længere tilbage. Stævningsskove er kendetegnet ved at være meget artsrige. Denne skovtype opstod i forbindelse med bøndernes behov for hegn, brændsel, græsning til husdyrene, stolper, pæle, ris og så videre. Herremændene havde brugsretten over overskoven, mens bønderne måtte nøjes med hvad de kunne finde i lavskoven. Stævningsskovene var en smart løsning, da denne skovtype aldrig udviklede egentlig overskov, hvis den blev stævnet regelmæssigt, og bønderne kunne da beholde deres ret til at anvende skoven. Der kan ses eksempel på stævningsskov i Hørret Skov.

Mergelgravning var et nyt træk i det danske kulturlandskab i 1800-tallet, hvor mergling bredte sig som et led i landbrugets arbejde med at jordforbedre de udskiftede jorde. Mergel er en jordart bestående af ler og kalk. Vandhullet på Vestereng er et eksempel på en tidligere mergelgrav.

Nogle af de små tidligere graveområder, udgør en del af herregårdslandskabet. F.eks. er der ved Moesgård Allé en tydelig skrænt i terrænet, som formentlig skyldes, at man gravede vejmateriale til Moesgård Allé, dengang vejen blev etableret. Andre steder er der tørvegrave, eksempelvis Borum Stormose og i Geding Mose, Astrup Mose og Tåstrup Mose blev tørvegravningen genoptaget, da tørv igen blev et anvendt brændsel under 2. Verdenskrig.

Teglbrænding har været kendt her i landet siden 1100-tallet. I Middelalderen brændte man hovedsagelig tegl, som blev brugt i forbindelse med byggeriet af kirker, fæstningsværker og herregårde. I 17- og 1800-tallet opstod der imidlertid mangel på træ, og man begyndte derfor at opføre flere og flere almindelige huse i sten i stedet for i træ. Dermed steg behovet for teglværker, der kunne producere byggematerialer.

I samme tidsperiode opløstes landsbyernes dyrkningsfællesskaber efter de store landboreformer, og mange gårde blev flyttet væk fra landsbyerne og kom til at ligge som enkeltliggende gårde med sin egen jord rundt omkring bygningerne. Udflytningen på landet krævede mange nybyggerier, og det er årsagen til, at der på mange herregårde blev anlagt mindre teglværker. Ved Moesgård Strand, tæt ved det gamle Fiskerhus, kan der ses rester af et teglværk fra 1844.

Det var i denne tid, at teglværksdrift skilte sig ud fra landbruget som en egentlig industri med regelmæssig drift gennem hele sæsonen. I Aarhus har der bl.a. i Holme-Skåde området været en del teglværker, som nu er nedlagt, og hvor sporene er meget udviskede som følge af efterfølgende byudvikling.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Synlige spor i landskabet af fjernede råstoffer i tidligere råstofgrave, som fremstår som skrænter (sand- og grusgrave) eller som vandhuller (mergelgrave og tørvegrave)
- » Spor af særlig driftsform af skoven.

SÅRBARHED

- » Tilgroning
- » Terrænregulering
- » Intensiv skovdrift, maskinarbejde i skovbunden
- » Utilpasset naturgenopretning.

UDPEGNINGER

Da tørv tidligere har været en væsentlig energikilde er det fundet vigtigt at bevare historiefortællende spor fra tørvegravning, især da der er stor risiko for, at sporene vil forsvinde grundet overgroning eller ved naturgenopretningsprojekter. Tåstrup Mose er valgt som et godt eksempel på tørvegravning. Til gengæld har det ikke umiddelbart været muligt at finde velbevarede eksempler på andre typer udnyttelse af naturressourcer, der kan stå alene. Hvor elementer herfra indgår i andre kulturmiljøudpegninger er de nævnt, eksempelvis Hørret Skov og Moesgård med eksempel på henholdsvis stævningsskov og teglværk.

Astrup Mose er udpeget som potentielt kulturmiljø på baggrund af tørvegravene i området. Læs mere herom i afsnittet *Potentielle udpegninger under Landbrugslandskabet*.

LANDBRUGSLANDSKABET

UDNYTTELSE AF NATURRESSOURCER

Tåstrup Mose

Lokalsamfund: 34 Harlev - Framlev

Kulturmiljøtype: Udnyttelse af naturressourcer – tørvegravning.

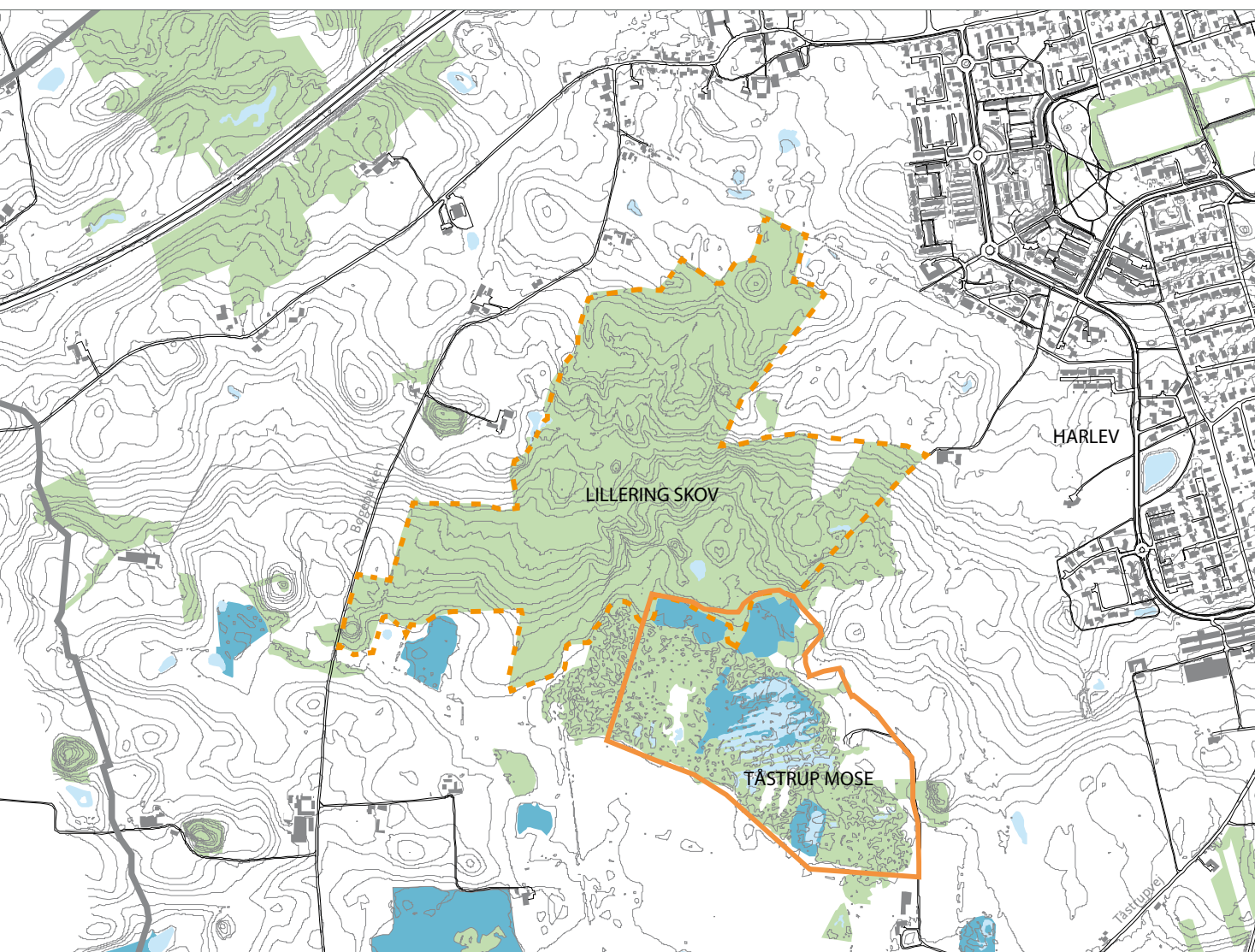
Tid: Frem til 1945.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Vest for Tåstrup ligger område med tørvegrave i Tåstrup Mose. Der er åbne vandflader opstået ved tørvegravning og tydelige adskillelser af jordvolde, som de sidste rester af jordbund mellem de enkelte tørvegrave.

Arealet er opdelt i mange smalle jordlodder, som viser, at arealet skulle forsyne mange ejendomme med tørv.

Tørvegravningen fortsatte frem til og med 2. Verdenskrig, og blev intensiveret under krigen.

BÆRENDE ELEMENTER

» Tørvegravene.

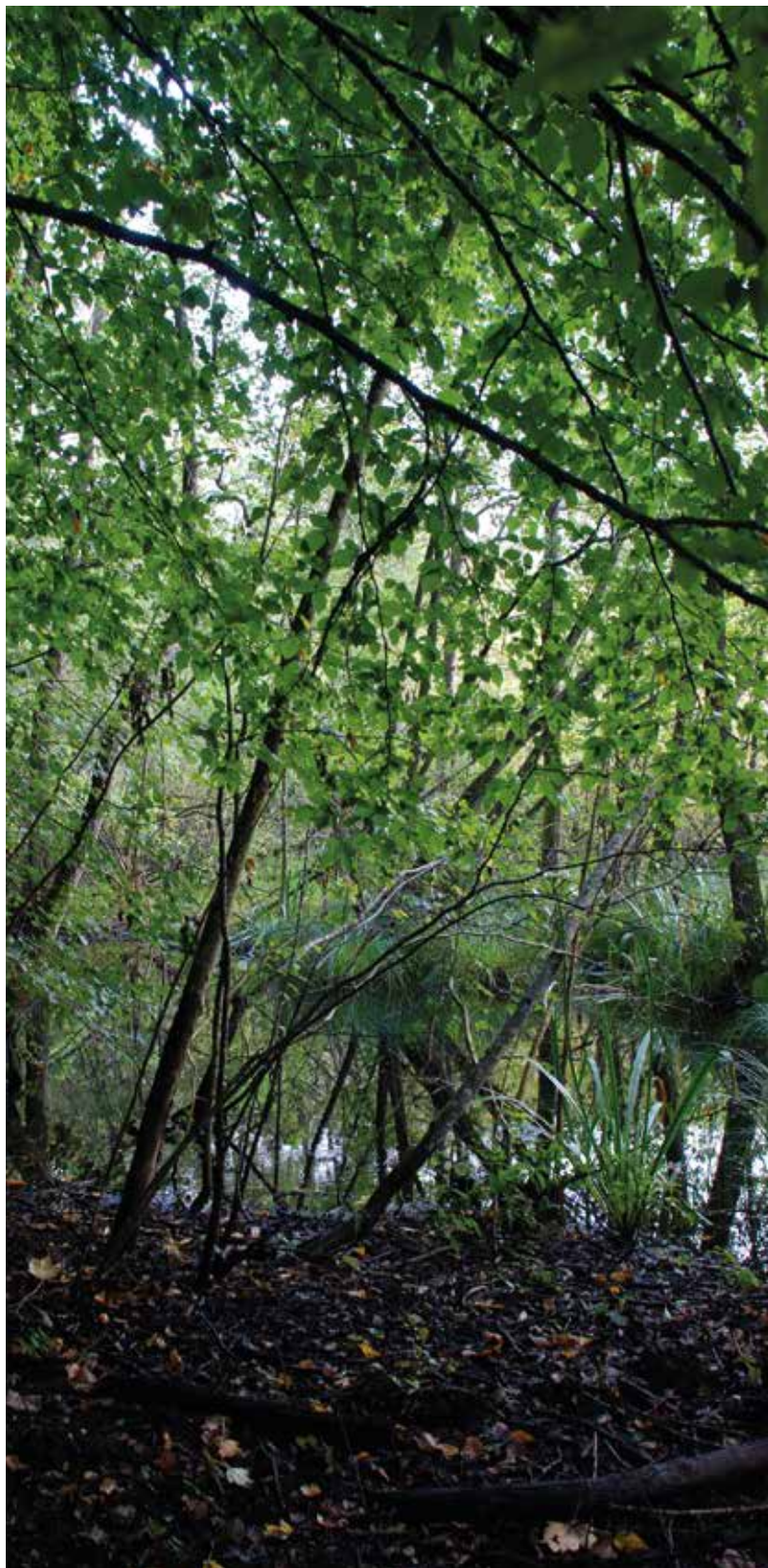
SÅRBARHED

» Tilgroning

» Utilpasset naturgenopretning.

BEMÆRKNINGER

Arealet er omfattet af fredningsforslag for sammenhængende natur syd for Harlev, offentliggjort i maj 2012.

LANDBRUGSLANDSKABET

UDNYTTELSE AF NATURRESSOURCER

Astrup Mose

Lokalsamfund: 33 Solbjerg

Kulturmiljøtype: Udnyttelse af naturressource - tørvegravning

Tid: Intensiv tørvegravning under 2.verdens-krig

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Tørvegravning i Danmark er kendt allerede i jernalderen, endda også tidligere, og helt frem til efter anden verdenskrig.

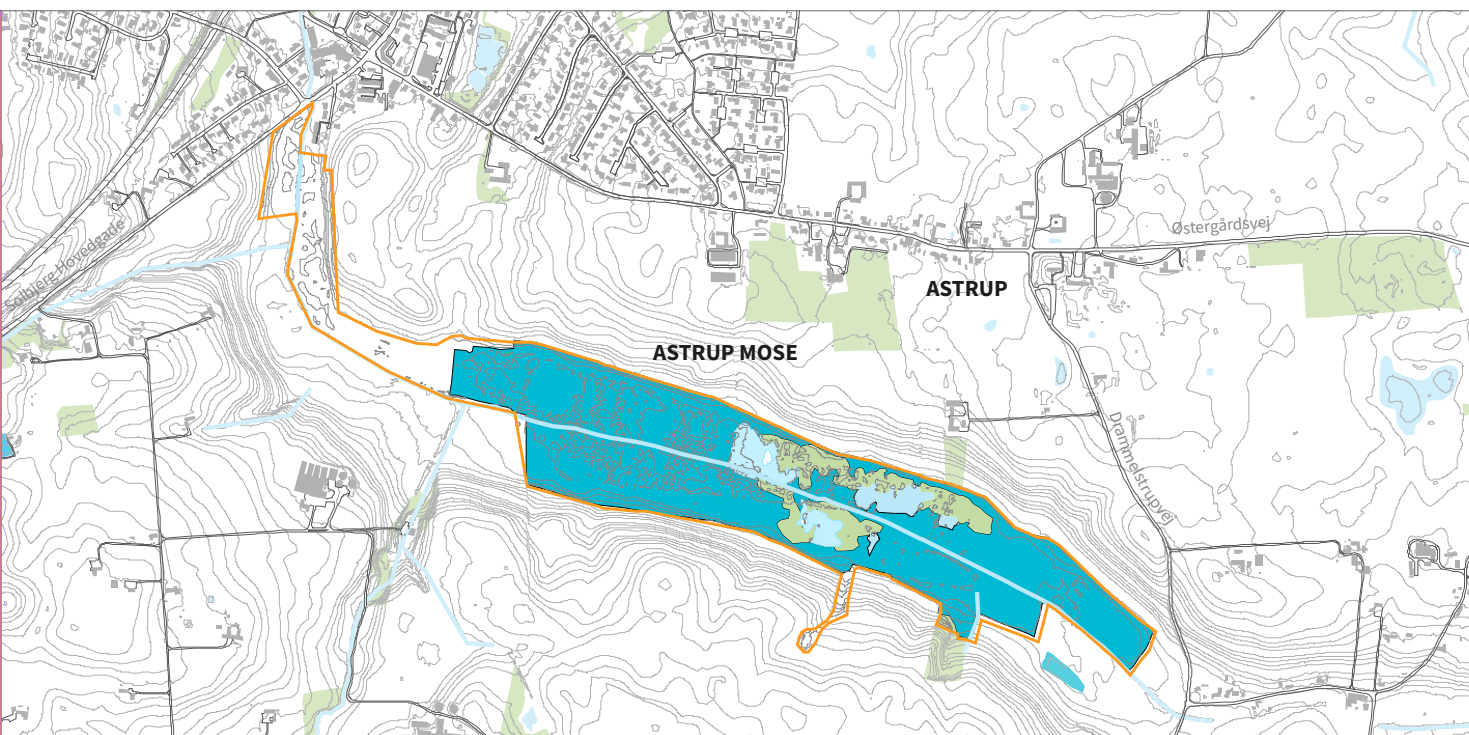
Tørv anvendes som billig brændsel og energikilde. Selvom brugen af tørv herhjemme i dag stort set er forsvundet, forekommer anvendelsen af tørv som brændsel også i dag i mange andre lande.

Der findes forskellige metoder til optagning og forarbejdning af tørv og i landskabet, især ved moser, findes ofte spor efter tørvegravning, som under krigen herhjemme var særligt udbredt. Udover at tjene som erstatning for manglende forsyninger af andre brændselsmaterialer, beskæftigede tørvegravning under krigen en del af befolkningen på landet.

I Astrup Mose ses tydelige spor efter den forholdsvis omfattende tørvegravning, der fandt sted under den sidste verdenskrig. Vandstanden i den nærliggende Solbjerg sø blev sænket og de tilstødende moser og engarealer i et vistomfang drænet. Herved blev både vundet ny landbrugsjord og åbnet mulighed for tørvegravning i moserne.

Tørvegravning i Astrup Mose udviklede sig under anden verdenskrig og holdt adskillige af lokalbefolkningen beskæftiget i en tid, hvor der således var mangel på både brændsel og arbejde.

Der er i dag markante spor efter tørvegravning i Astrup Mose. Særligt på luftfoto ses tydeligt de store vandhuller efter den

tørveindustri, der fandt sted under krigen. Der har givetvis også fundet tørvegravning sted før anden verdenskrig – på ældre kort ser man markeringer, der kan indikere vandfyldte huller efter gravning i mosen.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Tørvegravene og sporene efter dem som vandfyldte huller.
- » Mosens beliggenhed i en tydelig lavning i et ellers åbent og bakket landskab.'

SÅRBARHED

- » Tilgroning og hindring af adgang via stier og broer over mosen.
- » Ændring af landskabet og utilpass naturgenopretning.

BEMÆRKNINGER:

Astrup Mose – arkæologiske forhold (afsnittet vil stå i en tekstboks) Ud over de markant synlige spor efter tørvegravning i nyere tid og udpegning som kulturmiljø under dette tema, rummer Astrup Mose også en interessant fortælling under forhistorisk tid, særlig på grund af sin orientering og beliggenhed i landskabet

LANDBRUGSLANDSKABET

UDNYTTELSE AF NATURRESSOURCER

FRA MOESGÅRD MUSEUM:

Landskabeligt indgår Astrup Mose i et 11 km langt markant sydøst-nordvest orienteret dalstrøg, der hovedsagelig består af Stilling Sø og Solbjerg Sø mod nordvest og Astrup og Løjenkær Moser som den mere eng- og moseprægede del i sydøst. I stenalderen var sidstnævnte to mosedrag også søer, og det langstrakte sø-system udgjorde en barriere for vandrende dyr og mennesker. Netop dette er interessant i forhold til de tidlige jægerstammer, der befolkede landet i de første årtusinder efter istidens afslutning (12.000-8.500 f.Kr.).

I begge ender af Astrup Mose, hhv. ved Solbjerg og ved Balle, finder vi såkaldte "tvangspassager", hvor migrerende dyr, primært rensdyret, havde mulighed for at krydse dalen på de smalleste steder og dermed slippe for den store omvej omkring hele dalsystemet. Landskabet lige omkring mosen er derfor et typisk område, hvor vi kan forvente bosættelsesspor fra de tidligerensdyrjægere. Der er endnu ikke konstateret egentlige bopladser i området, men enkelte flintfund fra dalsiderne antyder aktiviteter fra perioden. Fundet af et komplet elsdyrskellet i mosen ved Løjenkær i 1940 er dateret til ca. 8.300 f.Kr. og kan muligvis have baggrund i en jagtsituation, hvor dyret er jaget ud i søen og druknet.

Selve mosedraget er kraftigt præget af vandfyldte tørvegrave fra tiden omkring 2. verdenskrig. I forbindelse med denne tørvegravning er der registeret enkelte arkæologiske fund fra mosens sydlige del. En såkaldt "fiskehaledolk" fra slutningen af stenalderen (ca. 2.000 f.Kr.). Der er sandsynligvis tale om en offergave, der er lagt ud i den daværende sø. Lignende fund kendes også fra den tilstødende Solbjerg Sø.

Sammen med dolken er der indleveret et stykke "jern", som vi dog ikke ved ret meget om. Ofringer fra jernalderen i moserne er imidlertid et kendt fænomen, og vi er blot 9 km fra de berømte våbenofferfund i Illerup Ådal ved Skanderborg. Gravhøje, brandgrave og spor efter bebyggelse i bronze- (1.800-500 f.Kr.) og jernalderen (500 f.Kr.-800 e.Kr.) kendes jævnt spredt omkring Astrup Mose og Solbjerg. Erfaringsmæssigt ved vi, at moseområderne omkring disse perioders bebyggelser meget ofte indgik i både profane og rituelle aktiviteter. Desværre er sporene nok ikke blevet opdaget eller dokumenteret under krigens tørvegravningsaktivitet, men urørte dele af mosen kan stadig gemme på vigtige informationer.

Ofte blev moserne ved jernalderens begyndelse (ca. 500 f.Kr.) udnyttet til netop tørvegravning. Tørven har sandsynligvis indgået i bearbejdningen af det nye råstof – jernet, og de efterladte tørvegrave blev ikke sjældent genstand for ritualer og ofringer af lerkar eller slagtede dyr, og i sjældnere tilfælde findes mose- eller skeletter på bunden af de gamle tørveskær.

LITTERATUR:

Egnsarkivet i Solbjerg.

Moesgård Museum.

Gyldendal Den Store Danske – Tørv

LANDBRUGSLANDSKABET

INDDÆMNING OG AFVANDING

Landvinding gennem opdyrkning af marginaljorde fik et opsving i midten af 1800-tallet. Arbejdet med landvinding havde dog stået på siden midten af 1700-tallet i forbindelse med de store landboreformer. Inddragelse af marginaljorde har særligt været rettet mod de store hedeområder i Jylland.

Landvinding kunne ellers ske gennem tørlægning af søer eller fjordarme samt ved inddæmning af lavtliggende kystarealer. Andre arealer blev vundet gennem afvanding af sumpe, moser eller sure enge. Landvindingen skyldtes især behovet for græsningsarealer eller nye, dyrkbare landbrugsarealer og har sat sig forskellige spor i landskabet.

Inddragelse af marginaljorde til græsning eller opdyrkning i Aarhus Kommune skete især ved dræning af vandlidende områder, enge og moser. Mere markante er tørlægningen af Årslev-engene fra 1930 og Egå –engene fra 1950'erne ved inddigning og pumpning samt sluseregulering af vandstanden i Norsminde fjord fra 1964.

BÆRENDE ELEMENTER

Udover de omdannede arealer, er de foranstaltninger, der holder de indvundne og ændrede landskaber i skak, særligt kendetegnende for disse kulturmiljøer.

Etablering af læhegn, der forhindrer for stor muldflugt fra de opdyrkede hedearealer, benyttes stadig og er et træk, der vidner om ændring af landskabet. Andre træk med lignende formål er grøfter, kanalsystemer og pumpehuse, der afvander de opdyrkede jorde, og de dæmninger, der etableredes i forbindelse med lavtliggende kystarealer.

SÅRBARHEDER

De vundne områder er fra naturens side af anden karakter, og der er ofte forholdsvis store omkostninger forbundet med dyrkning af disse. I forbindelse med stagnation i landbruget, vil det typisk være de pågældende områder, der først opgives.

En anden problematik er naturgenopretning. Det er en sag med to sider, idet man på den ene side har mulighed for, at det oprindelige landskab kan genskabes, på den anden side vil sporene og den kulturhistorie, der fortælles om landbrugets udvikling og de tidligere generationers stræben efter bedre levevilkår, gå tabt i forbindelse med en genopretning. Ved naturgenopretningsprojekter tilstræbes at bevare elementer af historien – f.eks. ved at bevare et tidligere pumpehus, diger m.m..

UDPEGNINGER

Der findes flere eksempler på landvinding ved hjælp af dræning og afvanding i kommunen. Årslev Engsø er valgt som et godt eksempel på, hvordan en sø først er tørlagt og senere tilbageført i takt med tidens natursyn. Spørring Å området er et eksempel på såvel reguleret, som ureguleret vandløb, grøftning mv.

LANDBRUGSLANDSKABET

INDDÆMNING OG AFVANDING

Årslev Engsø

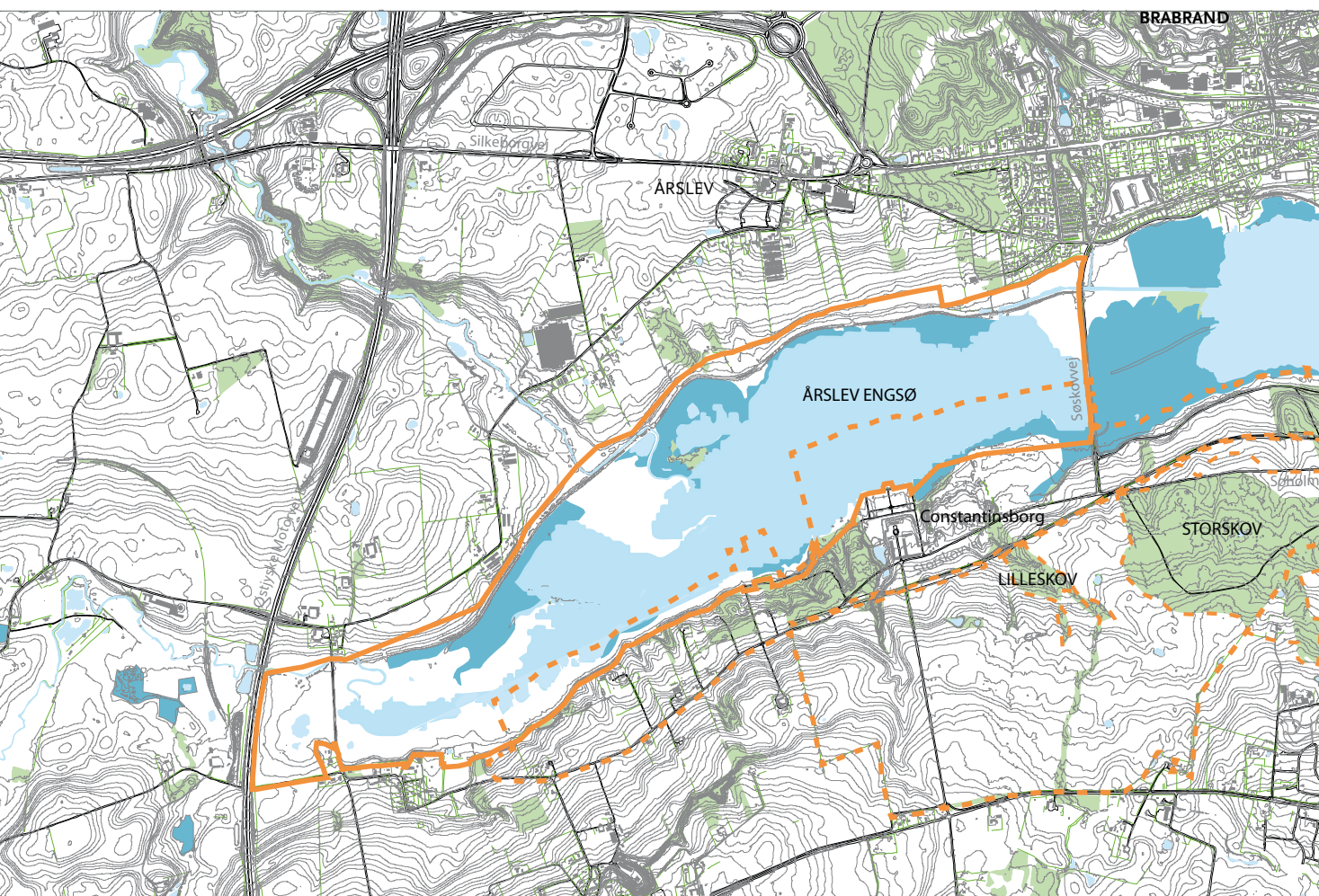
Lokalsamfund: 24 Brabrand - Gellerup

Kulturmiljøtype: Landbrugslandskabet – Inddæmning af engarealer og naturgenopretning

Tid: Årslev engene blev drænet i 1930 og engene ind-dæmmet i slutningen af 1950'erne. Årslev Engsø blev etableret i 2003.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Årslev Engsø er oprindeligt et kunstigt afvandet engområde. Området har været brugt til landbrug i mere end 100 år, og dele af det blev allerede i 1930'erne afvandet. Sammensynkning af den tørlagte engbund til under det naturlige grundvands-spejl nødvendiggjorde, at engene i slutningen af 1950'erne blev inddæmmet mellem Holmbækvej og Søskovvej. Aarhus Å og Lyngbygårds Å blev ledt væk fra deres oprindelige løb og ført i en inddæmmet nordlig kanal til Brabrand Sø. Tilsvarende blev vandløbene syd for engene ledt i en sydlig kanal til Brabrand sø og vandet fra engområdet pumpet til nordkanalen. Pumpestationerne er i dag indrettet som udkigs/fugletårne.

På baggrund af Vandmiljøplan II fra 1998, der blandt andet tilstræber at reducere kvælstoftilførslen til de indre farvande, blev det også økonomisk muligt for det daværende Århus Amt og Aarhus Kommune at etablere Årslev Engsø.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Søområdet med tilhørende engarealer
- » Nordkanalen – nyanlagt sti følger norddæmningen
- » Spor af skel og kanaler i engbunden stedvis synlige
- » Søfladen synlig fra de omgivne landskaber
- » To nedlagte pumpehuse er bevaret til udstilling og fugletårn.

SÅRBARHED

- » Synlige spor af skel og kanaler i engbunden kan gro til.

BEMÆRKNINGER

Området er fredet samt omfattet af Natura-2000, nr. 233 Brabrand Sø med omgivelser. Der er tinglyst vådområde-deklARATIONER på arealerne.

LITTERATUR:

Det tabte land, Keld Hansen, <http://www.dettabteland.dk/>

LANDBRUGSLANDSKABET

INDDÆMNING OG AFVANDING

Spørring Å

Lokalsamfund: 36 Trige - Spørring og 37 Hårup - Mejlby

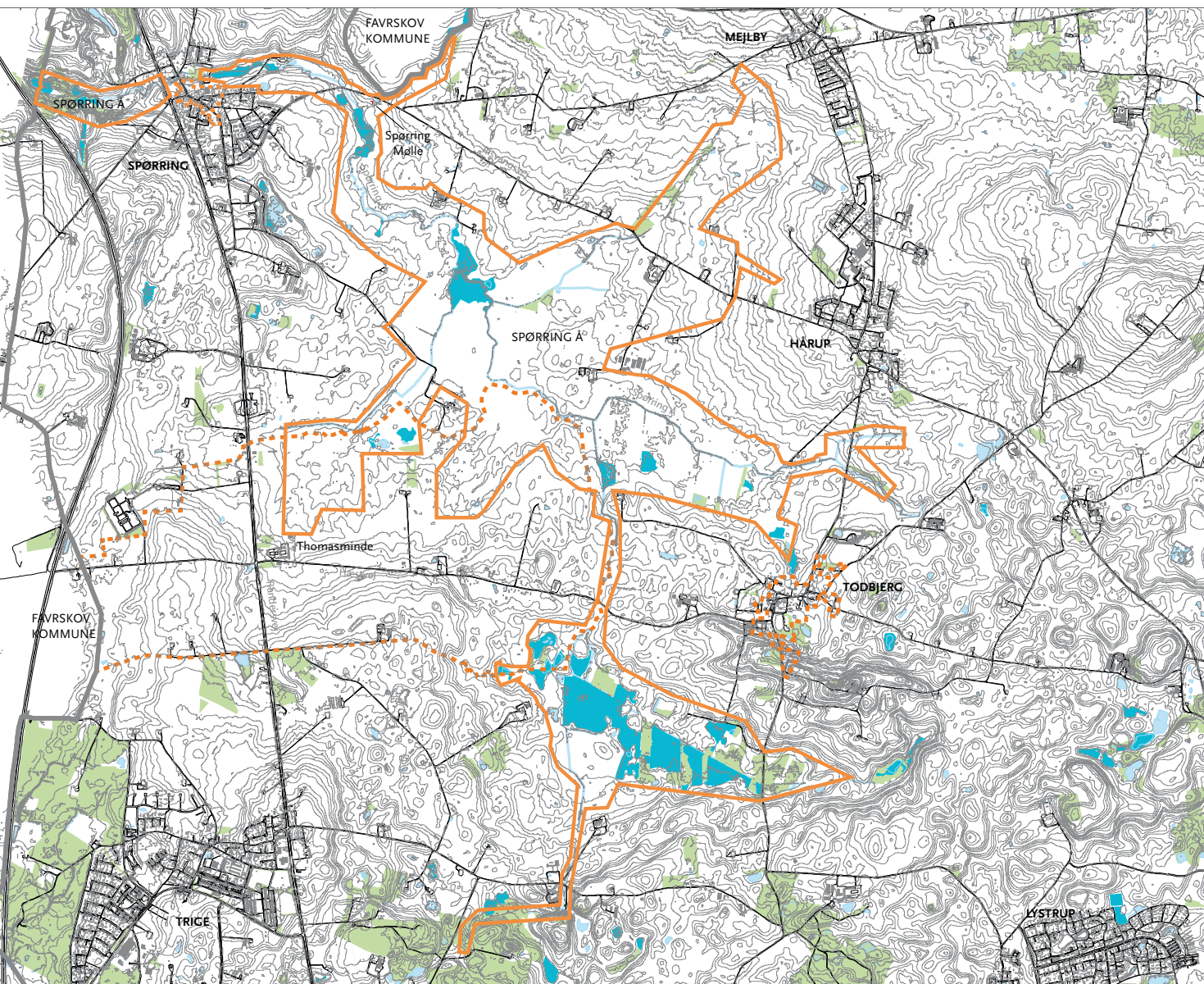
Kulturmiljøtype: Landsbrugslandskabet – Inddæmning og afvanding

Tid: Begyndelsen af 1800-tallet til midten af 1900-tallet.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Hele området nordøst for Trige, Todbjerg, Mejlby ligger i en svag lavning på en stor moræneflade, der tidligere havde store mose- og engområder. Området afvandes af de øverste løb af Spørring Å med Nibæk, Udmark Grøft, Risvang Bæk og Todbjerg Bæk.

I forbindelse med udskiftningen omkring 1816 med ny fordeling af jorden i landsbyernes ejerlav, hvor jorden til hver enkelt

gård i princippet blev samlet, kom de nye skel ofte til at løbe på tværs af de højryggede agre, der hidtil havde været den helt enerådende agerform.

På de østjyske lerholdige jorde havde regn- og smeltevand svært ved at synke ned til grundvandet. Jorderne var vandliden- de i forårs- og efterårstiden og vanskeliggjorde markarbejdet og hæmmede væksten.

De samlede marker gjorde det muligt for den enkelte bonde at forbedre markerne ved at grøfte i markskellene og aflede en stor del af overfladevandet til naturlige vandløb. Allerede omkring 1840 kom tegldrænrør frem. Det muliggjorde en langt mere effektiv afvanding, uden at beslaglægge markareal, men forudsatte landmålerbistand og stor arbejdsindsats ud over, hvad den enkelte bonde formåede.

Grøftning og især dræning nødvendiggjorde, at mange mindre vandløb blev rettet ud, gjort bredere og dybere for at sænke vandstanden. Det vil sige, at der her er tale om afvanding uden etablering af diger og pumper.

Kilometervis af drænrør og grøfter i de store engområder omkring de øverste grene af Spørring Å nordvest for Todbjerg, der tidligere blev udnyttet til græsning og tørveskæring, har muliggjort de kornmarker, der præger landskabet i dag. På tilsvarende måde er Pannerup Mose og Todbjerg Mose snævre betydeligt ind.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Åbne drængrøfter og udrettede bække og vandløb tegner sig som rette linjer i de dyrkede marker
- » Spørring Å med udrettede øvre løb og slyngede nedre løb
- » Resterende vand- og vådområder
- » Spørring vandmølle øst for Spørring.

SÅRBARHED

- » Rørlægning af vandløb
- » Fjernelse af grøfter.

BEMÆRKNINGER

Til åsystemet knytter sig Spørring Vandmølle øst for Spørring. Vådområdeprojekt kan komme på tale i hele eller dele af området, da det er udlagt til "Muligt vådområde" i kommuneplanen.

Litteratur:

Det tabte land, Keld Hansen, <http://www.dettabeland.dk/>

KYSTMILJØ

Kystlandskabet fortæller om menneskets påvirkning gennem generationer. Mennesket har sat sine spor og langs den danske kyst findes mange anlæg og strukturer, der alle er betinget af en udnyttelse af havet.

MINDRE HAVNE OG LADEPLADSER

De første naturhavne var ofte forgængere for de senere etablerede havne, og kystmiljøet fortæller i det hele taget særligt historien om havnesamfundenes udvikling og vigtighed i forhold til Danmark som kystnation.

Den danske kyst er meget varieret og anlæggelse og udvikling af havne i Danmark har været stærkt præget af de lokale forhold. Overordnet funktion og beliggenhed har haft væsentlig betydning for indretning og disponering af de forskellige havneanlæg. Fiskeri og skibsfart har gennem tiden sat fysiske spor i form af fiskerpladser og havnemiljøer, som ofte har en helt særlig stemning og karakter. Før industrialiseringen tog fart og på overordnet niveau ensrettede havnenes indretning, er der gennem tiden anlagt forskellige typer af havne langs den danske kyst. Som nævnt, meget afhængig af lokale forhold, og i kystlandskabet omkring Aarhus ses en koncentration af ladepladser.

Ladepladser er opstået, hvor naturforholdene har været gunstige i forhold til at lade eller losse last på et skib. Typisk er der kun opført meget få boliger i tilknytning til selve ladepladsen, i stedet er pladsen ofte anlagt i forbindelse med en herregård eller større landsby inde i landet. Ofte har tilstedeværelsen af en bestemt råvare også været bestemmende for placeringen. Ladepladser kendes fra tidlig middelalder og på trods af beskeden boligbebyggelse, har ladepladserne med tiden fået markante anlæg og særlige bygninger. Tilstedeværelsen af skibsbro og andre elementer som magasiner og lagerbygninger var karakteristisk og flere steder findes fortsat købmandsgårde og krovirksomhed i tilknytning til ladepladsen. Ved Vosnæsgård ses på kysten sporene fra et udskepningssted i sammenhæng med ladepladsen ved Gl. Løgten i Syddjurs Kommune.

I midten af 1800-tallet skete der i forbindelse med industrialiseringen en udvikling mod større mekanisering og rationalitet i samfundet generelt. Dampskibet muliggjorde blandt andet hurtig transport af varer og var et vigtigt led i udviklingen af handlen mellem byerne og oplandet. Den videre udvikling i de enkelte havneerhverv har betydet, at mange af de traditionelle funktioner er forsvundet eller er samlet i store moderne erhvervshavne. Idet de traditionelle aktiviteter på de mange mindre havne med tiden ophører, forsvinder flere og ofte utidssvarende anlæg og dermed de særlige kulturmiljøer og spor, der vidner om menneskets udnyttelse af havets ressourcer, udviklet over århundreder.

REKREATIV ANVENDELSE – HAVBADE

Foruden de anlæg, der er knyttet til forskellige havneformål indenfor fiskeri og skibsfart, er også andre og mindre markante bebyggelser og strukturer med til at tegne det danske kystlandskab. Badehuse, badeanstalter og strandpavilloner så dagens lys i 1800-tallet, først forbeholdt de velstillede, men senere også almenbefolkningen. Renhed for krop og sjæl, samt bedre hygiejne blev i slutningen af 1800-tallet og i starten af 1900-tallet et større og mere udtalt behov, og kontakten til vand, herunder miljøet langs de danske strande, blev en uvurderlig del af hverdagen. I dag har behovet ændret sig, men brugen af havbade og badeanstalter er stadig meget aktuel, primært som et rekreativt element.

Flere badehuse har været opført langs Aarhus Bugt. De første var dog placeret for tæt på den ekspanderende havn, og den sidste, største anstalt i bynære omgivelser forsvandt sidst i 1800-tallet på grund af uhygiejniske forhold. Behovet for havbade var dog ikke mindsket og mindre, private havbade blev opført, men blev udkonkurreret af større badeanstalter nord og syd for bykernen, tilpas langt væk fra havnens forurenede vand. Anlæggene var dog generelt sårbare overfor vind og vejr samt havnens løbende behov for udvidelser.

KYSTMILJØ

BÆRENDE ELEMENTER

- » Færgesteder, havne og havneanlæg, ladepladser, fyrtårne, tjærepladser og tilhørende brugsbygninger
- » Havbade: Bygningsanlæg og badebroer opført i træ. Badeanlæg, der knytter sig til stedet.

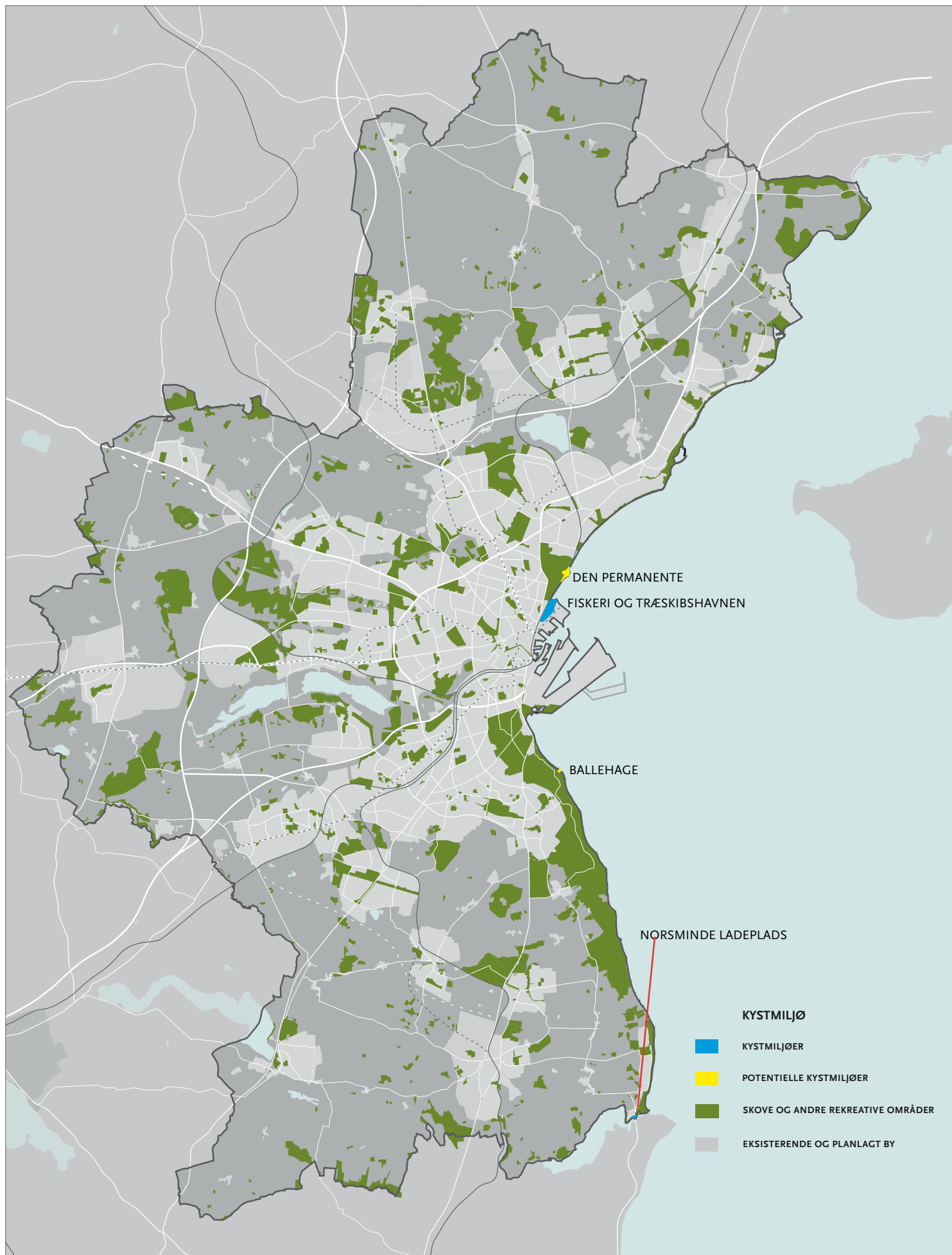
SÅRBARHEDER

Ladepladser og de mindre havne mv. er sårbare over for nybyggeri og nedrivning af havnerelaterede bygninger og generel omdannelse. Havbade er sårbare overfor ekstreme vejrforhold, saltpåvirkning, storme mv. og manglende vedligehold. Ændrede brugsvaner kan få indflydelse på anlæggene og resultere i ombygninger, tilbygninger mv., der slører det oprindelige anlæg.

UDPEGNINGER

Der er udpeget få havnemiljøer, idet velbevarede og hele havnemiljøer fra før industrialismen næsten er forsvundet, enten opslugt af udviklingen eller ændret så meget med vægt på andre funktioner, at de tilbageværende spor er væsentligt slørede. Norsminde havn er et af de få havnemiljøer, der i dag har formået at bevare væsentlige dele af tidligere havneanlæg og miljø, samtidig med en tilpasning til nutidens fokus på fritidsfolket.

Norsminde Ladeplads

Lokalsamfund: 31 Beder - Malling

Kulturmiljøtype: Kystmiljøet. Sekundært landbrugs-
landskab – inddæmning og afvanding

Tid: Norsminde Havn nævnes første gang i 1272.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

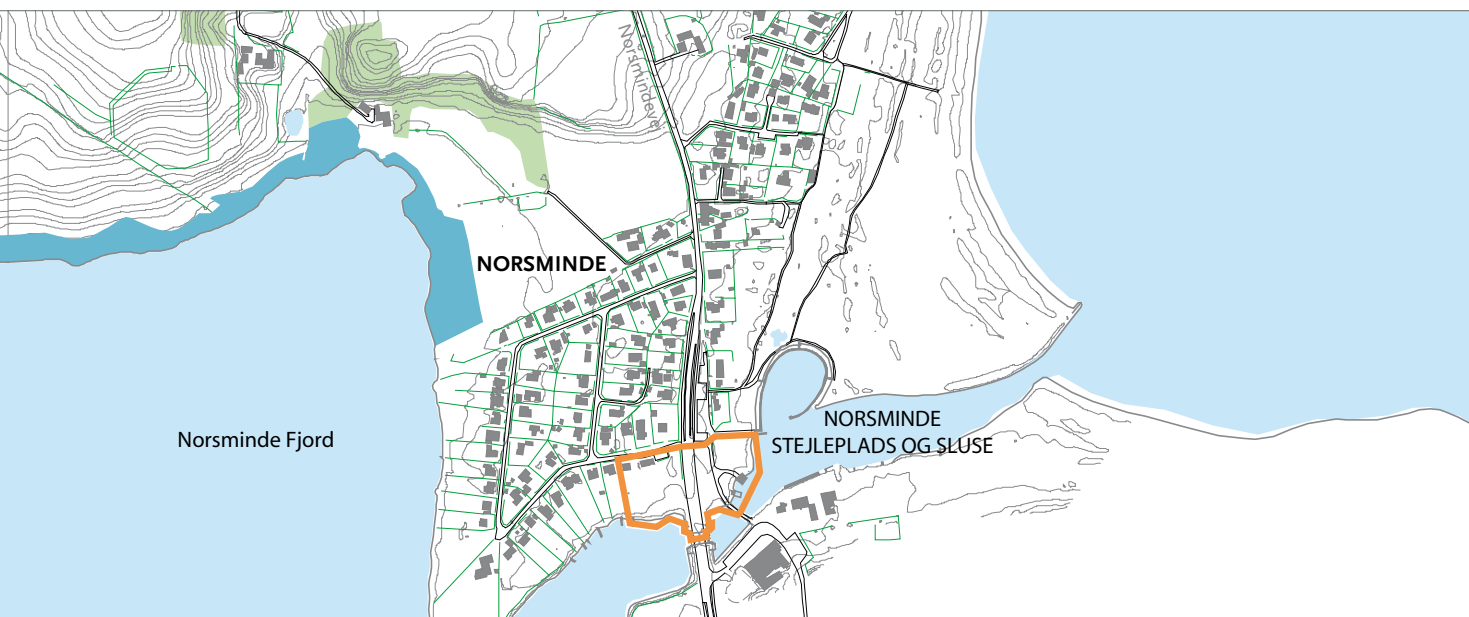
Norsminde er en naturhavn, hvilket vil sige et vandområde, der er beskyttet af det omkringliggende landskab, og har en vanddybde, som er tilstrækkelig for opankring af fartøjer og skibe.

Norsminde fortæller historien om udviklingen fra havn som vigtigt knudepunkt for handel, færgefart og mindre fiskerivirksomhed til lystbådehavn med væsentlig rekreativ betydning og med historiske spor. Derudover ses spor fra landbrugets historie med landvindingsprojekt i 1830 i de bagvedliggende områder, og højvandssluse opført i 1960.

Norsminde Havn har som en velbeliggende naturhavn tidligere været et vigtigt ind- og udskibningssted for den østlige del af Hads Herred. På bakketoppen syd for havnen vidner ruinerne af Meden Kirke (i nogle kilder også kaldet Kysing Kirke), opført i slutningen af 1200-tallet, om større aktivitet i området tilbage til middelalderen. Norsminde Havn nævnes første gang i 1272, hvor kong Erik Menved overlader retten til at kræve told og andre afgifter ved Norsminde til biskoppen i Aarhus. På den sydlige side af fjorden vidner en kro og et gammelt pakhuis, opført af Aarhushøbmændene Lisbjerg og Ree, om stedet som tidligere handelsplads.

Norsminde ladeplads mistede sin betydning, da havnen i Hou blev uddybet i 1880'erne, og Hads-Nings Herreds jernbane blev indviet i 1884. I løbet af ganske få år flyttede al storhandel til Odder og Malling, kroen lukkede i 1888, og tilbage var kun en smule lokalhandel og nogle få fiskere i havnen. Indtil 1885 var der færgefart fra Tunø til Norsminde og den gamle Aarhus-Norsminde landevej mistede også sin fordums betydning. Vejen kan dog stadig ses i landskabet på det meste af strækningen mellem Aarhus og Norsminde.

Først i 1930'erne i forbindelse med badestedernes opståen ved Saksild, Ajstrup og Mariendal blev Norsminde Havn igen et trækplaster, og kroen kunne åbne igen i 1930.

Et mindre antal fiskerbåde solgte fisk direkte til badegæster mv. og havde fast kajplads ved handelspladsen eller trak bådene på land nord for broen. Efter 1945 har fiskerierhvervet dog ikke spillet nogen rolle i Norsminde.

Norsminde Fjord var tidligere dobbelt så stor som i dag, men ved et landvindingsprojekt i 1830'erne blev Kysing Sø inddiget og opdyrket. Til beskyttelse af de lavtliggende landbrugsarealer omkring fjorden, blev der i 1964 bygget en højvandssluse i det 11 m brede og 4,5 m dybe udløb til Aarhus Bugt. Sluseportene ved fjordens udmunding er med til at give stedet en særlig stemning.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Området som naturhavn med strandarealer til ophaling
- » Ubebyggede stejlepladser øst og vest for Norsmindevej,

med mulighed for ophaling af mindre både tilhørende lokale erhvervsfiskere

- » Oplagring af pæle, garn og lignende materialer bidrager til oplevelsen af kystmiljøet
- » Offentlig adgang gennem området
- » Slusen, hvor funktionen er direkte aflæselig i anlæggets mekanik.

SÅRBARHED

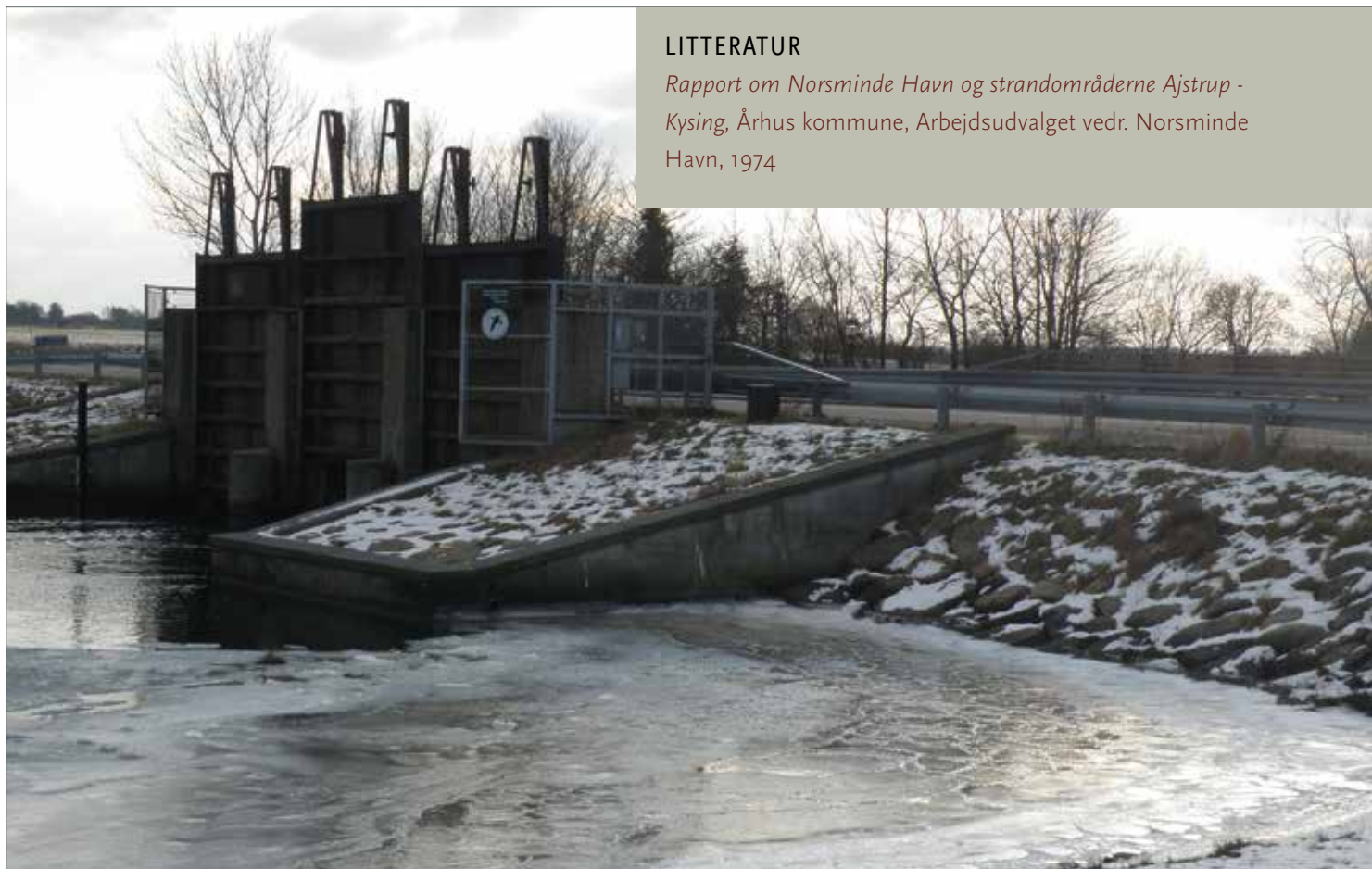
- » Omfattende sanering af stejlepladsen
- » Etablering af bolværk eller yderligere kajanlæg.

BEMÆRKNINGER

Den sydlige side af fjordmundingen er udpeget til kulturmiljø i Odder Kommune omfattende bl.a. kro og ladeplads. Stejlepladsen vest for Norsmindevej er fredet.

LITTERATUR

Rapport om Norsminde Havn og strandområderne Ajstrup - Kysing, Århus kommune, Arbejdsudvalget vedr. Norsminde Havn, 1974

KYSTMILJØ

Fiskeri- og træskibshavnen

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: Kystmiljøet

Tid: 1930 - 33.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

I forbindelse med den løbende udbygning af Aarhus Havn, blev de nuværende arealer for lystbåde og fiskeri anlagt. Forholdene for småbåde var blevet for trang og i 1930'erne byggede man således nord for den gamle trafikhavn.

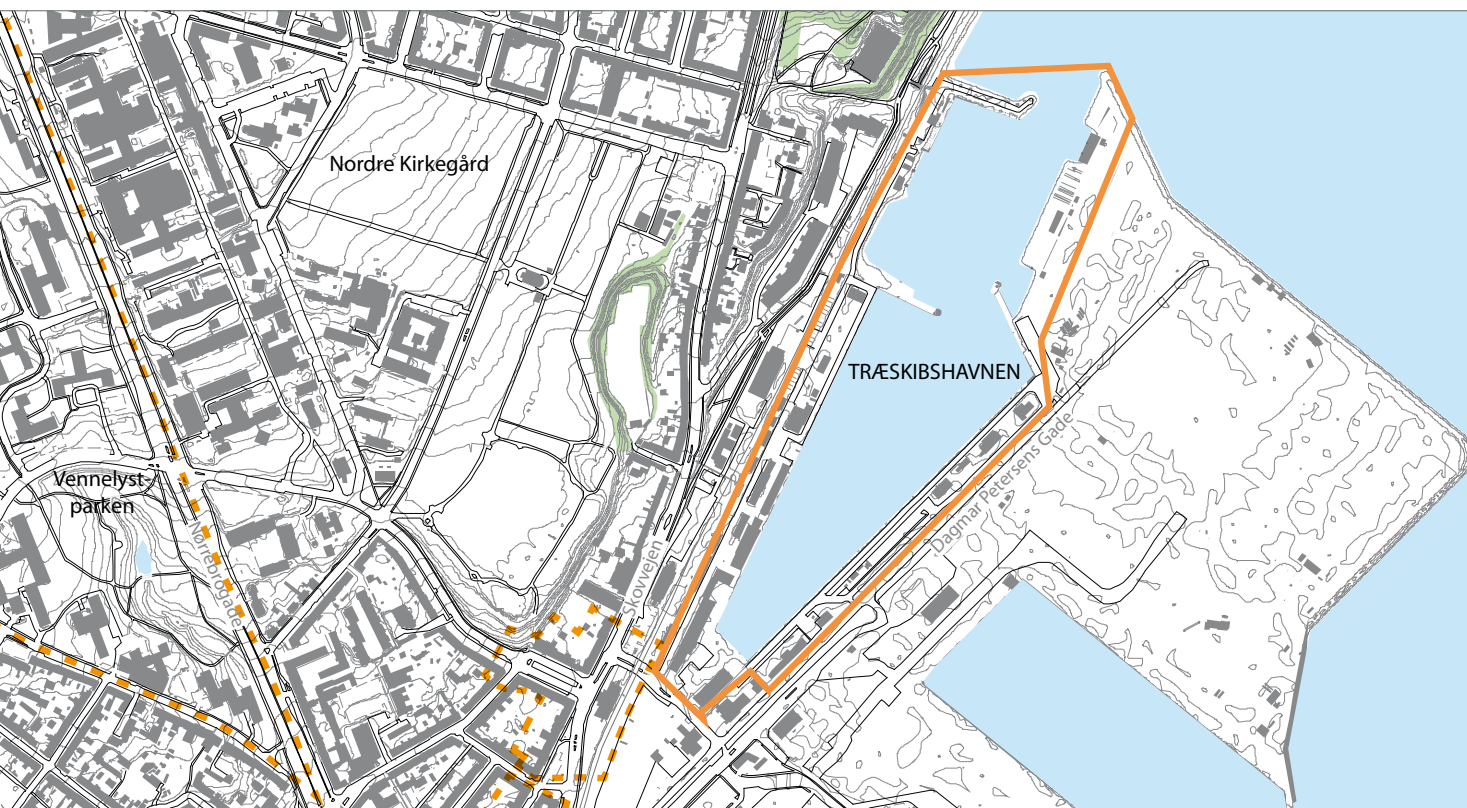
Området er i funktion og miljø markant anderledes end de øvrige havnefaciliteter i Aarhus Havneområde. Området har ikke ændret sig meget siden anlæggelsen og står som et udtryk for den øgede 'friluftsb brug' af kystlandska-

bet, der opstod som tendens i 1800-tallet og 1900-tallet. Til området hører blandt andet roklubber, bådehuse og fiskeauktionshal, og atmosfæren er tydelig afslappet og ikke-industriel.

De små bygninger og de smalle adgangsveje, slæbestedet ved Fiskerivej, livet omkring auktionshallen og klubhusene til ro- og dykkerklubberne fremstår med en særlig karakter, der i forbindelse med de store omdannelser, der nu er i gang, fremstår som bevaringsværdigt.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Særligt og levende havnemiljø
- » Særlige elementer som slæbested, Søsporten og beddingen samt de små båd huse og bygninger i forbindelse med fiskeriauktion
- » Lystbådehavnens særlige fritidsliv
- » Granitpulleter og -kanter på selve havneanlægget.

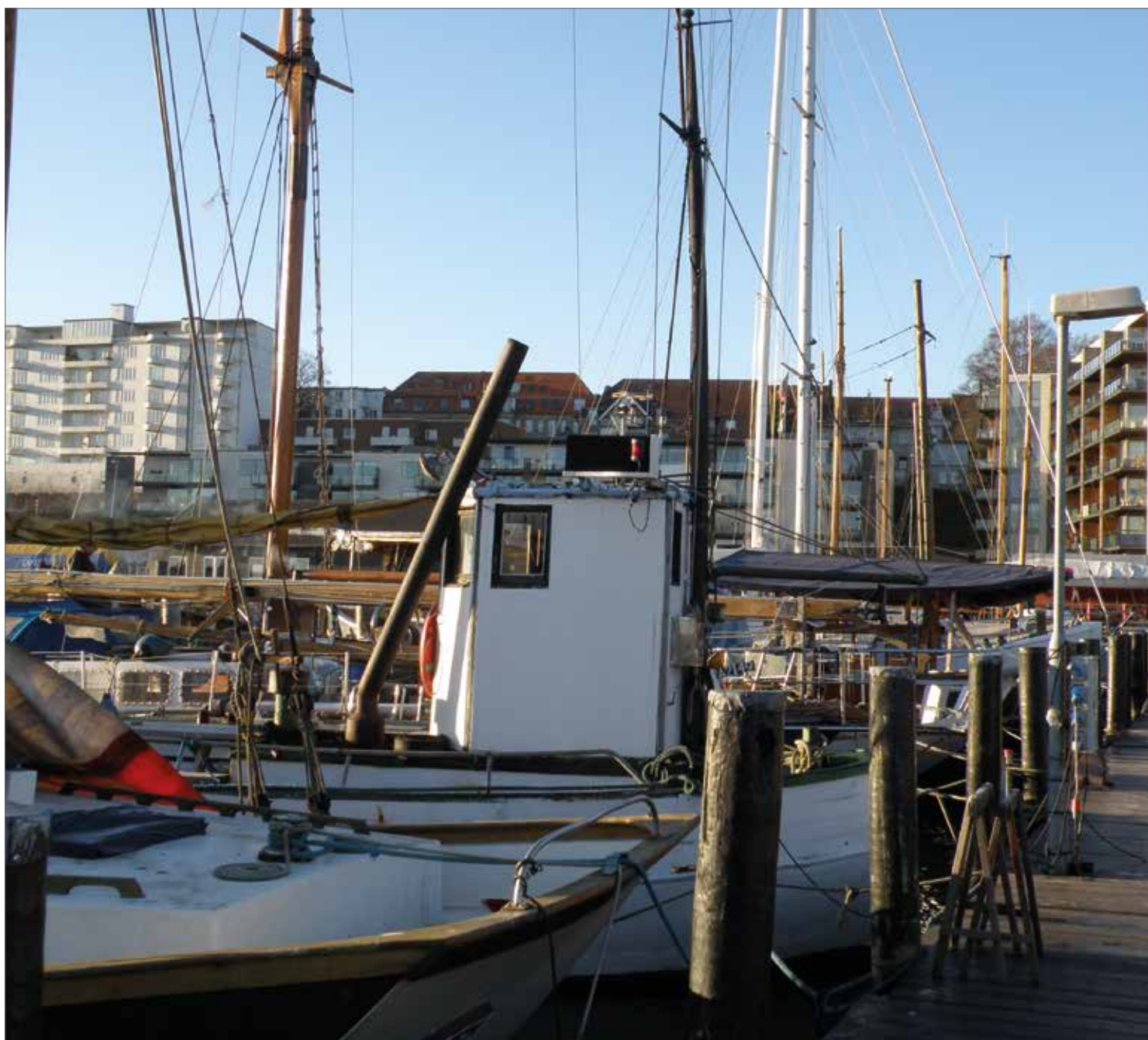

SÅRBARHED

- » Omdannelse og ændringer af bebyggelse og mindre anlæg
- » Kraftig sanering.

LITTERATUR

Industrisamfundets havne 1840-1970, Bygninger, miljøer og bevaringsværdier på danske havne, Kulturarvsstyrelsen, 2008

KYSTMILJØ

Ballehage Havbad

Lokalsamfund: 13 Holme, Højbjerg og Skåde

Kulturmiljøtype: Kystmiljøet, Havbade

Tid: Første anlæg opført 1929

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Bedre hygiejne fik i slutningen af 1800-tallet og i starten af 1900-tallet et større fokus. Kontakten til vand, herunder miljøet langs de danske strande, blev en mere naturlig del af hverdagen og en del badehuse, offentlige badeanstalter og strandpavilloner blev opført i perioden.

I dag har behovet i forhold til brugen af badeanstalter ændret sig. Den personlige hygiejne og det daglige bad sker derhjemme, men havbade og badeanstalter er stadig en del af kystland-

skabet flere steder i Danmark, fortrinsvis nu som rekreative fritidsanlæg.

Den sidste, større anstalt i Aarhus i bynære omgivelser forsvandt sidst i 1800-tallet på grund af de ugunstige miljøforhold, den ekspanderende havn medførte. Andre havbade blev etableret lidt længere væk fra bymidten, men de forsvandt igen som følge af havnens løbende behov for udvidelser og blev med tiden erstattet af større badeanstalter, endnu længere væk, nord og syd for bykernen.

BALLEHAGE

Ballehage Havbad blev opført i 1929 og afløste en tidligere badeanstalt i området. De nuværende bygninger blev udvidet i 1979 og senest er der anlagt en badebro. Den tidligere badeanstalt i området blev opført i 1910 og havde et mere markant udtryk end det nuværende anlæg. Badet fra 1910 (Trouville) bestod af en aflang, lys træbygning, opført som et mindre palæ i historicistisk stil.

Efterfølgeren Ballehage Havbad fremstår også samlet set som en aflang træ bygning, men langt mere enkel i sin fremtoning end forgængeren.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bygningsanlæg og badebroer opført i træ. Skov- og kystlinje, der knytter sig til stedet og understøtter relationen til kystlandskabet.

SÅRBARHED

- » Ballehage Havbad er sårbart overfor ekstreme vejrforhold, saltpåvirkning, storme mv. og manglende vedligehold.
- » Ændrede brugsvaner kan få indflydelse på anlægget og resultere i ombygninger, tilbygninger mv., der slører det enkle og karakteristiske anlæg.

BEMÆRKNINGER

Afgrænsningen definerer kulturmiljøets kerneområde. Kerneområdet skal ses i samspil med kyst- og skovlandskabet langs bugten.

LITTERATUR:

Aarhus byens historie bind 1 – 4

"De skabte Aarhus – anden samling". Ib Gejl 1992

http://aarhuswiki.dk/wiki/Den_

[Permanente_S%C3%B8badeanstalt](http://aarhuswiki.dk/wiki/Ballehage) <http://aarhuswiki.dk/wiki/Ballehage>

Rapport om Århus Kommunes Havbade, Sport og Fritid. Juli 2007

KYSTMILJØ

Den Permanente Søbadeanstalt

Lokalsamfund: 13 Holme, Højbjerg og Skåde

Kulturmiljøtype: Kystmiljøet, Havbade

Tid: Første anlæg opført 1929

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Bedre hygiejne fik i slutningen af 1800-tallet og istarten af 1900-tallet et større fokus. Kontakten til vand, herunder miljøet langs de danske strande, blev en mere naturlig del af hverdagen og en del badehuse, offentlige badeanstalter og strandpavilloner blev opført i perioden.

I dag har behovet i forhold til brugen af badeanstalter ændret sig. Den personlige hygiejne og det daglige bad sker derhjemme, men havbade og badeanstalter er stadig en del af kystlandskabet flere steder i Danmark, fortrinsvis nu som rekreative fritidsanlæg.

Den sidste, større anstalt i Aarhus i bynære omgivelser forsvandt sidst i 1800-tallet på grund af de ugunstige miljøforhold, den ekspanderende havn medførte. Andre havbade blev etableret lidt længere væk fra bymidten, men de forsvandt igen som følge af havnens løbende behov for udvidelser og blev med tiden erstattet af større badeanstalter, endnu længere væk, nord og syd for bykernen.

DEN PERMANENTE

I 1933 opførtes Den kommunale Badeanstalt og Svømmehal i Spanien. Samtidig opførtes Aarhus Søbad nedenfor Sjette Frederiks Kro (Salonen) nord for byen og en privat anlagt cykelsti langs vandet blev gjort offentlig tilgængelig. Både Badeanstalten i Spanien og Aarhus Søbad (senere Den Permanente) er tegnet af Stadsarkitekt Frederik Draiby. Søbadet blev opført som et lidt større anlæg, end det, der står tilbage i dag - anlægget led skade under en storm i 1965, hvor dele af de yderste konstruktioner forsvandt. Den Permanente er oprindeligt opført med fælles lukket badestrand, toiletter og opdelt afdelinger.

Det symmetriske anlæg er i dag stadig velfungerende og med mange besøgende – trods slid på anlæg og det sårbare men også karakteristiske træ som gennemgående byggemateriale.

LITTERATUR:

Aarhus byens historie bind 1 – 4

"De skabte Aarhus – anden samling". Ib Gejl
1992

http://aarhuswiki.dk/wiki/Den_Permanente_S%C3%B8badeanstalt

Rapport om Århus Kommunes Havbade, Sport og Fritid. Juli 2007

I forbindelse med forbedringer af anlægget i 1960'erne, blev søbadet i folkemunde døbt "Den Permanente". Anlægget skal ses sammen med skoven og bugten, med mulighed for kig ind over Aarhus by og de nye bynære havneanlæg mod syd. Sjette Frederikskro er opført i 1826 – mere end 100 år før Den Permanente. At man alligevel bør opfatte Den Permanente og kroen i et samlet miljø er baseret på baggrund af de anlæg, der i sin tid blev opført sammen med kroen og som viser en klar sammenhæng mellem kro og kyst:

Trappen fra kroen til kysten har før hen været bred og aksialt placeret og mundet direkte ud i en tidligere bade- og anløbsbro for skovbåde på stedet, hvor Den Permanente således senere blev opført. Forbindelsen er der også i dag – men trappen er flyttet mod syd og med en mere anonym fremtoning.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bygningsanlæg og badebroer opført i træ. Skov- og kystlinje, der knytter sig til stedet og understøtter relationen til kystlandskabet.

SÅRBARHED

- » Ballehage Havbad er sårbart overfor ekstreme vejrforhold, saltpåvirkning, storme mv. og manglende vedligehold.
- » Ændrede brugsvaner kan få indflydelse på anlægget og resultere i ombygninger, tilbygninger mv., der slører det enkle og karakteristiske anlæg.

BEMÆRKNINGER

Afgrænsningen definerer kulturmiljøets kerneområde. Kerneområdet skal ses i samspil med kyst- og skovlandskabet langs bugten.

MILITÆRE ANLÆG

I Danmark har militær og de byggerier og anlæg, der opstod i den forbindelse, været en del af den politiske magtorganisering. Cirkelborge som Trelleborg og Fyrkat var for eksempel en del af magtens forsvar og et symbol på samling af den politiske magt med den militære mod trusler, interne i landet som fremmede magter. Vikingetidens bysamfund var i høj grad påvirket af magtudøvelse og kampe og krige var en ligefrem proportionel faktor i forhold til magtens succes og dermed rigets størrelse.

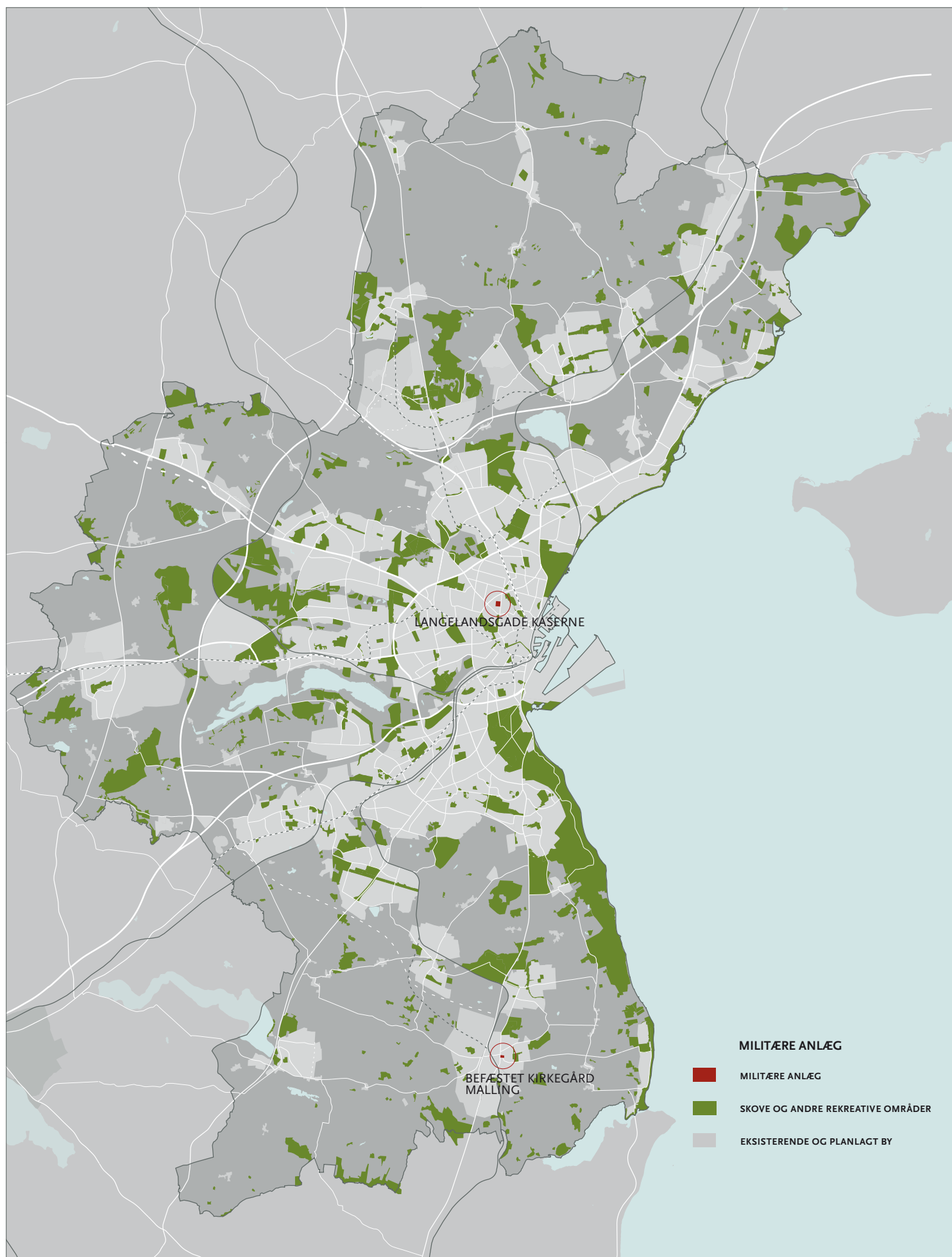
Danmarkshistorien er lang og dybt præget af magtkampe og skiftende magtbalancer. Historiefortællingen vidner om succeser og nederlag, der alle har haft konsekvenser for landets udvikling. De fysiske levn står tilbage og vidner om de forhold, der har hersket.

Anlæg af forskellige værker har i sagens natur været opført til forskellige formål. Generelt har der været angrebsværker og forsvarsværker. Formål, lokale forhold og erfarne bygmestre har præget værkerne. Om anlæggene var til midlertidig anvendelse eller tiltænkt mere permanent brug, afspejles også i de levn, der findes i dag. Mange værker er desuden med tiden omdannet til anden anvendelse indenfor forsvaret men også i fredstid til helt andre formål. I nyere tid er militære anlæg og kaserner blevet standardiseret som specifikke bygningsværker og er på den måde mere genkendelig og uafhængige af lokale forhold.

Der findes således flere typer af forsvarsværker, men de beskrevne afspejler udviklingen af en del af de forsvarsværker og anlæg, der har fungeret i eller tæt på Aarhus. Aarhus har tidligt været en fæstningsby og fund af voldsystemer i den ældste del af byen, vidner om byens vigtige status og forhold til kongemagten.

- » Voldsteder
- » Skanser
- » Kaserneanlæg
- » Bunkers.

MILITÆRE ANLÆG

VOLDSTEDER

Rester af forsvarsværker fra middelalderen (1060-1536). I Aarhus Kommune findes primært voldsteder fra anden halvdel af 1200-årene og frem til midten af 1300-årene. Det var år præget af uro og interne magtkampe mellem kongemagten og adelen. Landet var oveni købet pantsat til Holstenske grever, som plyndrede og brandskattede befolkningen. Alle, der havde jordisk gods, havde god grund til at sikre sig. Derfor skød mange lokale forsvarsværker op rundt omkring i landet på denne tid. Landets store gårde blev typisk befæstet med voldsteder i et forsøg på at holde fjenden ude.

Voldstederne var udformet forskelligt, alt efter den rolle de spillede, landskabets udformning og ejerens økonomiske formåen. Udgangspunktet for placeringen af voldstederne har ofte været de landskabelige muligheder. Derfor er voldstederne som regel placeret, hvor landskabet har kunnet give en naturlig hjælp til opbygningen og til beskyttelse, for eksempel ved en bakke. Ofte er anlægget placeret ude i et vådområde. Voldsystemet omkring det ældste Aarhus (Aros) blev anlagt ved Aarhus bugt og blev forstærket flere gange. Voldarmene åbnede sig ud mod havet og man mener, at der har været forstærket med pæle i havet, der har styrket forsvaret mod fjender fra vandsiden. Voldene omkring Aarhus mistede endeligt deres betydning i løbet af middelalderen.

I senmiddelalderen under Margrete I. og de efterfølgende konger blev forholdene mere fredelige, derfor havde herremændene ikke noget behov for at befæste sig. Ydermere var det meget dyrt, og hvis herremændene kunne spare udgiften til opførelse og vedligeholdelse af en borg, blev det gjort. I stedet byggede mange i 1400-tallet og 1500-tallet mere bekvemme boliger i form af herregårde. De blev anlagt på store, ofte rektangulære voldsteder, kaldet herregårdspladser. Disse var som regel omgivet af en voldgrav og måske sikret med en jordvold, men generelt set var forsvarsdelen stærkt nedtonet. Skydeskår og voldgrave skulle mere signalere, at her boede en mand af stand, en herremand.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Opbygning – Et voldsted består typisk af én eller flere banker. Oftest bestående af en høj og snæver hovedbanke kun med plads til et fritstående tårn af træ eller murværk. Udenom som yderligere beskyttelse en palisade eller en ringmur. I flere tilfælde er der endvidere en større banke, benævnt som ladegårdsbanke, gårdsbanke eller forbanke, hvor der har været plads til stalde, lader og andet nødvendigt. Voldstederne er synlige anlæg i landskabet.
- » Voldgrave – Voldstedet er i datiden ofte omgivet af en tør eller våd voldgrav, og mange voldsteder er tillige anlagt i et sumpet og utilgængeligt terræn.

SÅRBARHEDER

Bygninger og fæstningsværker er i langt de fleste tilfælde for længst forsvundet. Voldstederne er fredede fortidsminder ifølge Naturbeskyttelsesloven. Dertil kommer, at flere af dem er tinglyst fredede, men ikke desto mindre må anlæggene generelt set anses for at være truede af landbrug, skovbrug eller af en naturlig vegetation, som slører anlæggets synlighed eller slider på det, bl.a. ved dyrenes færdsel.

UDPEGNINGER

Som følge af den sårbare opbygning og den for længst nedlagte funktion, er der som nævnt ikke mange synlige voldsteder tilbage. Stednavne og gadenavne er i dag typisk de eneste spor, der er tilbage. Den udpegning, der er foretaget, er mulig i kraft af tilknytning til Malling Kirke og dermed en del af det bevarede anlæg omkring denne.

MILITÆRE ANLÆG

VOLDSTEDER

Malling Kirkegård

Lokalsamfund: 31 Beder - Malling

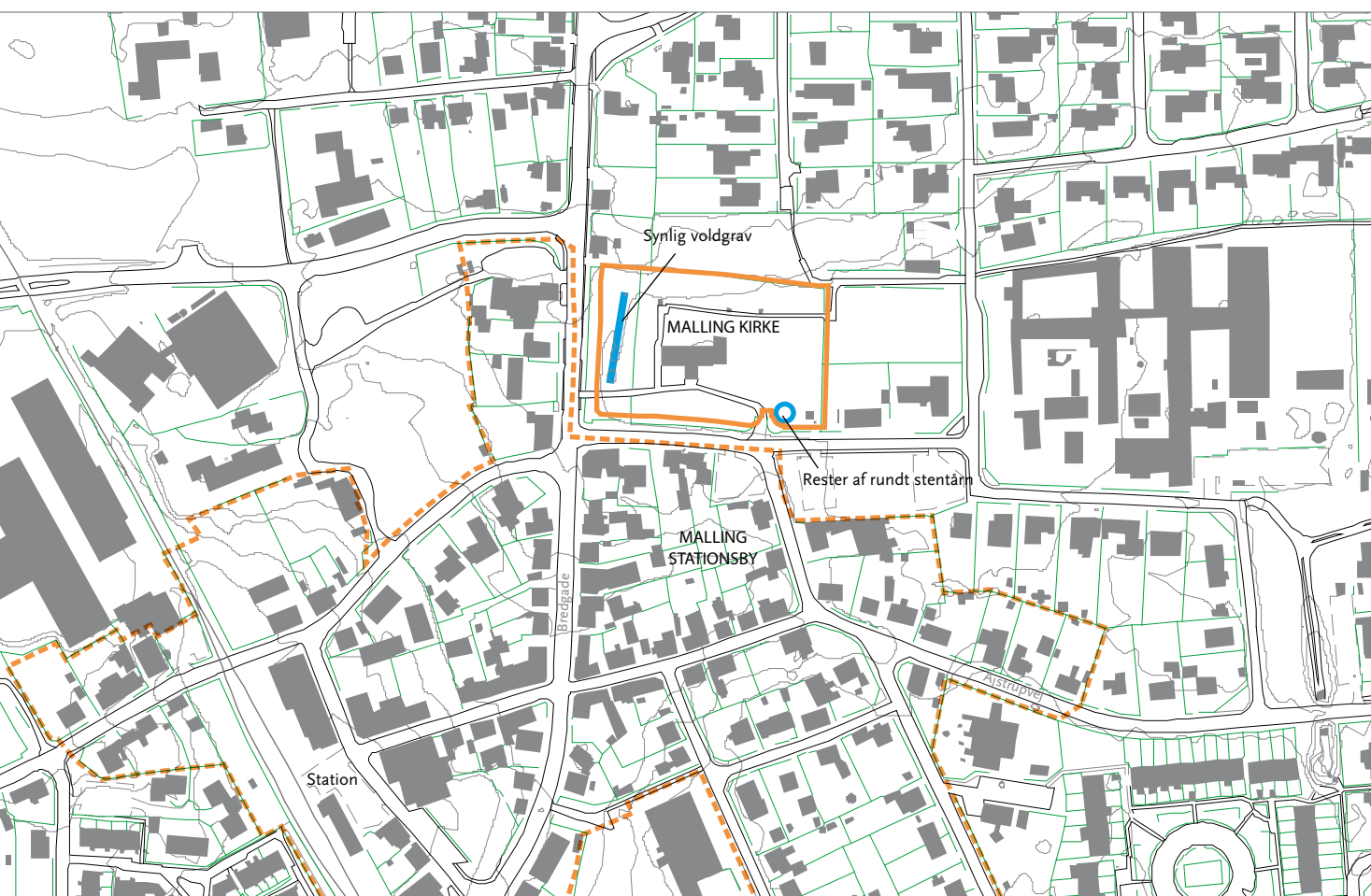
Kulturmiljøtype: Militære anlæg – Voldsteder

Tid: Opført i ældre middelalder(1050-1536), det vil sige tiden før 1200.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Malling Kirkegård er en af Danmarks bedst bevarede befæstede kirkegårde, grundlagt i slutningen af 1100-tallet. Lokalbefolkningen kunne søge tilflugt inden for murene i ufredstider – og om nødvendigt forsvare sig.

Den 73 x 50 meter store kirkegård er omgivet af et usædvanligt kraftigt dige eller rettere mur. Denne stenmur er en del af en befæstning fra omkring år 1200. Kirkegården har været beskyttet på alle fire sider af denne ringmur, som senere er blevet forstærket og udvidet. Seks meter udenfor muren har der været en spidsbundet og fire meter bred voldgrav. Langs vestsiden mod hovedgaden ses voldgraven stadig.

Stenmuren har to byggefaser. Den første mur, som var omkring en meter bred, blev siden hen udbygget til næsten 2,5 meters tykkelse og en højde på over 3 meter. Samtidig med udbygningen af muren blev der bygget et kraftigt rundt stentårn i murens sydøstlige hjørne. Tårnet beskyttede portåbningen i den sydlige ringmur, som lå ind til tårnets vestside. Tårnet måler 11 meter i diameter og har en murtykkelse på 1,5 meter. Både muren og tårnet er af kampesten sat i kalkmørtel.

Ved arkæologiske udgravninger er der inde i tårnet fundet rester fra ca. 30 gravsteder dateret tilbage til årene 1350-1450. Dette tyder på, at tårnet har været kirkeligt indviet.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Murværk
- » Voldgrav.

SÅRBARHED

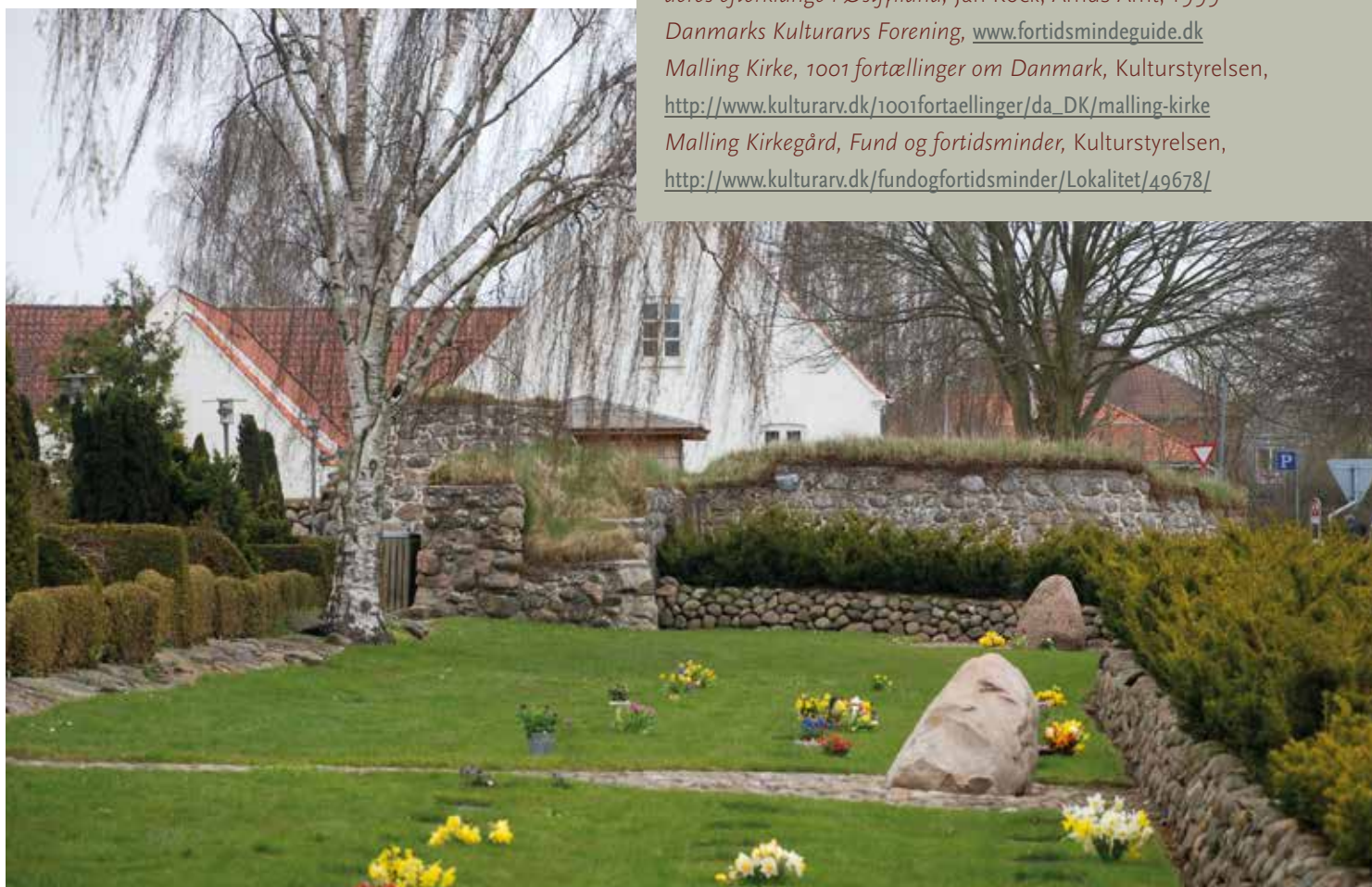
- » Overgroning, hvor planterødder ødelægger murværket
- » Udjævning af voldgrav.

BEMÆRKNINGER

Den befæstede kirkegård er beskyttet efter naturbeskyttelseslovens bestemmelse om fredede fortidsminder.

LITTERATUR

Borg og vold – En guide til Middelalderens borge, voldsteder og deres efterklange i Østjylland, Jan Kock, Århus Amt, 1999
Danmarks Kulturarvs Forening, www.fortidsmindeguide.dk
Malling Kirke, 1001 fortællinger om Danmark, Kulturstyrelsen, http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/da_DK/malling-kirke
Malling Kirkegård, Fund og fortidsminder, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/49678/>

MILITÆRE ANLÆG

SKANSER

Den mest berømte skanse herhjemme er Dannevirke i Slesvig. Skansen, som er en mere eller mindre befæstet jordvold, er bygget og benyttet i flere perioder. De tidligste anlæg stammer fra vikingetiden og de seneste i forbindelse med krigene i 1864. Hærvejen passerede Dannevirke og det har ladet sig gøre at have skærpet kontrol af færdslen i grænseområdet, særligt i vikingetiden, hvor hærvejen var den eneste mulighed for passage ind i landet syd fra. Et andet kendt eksempel er Ryes skanser på Helgenæs. Her ligger et skanseanlæg, der blev anlagt i forbindelse med krigene i midten af 1800-tallet. Det bakkede landskab blev udnyttet og der blev opført en skanse, der havde form som en bastion.

Man har indtil videre i Aarhus Kommune kun fundet spor af én skanse. Det er den såkaldte *Wallensteins skanse*, der var et fæstningsværk med volde og grave. Skansen blev bygget i 1628, og er anlagt i perioden, da Jylland var under belejring af Sverige, af Wallensteins tropper i 1627-29. Om den er bygget af danske eller fjenden vides ikke, men alt taler for, at et værk på dette sted er dansk anlagt.

Navnet *Skansen* eller *Skansepalæet* er bevaret fra denne tid. Skansen var placeret omtrent, hvor bebyggelsen i dag ligger ud til Strandvejen. Dengang var den noget højere militære skanse placeret ved en af byens sydlige indfaldsveje.

BÆRENDE ELEMENTER

Opbygning – en skanse er en opdyngtet jordvold, hvor forsvareren kan dække sig bag.

SÅRBARHEDER

De fleste skanser er efterhånden bebygget og ses ikke let i landskabet. Skanserne er som regel kun bevaret i form af et stednavn og kan være svære at udpege som kulturmiljøer.

UDPEGNINGER

Som nævnt ses skanser ikke let i landskabet. Som for voldsteder, er en let nedbrydelig opbygning og den for længst nedlagte funktion årsag til, at de i dag i bedste fald blot er en del af det øvrige landskab. Skanser nær ved eller i byområder er i dag enten forsvundet helt eller stærkt slørede og som regel kun tilstedeværende i kraft af stednavn, eksempelvis Skansen ved Strandvejen der er udpeget som en del af Frederiksbjerg bymiljø. I Aarhus Kommune er der ikke foretaget udpegninger indenfor emnet.

MILITÆRE ANLÆG

BUNKERS

I forbindelse med anden verdenskrig blev der opført flere bunkers af både den danske regering og af den tyske besættelsesmagt. Længs den jyske vestkyst ses i dag resterne af de mange tyske betonbunkers, som næsten er blevet vartegn for landskabet længs Vesterhavet.

Statens civile Luftværn opførte i 1944 et omfattende byggeri af bunkers for civilbefolkningen i landets seks mest udsatte byer, heriblandt Aarhus. Disse bunkers var støbt i beton til beskyttelse mod luftbombardementer.

I Aarhus byggede tyskerne en kæmpe bunker ved Thors Mølle. Danmark overtog bunkeren i 1947 og er et af de anlæg, som det danske forsvar stadig anvender i dag.

BÆRENDE ELEMENTER

» Opbygning – bunkers er bygget til at modstå beskydning for at beskytte de personer eller det udstyr, som er i bunkeren. Alt efter hvor kraftigt bunkeren er bygget, kan den modstå alt fra håndvåben til store flybomber. De blivende bunkers er som regel støbt i jernbeton med en væg- og lofttykkelse på ½ til 3 meter. Bunkeren kan også indeholde filtersystemer, som hindrer at f.eks. giftgas eller radioaktivitet støv trænger ind.

For at skjules og for at forøge beskyttelsesvirkningen er bunkers ofte anlagt under jorden, men hvis der f.eks. skal kunne skydes eller observeres fra bunkeren, må som minimum dele af den ligge over jordniveau. Militære bunkers har ofte skydeskår til nærforvar, mens civile bunkers som de typiske kuppelbunkers, der ligger i mange parker og længs byens store veje, ikke har dette.

SÅRBARHEDER

Ved større ændringer, f.eks. i forbindelse med renovering og opgradering af eksisterende vejanlæg, er særligt civile bunkers længs disse sårbare overfor fjernelse.

UDPEGNINGER

Der er ikke foretaget udpegninger indenfor emnet. Bunkers er valgt beskrevet, idet flere anlæg er repræsenteret i Aarhus Kommune og generelt fortæller nyere krigshistorie. Emnet bør gives opmærksomhed i forbindelse med ændring af eksempelvis vejprofiler eller omdannelse af torve eller andre byrum med integrerede bunkers, da en nedlagt bunker kan have transformationsværdi.

KASERNEANLÆG

En kaserne er et militært bygningsanlæg til længerevarende indkvartering for udstationerede soldater, for soldater under uddannelse eller som er i beredskabstjeneste. De forskellige bygninger rummer mandskabsstuer og øvrige nødvendige funktioner som spisesale, vaskerum mv. samt kontorlokaler, arrestlokaler, værksteder og gymnastiksale og eksercerhuse.

I takt med nedlæggelse af mange af forsvarets kaserner, anvendes disse bygningsværker i stigende omfang til andre formål.

I Aarhus blev opført tre kaserneanlæg i slutningen af 1800-tallet. De tre kaserner var Rytterkasernen på Vester Allé, hvoraf Ridehuset og officersbygningen er bevaret, Infanterikasernen på Høegh-Guldbergsgade, hvoraf kun administrationsbygningen er bevaret, og Langelandsgade Kaserne.

BÆRENDE ELEMENTER

Opbygning – ofte opført som stramme, regulære anlæg, hvor de enkelte bygninger repræsenterer gennemgående funktioner. Kasernebygninger opført sidst i 1800-tallet fremstår som genkendelige, ensartede bygninger, der i fremtoning udtrykker funktion. Arkitekturen er ofte forenklet historicisme.

SÅRBARHEDER

Sårbarhederne for disse byggerier kan være neddrogning af forsvaret og dermed risiko for funktionstømning, nedrivning eller forfald af selve kaserneanlægget. Kaserner er også sårbare overfor bygningsændringer eller tilbygninger, som slører det ofte stramme og ensartede udtryk i både bygning og anlæg.

UDPEGNINGER

Der er udpeget ét kaserneområde i Aarhus Kommune. Langelandsgadekaserne er til forskel fra andre kasernebygninger i Aarhus et helstøbt anlæg, der trods ændring af funktion fremstår i velbevaret stand og i en kontekst, der i dag fortæller historie.

MILITÆRE ANLÆG

KASERNEANLÆG

Langelandsgade Kaserne

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: Militære anlæg – kaserner

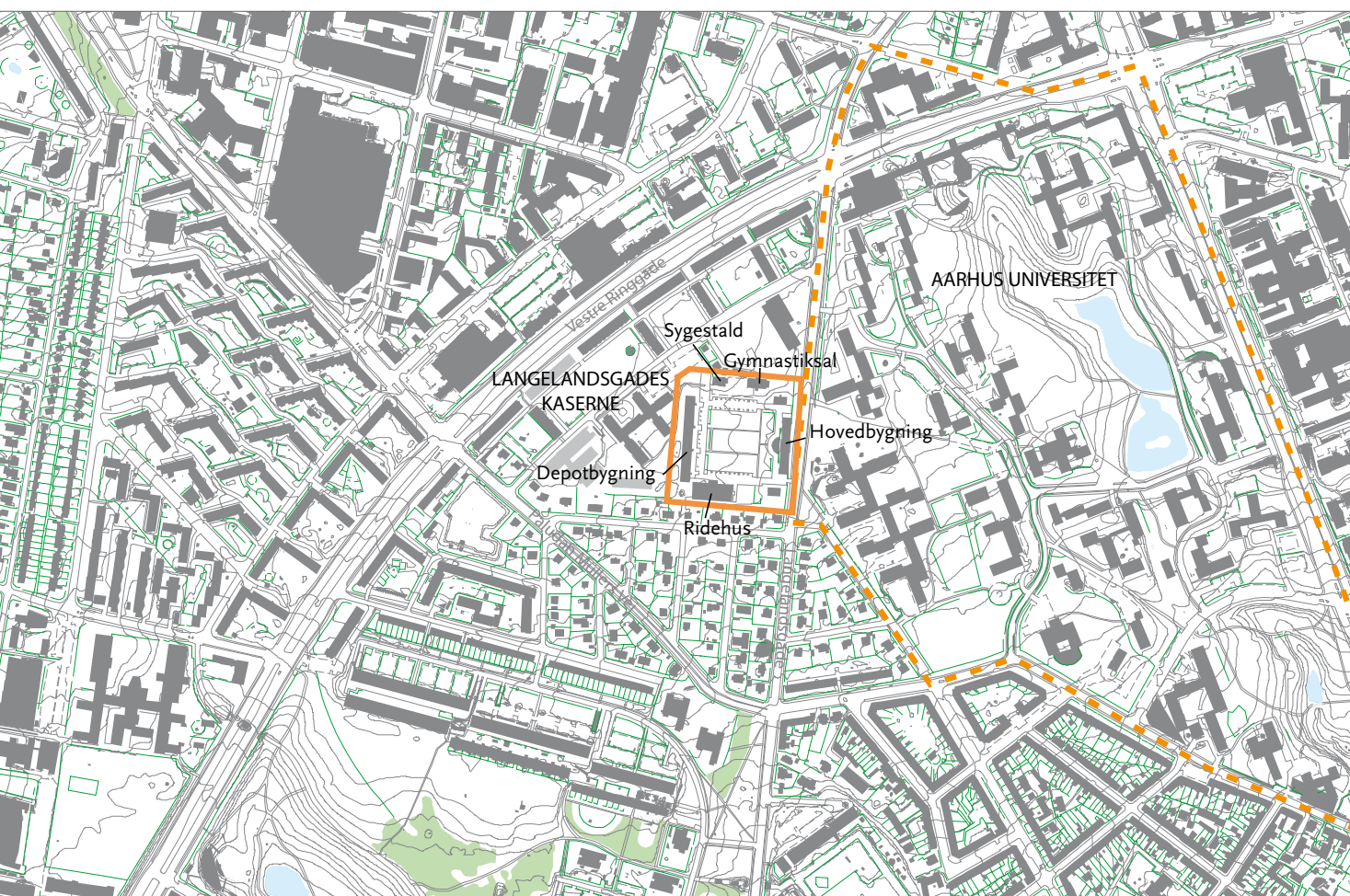
Tid: Opført i årene fra 1887 til 1891.

KULTURHISTORISKE HOVEDTRÆK:

Det samlede kaserneanlæg i røde teglsten domineres af en treetagers hovedbygning, opført som mandskabsbygning. Anlægget består udover hovedbygningen af ridehus, stald til syge heste, gymnastikbygning, officersboliger og staldbygning.

Kasernen er tegnet af Aarhus arkitekterne A.J. Müllertz og S.F. Kühnel og er opført i årene 1887 - 1891. Langelandsgade Kaserne er en af de få velbevarede kaserner tilbage i Danmark fra den tid og det eneste samlede kaserneanlæg i Aarhus.

Under 2. verdenskrig blev kasernen hårdt medtaget. Kasernen blev beslaglagt af Gestapo, der føjede en række træbarakker til de eksisterende bygninger, og i 1944 blev kasernen ramt af et større bombardement af Royal Airforce mod de tyske trop-

per. Hovedmålet var Aarhus Universitet, hvor Gestapo havde indrettet sig med kontorer, forhørslokaler og arkiv om den jyske modstandsbevægelse.

I 1993 overgik bygningerne fra militæret til Aarhus Universitet til brug for de æstetiske fag. Inden denne beslutning havde der været overvejelser om at rive kasernen ned, så universitetet kunne opføre nye bygninger på det store areal. Nedrivning blev forhindret på grund af bygningernes kulturhistoriske og arkitektoniske værdi.

BÆRENDE ELEMENTER

Kaserneanlæggets klart aflæselige form. Gennemgående materialeholdning i røde teglsten, hvilket også gælder for den ny bygning på stedet. Formsproget er præcist og uromantisk

med klassicistiske stiltræk. Bygningerne har gennemgående tidstypiske dekorationer og friser langs sternlinjerne.

SÅRBARHED

- » Sløring af den oprindelige funktion
- » Om- og tilbygning der slører arkitekturen
- » Nedrivning.

LITTERATUR

Artillerikaserne, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Artillerikaserne>

Langlandsgades Kaserne ca. 1940, Aarhus Universitet, <http://www.au.dk/uhu/showroom/galleri/lokaliteterogbygninger/langlandsgadeskaserneca1940/>

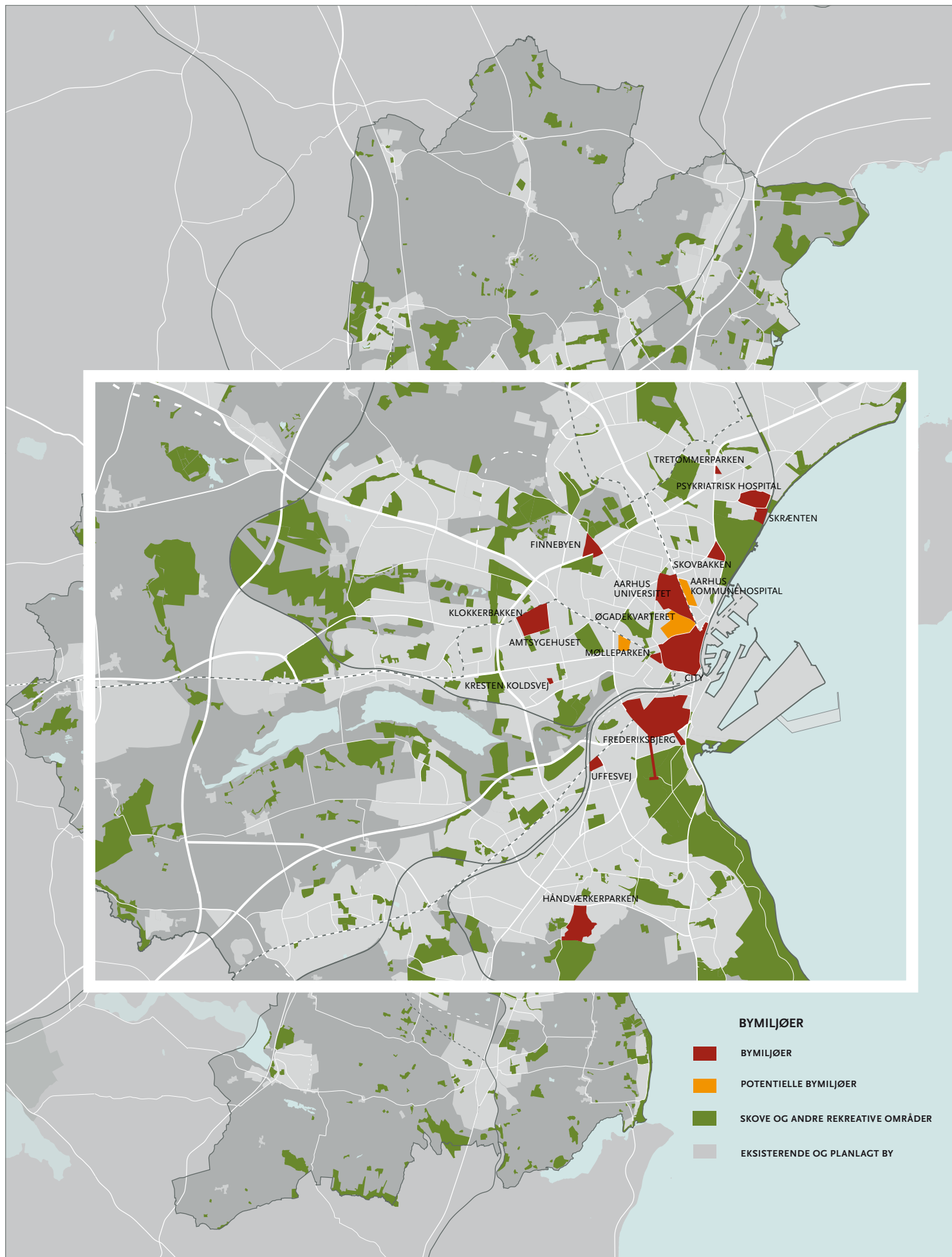
BYMILJØER

Den overordnede udvikling af de større bysamfund i Danmark er grundlæggende præget af den samme kulturhistorie. Samtidig har de enkelte byer også hver deres særkende, der har rod i særlige forhold som topografi, geografi, enkeltstående regionale eller lokale vigtige begivenheder. Generelt fremstår mange byer i dag med en struktur, der fortæller om byens historie og i de forskellige lag kan man mere eller mindre tydeligt aflæse de samfundsmæssige udviklingstræk.

De større bysamfund er dannet i middelalderen. Flere byer blev blandt andet på grund af gunstige topografiske og geografiske forhold, tillagt større magt og underlagt de herskende magtfaktorer i landet. Opgangsperioder eller stagnation har været med til at præge udviklingen af byerne i Danmark.

Aarhus udviklede sig som vikinge- og befæstnings by, med de første bosætninger registreret tilbage til 700-årerne. Aarhus er dermed en af Danmarks ældste, større byer. I 900-tallet blev der opbygget forsvarsværker og byen havde således en fysisk grænse i form af

BYMILJØER

en jordvold. I de efterfølgende århundreder skete der større og markante ændringer. I middelalderen opførtes flere kirker og Aarhus Domkirke stod færdig i slutningen af 1400-tallet. Flere gader og torve blev anlagt, voldene mistede efterhånden deres betydning og byen udviklede sig. Store dele af gadenettet, som vi kender det i dag i det centrale Aarhus og i mange andre byer, er anlagt i perioden.

Som flere andre bysamfund i Danmark, udviklede Aarhus sig med købstadsrettigheder. Handel og håndværk blev dominerende og fra ca. 1600-tallet blev byen omkranset af en fysisk grænse, idet der blev etableret skatteopkrævning og dermed kontrol af varer fra oplandet. Indbyggere med borgerrettigheder, det vil sige byens overklasse, der særligt bestod af købmænd, boede langs hovedgaderne i byen og typisk tæt på byens porte. Håndværkere rangerede næst og byens fattigste boede i de gader, der lå længst væk fra de vigtige hovedgader. I dag kan man aflæse denne sociale opdeling i den matrikelstruktur, der stadig til dels er herskende i bymidten: De brede og dybe matrikler langs de gamle hovedgader og de smalle og dybe langs de små gader. Andre købstæder i Danmark blev i perioden enten anlagt eller reguleret ud fra mere planlagte og styrede byplaner. Det var særligt kendetegnende for de byer, der skulle indgå i Danmarks forsvar.

De store reformer midt i 1800-tallet åbnede op for nye måder at organisere sig på. Købstadens byporte forsvandt og industri og håndværk kunne flytte ud af byerne. Hurtigere og bedre transport mellem land og by blev muliggjort med damplokomotivet og mange nye byer opstod omkring jernbanen i forbindelse med industrialiseringen i slutningen af 1800-tallet. Aarhus udviklede sig som andre større byer voldsomt sidst i 1800-tallet og først i 1900-tallet. Den første banegård blev anlagt syd for bykernen i 1862 og anlæggelsen blev startskuddet til den by, vi kender i dag.

I forbindelse med byens udvikling opstod der behov for nye boligområder. Den ekspanderende industri trak mange mennesker til, og indbyggertallet steg i sidste halvdel af 1800-tallet fra ca. 15.000 til omkring 50.000. Kort tid efter århundredeskiftet var arealerne mellem Allégaderingen og de nuværende ringgader næsten udbyggede. De bynære boligområder blev koncentreret i tre overordnede kvarterer, der fortrinsvis kom til at bestå af karrebebyggelse: Ø-gaderne, Trøjborg og Frederiksbjerg. Presset var stort og i starten kunne boligmassen ikke svare behovet. Midlertidig bebyggelse blev hurtig opført og flere boligforeninger så dagens lys i starten af 1900-tallet.

De gamle forstæder blev ofte anlagt som selvstændige mindre landsbysamfund, separat fra Aarhus. Med tiden voksede byen og de nære forstadssamfund sammen og status blev ændret fra selvstændige sogn til at være en del af Aarhus Kommune. Langs indfaldsvejene til Aarhus blev de handelsmæssige centre efterhånden til, villa og parcelhusbegrebet opstod og en typisk forstad til Aarhus i dag består af to mere eller mindre sammensmeltede bydele; den ældste centreret omkring kirken og den nye omkring indfaldsvejene og handelscentret. Store dele af forstæderne i dag består af boligområder, der i anlæggelse og udtryk igen afspejler tidens skiftende konjunkturer.

BYSTRUKTURER

De følgende strukturer er valgt beskrevet nærmere, idet de hver især repræsenterer markante skift i kulturhistorien. Strukturerne giver sig til kende i særlige genkendelige, fysiske sammenhænge og udtryk, der præger eller har præget større, danske byer:

- » Middelalderkerne
- » Købstadskerne
- » Karrekvarterer
- » Husvilde bebyggelser
- » Byggeforeninger
- » Parcelkvarterer.

BYMILJØER

MIDDELALDERKERNE

Middelalderen betegner perioden fra vikingetidens afslutning til reformationen i 1536. Bysamfund, der ofte er anlagt under gunstige forhold i forbindelse med åer eller ved fjorde, udviklede sig til større byer. I løbet af perioden blev de større byer samlingspunkter for landets magtstruktur og byerne blev centre for kirke, administration og militær. Den indre bys gadenet udbygges og etableres typisk endeligt i middelalderen. Det repræsentative gadebillede er smalle, let krogede forløb og ofte med små forskydninger / rykind i bebyggelsen og præger stadig i dag flere danske byers centrale bykerne. Centralt i bykernen lå også kirken og markedspladsen. Mange kirker opførtes i middelalderen – ikke blot i landsbyerne men ligeledes i de større bysamfund. Kirker og evt. med tilhørende klosterbebyggelser ses som særlige elementer i bebyggelsesstrukturen.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Kirke og kirkebebyggelser med nærmeste omgivelser – særligt kirkegårdsanlæg og klosterbebyggelse
- » Vej- og stistruktur – tæt bystruktur ofte med tilknytning til åer eller fjorde. Vejstrukturen med smalle, letkrogede forløb, ofte med små rykind og forskydninger i bebyggelsen. Centrale torvedannelser
- » Matrikelstruktur – smalle og ofte dybe matrikler langs de fattige gader og brede og dybe langs de rige gader nær indfaldsvejene.

KØBSTADSKERNE

SÅRBARHEDER

Væsentlig ændring af vejstruktur – sløring af markant strukturerende elementer, for eksempel å forløb. Middelalderkernen er sårbar over for ændringer af det smalle gadeprofil og de krogede, karakteristiske forløb og ældste torvedannelser.

De større danske byer udviklede sig i middelalderen og situationen for købmænd og håndværkere ændrede sig, idet de fik eneret af kongen eller anden byherre for handel og håndværk indenfor et bestemt område. Der blev krævet skatter af handlen med varer og betalingen blev tilgodeset byens borgere – det vil sige velhavende, der mod betaling blev 'indskrevet' og fik borgerskab. Mange større byer fik således købstadsstatus i 1400-årerne med tilhørende rettigheder og forpligtigelser. Efterhånden organiserede købmænd og håndværkere sig i forskellige gilder og lav for at opnå rettigheder og dermed handelsprivilegier.

Købstadskernen er udviklet omkring middelalderkernen. Større byer er efterhånden afgrænsede af en konkret, fysisk grænse – plankeværk med byporte på grund af toldopkrævning af varer fra oplandet. Større byers status som købstad afstedkom opførelse af flere købmandsgårde tæt på byens porte. Flere gårde eksisterer i dag i mange købstæder. Gadenavne vidner blandt andet om købstadens ældre håndværk samt beliggenhed af byporte. Mindre smøger og smutveje er typisk fra perioden – smøgerne er i dag helt integreret i den øvrige struktur men har tidligere fungeret som vigtige overgange og grænseforløb. Typisk ses spor efter den sidste bygrænse – ofte i dag fungerende som strukturel inddeling af byen i ældre bykerne og øvrig by.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Vej- og stistruktur – strukturerende historisk grænse med tidligere portindgange. Gadenavne vidner stadig i dag om de sidste portes placering ind til bykernen. Smalle stiforløb / smutveje, der tidligere har fungeret som vigtige genveje og som grænseforløb
- » Bygningskarakter – sammenhængende forløb af mindre byhuse med springende facadehøjder. Ofte huse, der oprindeligt er opført som bindingsværk men som siden er ændret til at fremstå med grundmuret facadeparti. Den enkelte bygning kan fremstå forholdsvis anonym men har værdi i kraft af sammenhæng i hele gadeforløb
- » Gårdstrukturer med bindingsværksbygninger, tilhørende bagbygninger og gårdrum, typisk placeret tæt ved de gamle byporte
- » Matrikelstruktur – smalle og ofte dybe matrikler langs de fattige gader og brede og dybe langs de rige gader ved indfaldsvejene og nær byens porte.

SÅRBARHEDER

Væsentlig ændring af bebyggelsesstruktur og facadeudtryk – sløring af markant strukturerende træk som å forløb og centrale torvedannelser. Markante og utilpassede ændringer af facadeudtryk eller sammenlægning af matrikler. Sårbarhed overfor ændring af overordnet skala og gennemgående materialer. Ændringer af gadeprofil og forløb.

UDPEGNINGER

City inden for Allégaderingen er udpeget som område, hvor middelalderen har sat sig de tydeligste spor, og hvor udviklingen mod moderne storby har sit udspring. Udpegningen og dennes klare afgrænsning fortæller ikke alene lokal byhistorie men også bredere set historien om udviklingen af en typisk større, dansk købstad. Bykernen skal ses samlet. Strukturen er tæt og yderlig fortætning skal ske med tanke for de eksisterende strukturer og med tanke for de historiske lag, der er så mange af i den inderste bykerne.

BYMILJØER

MIDDELALDERKERNE OG KØBSTADSKERNE

City

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Købstadskerne, indeholdt middelalderkerne

Tid: Middelalder (1050 - 1536) Købstad (1441 - 1851).

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Aarhus er en af Danmarks ældste byer. De første bosætninger er registreret tilbage til 700-tallet. Byen udviklede sig som vikingeby omkring åens munding med et omkransende voldsystem – gadenavne som Volden og Graven angiver omtrent voldens placering og dermed byens størrelse. I løbet af Middelalderen udviklede byen sig markant og det gadenet, som i dag er synlig i den ældste kerne, er stort set anlagt i 1200 og 1300-tallet. Aarhus mistede i løbet af perioden sin betydning som fæstningsby og voldene nedlagdes. Efter generel opgangsperiode, fik byen købstadsrettigheder i 1441. Handel og håndværk kom til og der blev krævet told af varer fra oplandet. Byen var derfor fra ca. midten af 1600-tallet fysisk afgrænset af plankeværk, der skulle forhindre indførsel af ulovlige varer. Efter generel stagnation i 1600 og 1700-tallet, trængte udviklingen sig efterhånden på og efter nedlæggelse af toldopkrævningen i 1851 og derefter anlæggelse af jernbanen i 1862, udviklede byen sig voldsomt. Allégaderingen, der i 1851 afgrænsede købstadskernen og som afspejler den sidste fysiske grænse, står som udtryk for byens overgang fra enevælde til industrialisme og moderne tider.

Allégaderingen giver i dag en klar strukturel inddeling af byen i ældre bykerne (City) og øvrig by. Den samlede struktur i City har udviklet sig over tid med synlige træk fra middelalderkerne og købstadskerne. Trods udvikling over tid, fremstår området samlet med en tæt karrestruktur og en skala, der overordnet varierer fra en forholdsvis lav etagehøjde i den ældste bykerne, til en skala svarende til ca. 4 – 5 etager tæt på Allégaderingen. Hele bykernen fremstår således med en aflæselighed, der gør det muligt at orientere sig i tid, sted og udvikling.

I udpegningen er der væsentlige og genkendelige, sammenhængende bevaringsværdige træk fra middelalderkernen og købstadskernen.

MIDDELALDERKERNE

Den ældste gade- og torvestruktur, der i dag kendetegner området omkring Domkirken, særligt nord men også vest for denne, er anlagt i perioden. Det typiske gadebillede er smalle, let krogede forløb og ofte med små forskydninger / rykind i bebyggelsen. Domkirken påbegyndt ca. år 1190. Vor Frue Kirke og tidl.

klosterkompleks i Vestergade, med den ældste bygningsdel fra ca. 1000-tallet (krypten). Vestergade som den første vigtigste og først bebyggede indfaldsvej til byen.

KØBSTADSKERNE

Udviklet omkring middelalderkernen. Fysisk bygrænse med porte på grund af toldopkrævning af varer fra oplandet – flere gadenavne vidner i dag om portenes placeringer. Vestergade, Mejlgade og Frederiksgade som vigtige indfaldsveje. Byens status som købstad afstedkom opførelse af flere købmandsgårde

BYMILJØER

MIDDELALDERKERNE OG KØBSTADSKERNE

tæt på byens porte. Flere gårde eksisterer i dag, særligt i Vestergade, tæt på den gamle Vesterport samt i Klostergade, Studsgade og Skolegade. Posthusmøgen og Telefonsmøgen som tidligere fysiske grænseforløb, såkaldte 'tolderstier'. Sidste grænseforløb for købstadskernen kaldet *Vejen bag om byen* ligger i dag som Allégaderingen. Toldoprævnningen bortfalder 1851 og grænsen nedlægges. Store dele af bebyggelsen i de ældste gader er fra perioden – flere oprindeligt opført som bindingsværk men senere forsynet med grundmuret facade.

Der kan erfaringsmæssigt peges på uheldige udhulninger og markante ændringer, der griber eller har grebet forstyrrende ind i den eksisterende, historiske struktur. Busgadegennembruddet fra ca. 1970 er etableret på baggrund af en langt større plan fra 1950'erne om en markant, bred hovedgade, der i sin fuldendelse ville fjerne store dele af den ældste bykerne. Flere større byer i Danmark har haft lignende byplanmæssige overvejelser, blandt andet Odense, hvor Th. B. Thriges Gade er etableret efter samme ide.

Et andet eksempel på markante ændringer i den ældre bykerne er å-strækningen. Åen som vigtigt historisk og strukturelt fænomen har gennem tiden lidt under bilismens krav om fremkommelighed. Strækningen blev overdækket i 1930'erne – i 1990'erne besluttede man at genåbne åen og gendanne dette vigtige element. I sammen periode fik de ældste torve omkring Domkirken, Store Torv og Lille Torv, deres status tilbage som byens forsamlingsrum og friholdt bilerne.

BÆRENDE ELEMENTER

Bærende elementer middelalderkerne: Et sammenhængende kvarter med smalle, letkrogede gadeforløb med mindre forskydninger / rykind i bebyggelsen og smutveje, med byens ældste torve, Lille Torv og Store Torv ved Domkirken, samt åens strukturerende og bevaringsværdige forløb. Brostensbelægning og materialesammenhæng i de ældste gadeforløb. Særlige bygningselementer: Domkirken og Vor Frue Kirke med tilhørende klosterkompleks.

Bærende elementer købstadskerne: Et sammenhængende område med en klar og stærk strukturerende og historisk synlig grænse. Sidste bygrænse blev i 1800-tallet kaldt *Vejen bag om byen* og fungerer i dag som den nuværende Allégadering. Smalle gadeforløb og smøger, særligt Posthusmøgen og Telefonsmøgen som synlige spor efter tidligere grænseforløb. Særlige bygningselementer: Bindingsværksbebyggelse (købmændsgårde) tæt på oprindelige byporte og sammenhængende forløb af mindre byhuse med springende facadehøjder.

- » Smalle, letkrogede og sammenhængende gadeforløb i den ældste struktur omkring Domkirken
- » Domkirken og Vor Frue kirke
- » Bindingsværksbebyggelse
- » Åen
- » Allégaderingen.

SÅRBARHED

Generelt er området sårbart overfor markante og utilpassede ændringer i den overordnede struktur og sårbar overfor markante skalaspring, der bryder de eksisterende forhold.

Vest for Domkirken ligger Vestergade som det centrale og samlende byrum og som den ældste indfaldsvej til den historiske bykerne. Flere bygninger i gaden er fredede eller bevaringsværdige. Samtidig fremstår Vestergade og gaderummene omkring som nedslidte, og der er flere eksempler på, at nyere byggeri ikke er indpasset det eksisterende.

- » Sårbart overfor markante ændringer i struktur og skala
- » Sårbart overfor ændringer i gadestruktur og profil i de ældste gader
- » Sårbart overfor nybyggeri eller bygningsændringer, der ikke styrker det eksisterende.

BEMÆRKNINGER

De ældste områder i Aarhus rummer vigtige oplysninger om byen og vores fortid og bør derfor alene af den grund værnes om. Der ligger i dag en lokalplan for området nord for Domkirken – Latinerkvarteret – der har til hensigt at værne om de bevaringsværdier, der er i området, i kombination med et fint tilpasset moderne byliv.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Den indre by, Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer, Aarhus Kommune, 1984
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Lokalplan 849 – Latinerkvarteret, Aarhus Midtby (Bevarende lokalplan for Latinerkvarteret), Aarhus Kommune, 2010

BYMILJØER

KARRÉKVARTERER

På grund af stigende tilvandring til Aarhus og andre store byer omkring 1900-tallet, opstod der behov for flere boliger. De første karreer opførtes med sammenhængende facadeforløb, hvor de enkelte ejendomme fremstod som byhuse, som typisk var opført af forskellige bygmestre.

Det blev i 1894 muligt at opføre ejendomme på op til fem etager og en ny boligstruktur blev herefter dominerende. Karrekvartererne er typisk opført over en kort periode. Karrekvarterets gaderum er homogent med sammenhængende facadeforløb, og bygninger i samme gade eller kvarter er ofte opført af den samme bygherre og arkitekt, idet boligforeninger i starten af 1900-tallet i mange tilfælde overtog bygherrerollen. Stilen er først i perioden overvejende historicistisk – nationalromantisk med levende facadeudtryk i rødt tegl og med detaljeudsnit i natursten eller hele pudsede facadepartier. Efter første verdenskrig bliver stilen nyklassicistisk og efterhånden mere enkel med færre detaljer og facadefremspring.

BÆRENDE ELEMENTER

Bygningskarakter – sammenhængende forløb af etageejendomme, hvor et gaderum eller kvarter ofte er præget af en vis homogenitet og ensartet byggestil. Bygningerne repræsenterer typisk markante og aflæselige stilperioder i dansk arkitektur. Stilen er overvejende blandet historicisme i starten af perioden. En dansk / skandinavisk fortolkning i nationalromantisk stil skiller sig ud som noget særligt og kendetegnende indenfor dansk arkitektur.

Nationalromantik: Særlig skandinavisk byggestil i perioden ca. 1890-1910. Kan ses som en videreudvikling af historicismen idet elementer fra nordisk historie blev koblet sammen med elementer fra italiensk renæssance. Anvendelse af stedlige materialer var foretrukket, det vil sige tegl (murværk og tagbeklædning), granit / natursten (sokler, trapper og udskårne detaljer) og træ (tagkonstruktioner). Facadeudtrykket indeholder i flere tilfælde også stilelementer påvirket af skønvirkestilen.

Nyklassicisme: Stilperiode fra ca. 1915 – 1935. Byggestilen skal ses som en modreaktion til den nationalromantiske periode. Stilen er dog stadig påvirket af renæssancen og historicismen men udtrykket er mere enkelt og klart med få detaljer.

SÅRBARHEDER

Slørende og utilpassede ændringer (på grund af renovering eller direkte nybyggeri / infill) af de generelle sammenhængende og ofte rytmiske facadeudtryk.

UDPEGNINGER

Karrebebyggelse er rigt repræsenteret i Aarhus Kommune. I Kommuneatlasset og i forundersøgelsen hertil er flere områder med interessante strukturer beskrevet. I denne temaplan er der udpeget ét område, der skiller sig ud fra de øvrige kvarterer som særligt helstøbt. Udpegningen af Frederiksbjerg har ikke blot lokal betydning som et af de første områder, der er bygget på baggrund af en egentlig byplan, men bygger også på internationale ideer og strømninger, der har rødder i samtidens nye tanker om anderledes byrum og deres indvirkning på folks levevilkår. Øgadekvarteret er peget på som potentielt kulturmiljø, se mere herom i afsnittet *Potentielle udpegninger* under *Bymiljøer*.

BYMILJØER

KARRÉKVARTERER

Frederiksbjerg

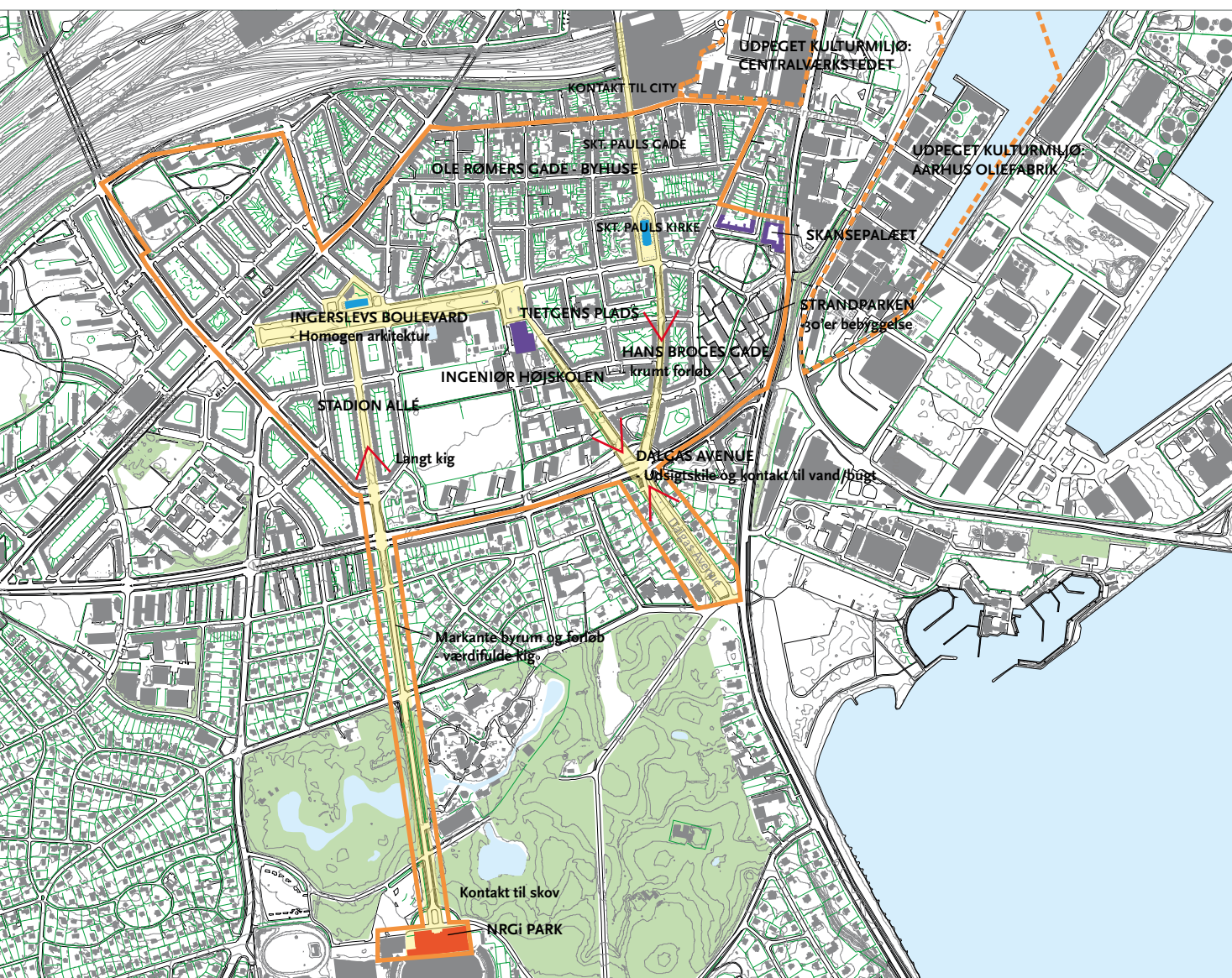
Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Karrekvarter

Tid: Opført efter byplan fra 1898.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

På grund af stigende tilvandring til Aarhus omkring 1900-tallet, opstod der behov for flere boliger. Det blev i 1894 muligt at opføre ejendomme på op til 5 etager og en ny boligstruktur blev dominerende. Indtil 1874 fulgte bygrænsen jernbanen. Det nuværende Frederiksbjerg, syd for jernbanen, lå dengang i Viby Sogn og med den tiltagende vækst, opstod der et behov for at indlemme området i Aarhus Kommune. Arealet blev hurtig udbygget og i 1896 blev de tilstødende Marselisborg jorde opkøbt og blev således en del af Frederiksbjerg bydel. Der eksisterede

ingen egentlig byplanlægning i Aarhus omkring år 1900, men byrådet så imidlertid gerne en koordination af behovene i de nye udviklingsområder med Midtbyens behov, og i 1896 ønskede byrådet en samlet bebyggelsesplan for området. I 1898 udarbejdede arkitekt Hack Kampmann og ingeniør Charles Ambt en plan for det fremtidige Frederiksbjerg.

Udover at være en af de første egentlige byplaner for Aarhus, er udbygningen en af de mest markante, der har været for Aarhus Midtby. Frederiksbjerg fremstår i dag ud fra en modificeret

plan, men de væsentlige elementer fra den oprindelige idé er realiseret. Tankerne bag var nyskabende med inspiration fra den østrigske byplanteoretiker Camillo Sitte. Forslaget lægger overordnet vægt på en bedring af forholdene for befolkningen, materielt, socialt som 'åndeligt' og planen var derfor stort lagt an med fokus på en mere æstetisk, oplevelsesrig gadestruktur. Udover forslag til fordeling af boliger til forskellige sociale klasser, var der tale om et ringgadeforløb, anlæggelse af brede boulevarder, udsigtskiler, torve og pladser.

BYMILJØER

KARRÉKVARTERER

Særligt Dalgas Avenue og Stadion Allé er sammen med Ingerslevs Boulevard betydningsfulde og markante forløb, og forslaget fra 1898 er realiseret i et omfang og på en måde, der gør planen og kvaliteterne i den genkendelig i dag. Byggestilen er overvejende nationalromantik og blandet historicisme og områdets karrestruktur fremstår sammen med de brede gadestrøg, meget homogen og stilfuld. I 1920'erne kom området omkring Stadion Allé til og fuldendte kvarterets præcise og styrede udtryk. Aarhus Stadion, i dag NRGi Park, tegnet af Axel Høeg-Hansen, blev opført i 1916 og kom til at ligge som et markant fikspunkt for enden af Stadion Allé. Opførelsen af stadion var en konsekvens af de nye tendenser mod større fokus på helbred og sundhed og var således en del af flere sundhedsfremmende anlæg, der opførtes generelt i perioden. Strandparken, som først blev bebygget i 1930'erne, var udlagt i Kampmanns og Ambts plan som område for villaer med havudsigt. Strandpar-

kens bebyggelse er meget anderledes i sit stramme og funktionalistiske udtryk, og står som meget tidlig repræsentant for de åbne parkbebyggelser.

Foruden den brede og samlende Ingerslevs Boulevard, er Dalgas Avenue et af de mest markante træk fra den oprindelige plan fra 1898. Det kileformede forløb skulle i planens ånd fremstå med forstærket perspektivisk virkning. Dalgas Avenue deles af Marselis Boulevard. I 1930'erne etablerede man en rundkørsel i krydset. Den er nedlagt til fordel for et lysreguleret kryds. I dag er det ikke muligt at fortsætte fra Dalgas Avenue som bilist hen over krydset, men forbindelsen mellem den smalle nordre del af Dalgas Avenue og den brede sydlige er stadig tydelig. Yderligere sløringer af kilen bør undgås og skal i tilfælde af anlægsændringer styrkes. Hans Broges Gade ligger ligeledes som et markant element og del af den oprindelige

plan fra 1898 og det krumme forløb, der understreges af den palægtige karrebebyggelse fra 1900-tallet, illustrerer flot ideen om oplevelsesrige byrum.

Området omkring Tietgens Plads stammer som struktur fra den oprindelige plan – selve Tietgens Plads er opstået på baggrund af en modifikation i forbindelse med, at den oprindelige udstrækning af Ingerslevs Boulevard blev ændret. Den modificerede plan blev udført af Hack Kampmann i 1903 efter krav om generel større udnyttelse af området.

Områder uden for byplanen fra 1898 men med i udpegningen for Frederiksbjerg:

Uden for Hack Kampmanns og Charles Ambts plan fra 1898 ligger et område mod øst, der er bygget i samme periode og som følger sig til kvarterets øvrige karakter. Skt. Pauls Kirke blev bygget lige i årene inden anlæggelsen af kvarteret, men blev af Hack Kampmann fint indpasset i planen. Kirken blev indrammet af en regulær pladsdannelse med omkransende, homogen karrebebyggelse og ligger i dag smukt for enden af M.P. Brunsgade. Skt. Pauls Gade fremstår som et andet særligt forløb i området, bebygget i årene mod 1900-tallet. Med inspiration i tysk storbybyggestil, anlagdes en karrebebyggelse med et bredt gadeprofil for at få plads til forhaver i den solrige side af forløbet. Haverne tilfører gaderummet en ganske særegen og sympatisk karakter. Haverne kendes også fra Høegh-Guldborgs Gade og er altså et nyt fænomen for tiden.

H.N. Clausensgade og St. St. Blichersgade ligger i overgangen mellem Frederiksbjerg boligkvarter og industriområdet ved Centralværkstederne. Gaderne er anlagt i perioden op til 1900-tallet og bærer dels præg af den begyndende industrialisme i form af industribyggeri i N.H. Clausensgade, dels præg af en meget homogen bebyggelse i St. St. Blichersgade i historicistisk stil fra slutningen af 1800-tallet. Begge gadetræk er vigtige i fortællingen om udviklingen af den moderne industriby.

Nord for planområdet ligger starten til Frederiksbjerg – Ole Rømersgade kvarteret. Bebyggelsen er mindre byhuse fra 1800-tallet, smalle gadeforløb, hvor overgangen til karreefter

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Frederiksbjerg Øst, Registrant, Aarhus Kommune, 1979
Frederiksbjerg Vest, Registrant, Aarhus Kommune, 1981
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010
Frederiksbjerg øst – byarkitektonisk oplæg, Aarhus Kommune, Stadsarkitektens kontor 2000.

1900-tallet tydeligt ses. Historien er klart aflæselig og området indgår i udpegningen.

BÆRENDE ELEMENTER

Markante byrum, der skiller sig ud. Bred boulevard, udsigtskile, krumme og aksiale forløb repræsenteret ved Ingerslevs Boulevard, Dalgas Avenue, Hans Broges Gade og Stadion Allé. Træbeplantning, der styrker de markante strukturelle træk og understøtter pladsdannelserne ved Ingerslevs Plads, Tietgens Plads og Skt. Pauls Kirkeplads. Sammenhængende, homogen og tidstypisk arkitektur. Særlig arkitektur ved Strandparken, der skiller sig ud. Overgangen til øvrigt kvarter er aflæselig og overgangen til det landskabelige ved Marselisborg Skovene og bugten virker naturlig og bevidst. Skt. Pouls Kirke og Skt. Lukas kirke er sammen med Stadion (NRGi Park) for enden af Stadion Allé særlige bygningselementer i området. Skansepalæet ved Skanseparken, opført som hotel i forbindelse med Landsudstillingen i 1909, afslutter udpegningen mod øst på markant vis.

- » Markante byrum og særlige bygningselementer
- » Understøttende træbeplantning
- » Sammenhængende og homogen bebyggelse
- » Bevidst bearbejdede overgange til byen og landskabet.

SÅRBARHEDER:

Sløring af de store træk. Fældning af rumdannende træbeplantning og markant ændring af eksisterende facader. Der er planer om en ny Midtbyskole på arealerne ved Skt. Anna Gades Skole. Der bør tages hensyn til områdets storladne træk og homogenitet i forbindelse med ny bebyggelse og anvendelse af udearealerne omkring Ingerslevs Boulevard.

- » Sårbart overfor fældning af rumdannende træbeplantning
- » Sårbart overfor markante ændringer af eksisterende facader.

BYMILJØER

KARRÉKVARTERER

Ø-Gadekvateret

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Karrekvarter

Tid: Bebygget overvejende i 1850 til 1920

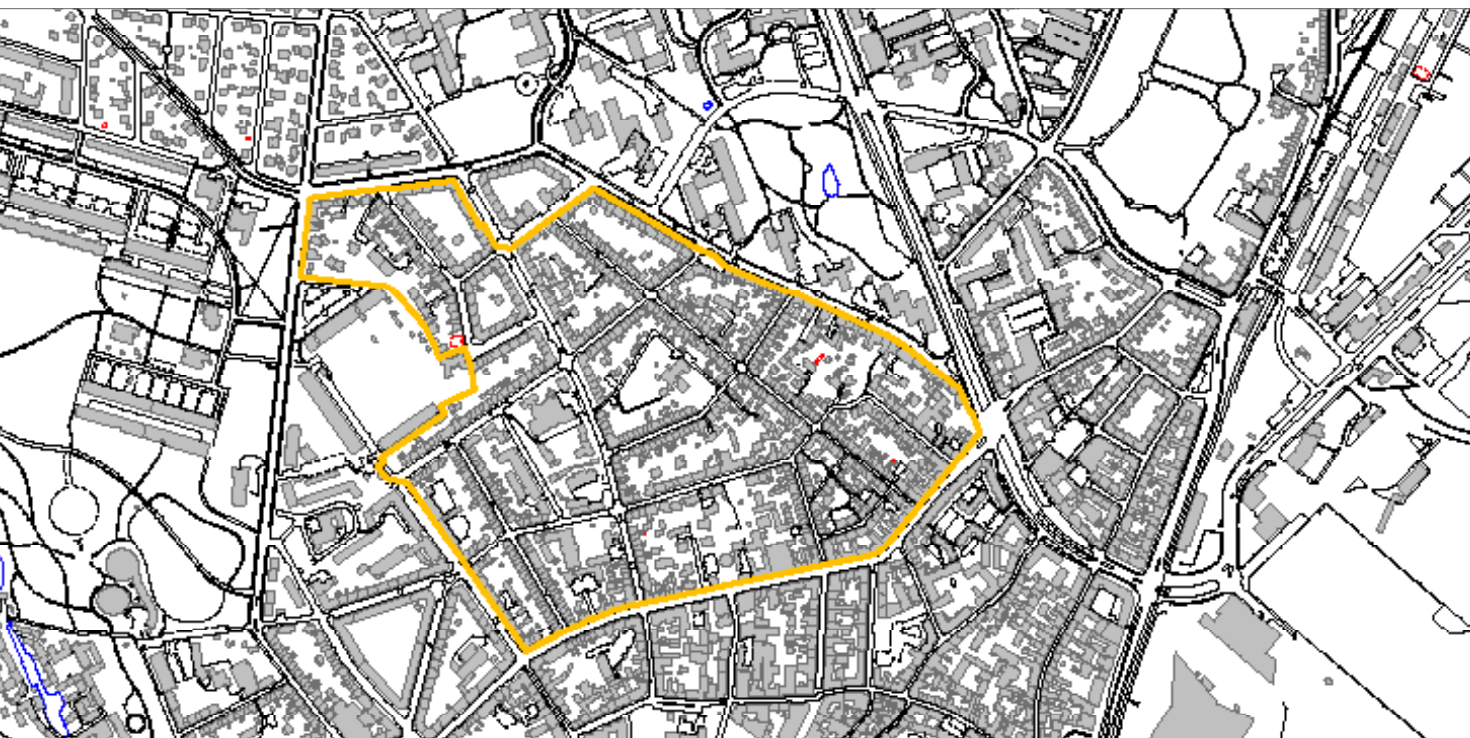
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Ø-gaderne er et af de nærboligkvarterer, der opstod på baggrund af den stigende befolkningstilvækst til byen i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Den ekspanderende industri trak mange mennesker til, og kort tid efter århundredeskiftet var arealerne mellem Allégaderingen (den gamle toldgrænse) og de indre ringgader, vi kender i dag, næsten udbyggede. De bynære boligområder blev koncentreret i tre overordnede kvarterer, der fortrinsvis kom til at bestå af karrebebyggelse: Ø-gaderne, Frederiksbjerg og Trøjborg.

Efter byportenes fald i 1851 startede byggeriet så småt i den sydøstlige del af Ø-gadekvarteret – langs Nørregade og Nørre Allé og i den sydlige del af Sjællandsgade. Selvom der efterhånden med byens kraftige vækst blev vedtaget strenge retningslinjer for anlæg af nye gadestræk, fik den tidlige udvikling af kvarteret en forholdsvis tilfældig form – ejeres forskellige interesser og fordeling af udgifter for de fælles anlæg prægede udviklingen.

For de nordøstlige dele af kvarteret, omkring Falstersgade og Fynsgade, blev der sidst i 1800-tallet til gengæld tegnet flere forslag, hvor struktur og gadeforløb i dag er genkendelige. Udbygningen af kvarteret følger i øvrigt overordnet set de gamle markveje, der gik fra den centrale by til markerne nord for byen. De gamle strækninger indgår i dag i blandt andre Ny Munkegade og Høegh-Guldbergs Gade.

Store dele af Ø-gade karrekvarteret blev udbygget i perioden omkring 1890, særligt langs de nord-syd gående gadestræk. Normen var flere steder, at enkelte håndværksmestre på samme tid opførte flere sammenhængende bygninger hvil-

ket bevirkede, at længere stræk blev forholdsvis homogene i udtrykket.

Flere villaer har præget området i en periode før karrebebyggelsen blev den dominerende bebyggelsesstruktur. Enkelte af villaerne eksisterer stadig og opleves som variation og slip i facaderækken, særligt langs Nørregade og Thunøgade, men også bag karrebebyggelsen enkelte steder i kvarteret. I den nordlige del af kvarteret, mod Kaserneboulevarden, er der også en koncentration af villabebyggelse. Enkelte af disse var sammen med Langelandsgade Kaserne og bebyggelsen, der markerer hjørnet ved Langelandsgade, de første i området sidst i 1800tallet.

Helt i slutningen af 1800tallet blev det muligt at opføre ejendomme på op til 5 etager. I Ø-gadekvarteret ses denne udvikling i boligbyggeriet som en forskydning i bygningernes størrelse jo længere nordvest man kommer. På den måde kan der løseligt trækkes en streg i kvarteret omkring Ny Munkegade, hvor gaderum og bygninger overvejende får en anden skala.

BYMILJØER

KARRÉKVARTERER

Med tiden opførte flere boligforeninger større og samlede karreer i de bynære boligområder. I området nord for Vesterbro Torv begyndte Arbejdernes Andels Boligforening i 1921 byggeriet af "Teglgården" på det areal, hvor et af byens store teglværker havde været i drift indtil 1917. Til trods for, at der har været flere teglværker i området nord for Nørre Allé og Nørregade, er sporerne efter disse i dag forsvundet. Området nord for Vesterbro Torv ligger derfor udenfor kulturmiljøafgrænsningen, idet fortællingen om et tidligere teglværk på stedet begrænser sig til et gadenavn.

Småerhverv, butiksvirksomhed og beboelse var typisk for området, men som nævnt også teglværker og enkelte andre mellemstore virksomheder blev etableret. En af dem var Bagerens Rugbrødsfabrik i Sølystgade, som i 1977 blev indrettet til beboerhus og børneinstitution. Særligt i 1970'erne og i takt med nedlæggelse af erhverv i området, ændrede beboersammensætningen sig gradvist. Kvarteret udviklede sig fra et overvejende arbejder- og håndværkerkvarter til at blive et attraktivt og populært boligområde.

Trods spor efter mange, især større, erhverv er forsvundet og at der er sket andre tilpasninger i området, er udviklingen generelt sket langsomt og gradvist uden større, radikale ændringer. I flere gårdum eksisterer stadig ældre industribygninger eller ældre haver fra kvarterets tidlige start og de fleste bygninger i området er intakte i sådan en grad, at de fleste gaderum fremstår med en autenticitet, der gør det muligt at aflæse kvarterets udvikling.

Ganske få bygninger markerer sig i kvarteret – i kraft af funktion og arkitektur. Særligt brandstationen tegnet af S. F. Kühnel i 1904 og Samsøgades skole tegnet af Ludvig. A. Petersen i 1913, begge beliggende i Ny Munkegade, udskiller sig som særlige og fritliggende bygninger.

BÆRENDE ELEMENTER:

Områdets langsomme modning og dermed aflæselige udvikling er et af kvarterets hovedtræk. Området er ikke planlagt med særlige pladser eller tegnet af få og kendte arkitekter, men udviklet over tid og fremstår overordnet set med en selvgroet karakter inden for en dominerende karrestruktur. Området byder overvejende på bygninger fra en periode på 70 år og fremstår med de forskellige varianter og stilarter, der har gjort sig gældende i byggeriet på det tidspunkt. Flere gadestræk fremstår homogene i udtrykket – den enkelte bygning kan være anonym, men udgøre en væsentlig værdi i samspil med helheden og de øvrige bygninger i gaden. Ganske få bygninger markerer sig – i kraft af funktion og arkitektur.

- » Langsom udbygning og udvikling.
- » Variationer inden for et mønster – herunder luft og små slip i facadelinjen.
- » Grønne gårdum – ældre erhvervsbygninger og uensartede bagarealer.
- » Skala og spatiering.

SÅRBARHED:

Området er sårbart overfor utilpasset nybyggeri eller væsentlige facadeændringer, der bryder homogene gadestræk.

Sårbart overfor større ændringer i bygninger og struktur, der slører områdets aflæselige udvikling.

- » Sårbart over for brud og utilpasset nybyggeri – især i de homogene gadestræk.
- » Sårbart overfor slørende ændringer af gadefacader og vil-labebyggelser.
- » Sårbart over for brud på skala.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Skov og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997.

Ø-gadekvarteret, Registrant, Aarhus Kommune 1983.

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.) Aarhus Byhistoriske udvalg, 1996 - 1998

BYMILJØER

HUSVILDEBEBYGGELSER

På grund af generel stagnation efter de to verdenskrige og et stadigt stigende befolkningstal, opstod der i en periode akut behov for meget billige boligformer. I starten af 1900-årene og efter første verdenskrig nedlagdes ydermere en del boliger i Aarhus på grund af de store terrænændringer, der skete omkring opførelsen af den nuværende banegård og etablering af Bruuns bro. Flere barakbyer blev opført, hvor langt de fleste er forsvundet igen.

En særlig form for husvildebebyggelse, som stadig eksisterer, blev etableret efter anden verdenskrig i blandt andet Aarhus og Esbjerg. Typen er typisk nemt og billigt elementbyggeri, opført som mindre træhuse i enklaver.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bebyggelsesstrukturen – ofte opført som og kendetegnet ved etablering i lukkede enklaver med interne vejforløb
- » Bygningskarakteren – fra billigt opførte, midlertidige barakbygninger eller små enfamiliehuse i træ til murede rækkehuse. Stilen er enkel med få og gentagende karaktergivende detaljer, for eksempel omkring dørpartier og tagafslutninger
- » Beplantningsstruktur – ofte opført med tilhørende havepartier og mod vej ensrettet og sammenbindende beplantning.

SÅRBARHEDER

Markante bygningsændringer eller tilbygninger. Individuelle ændringer af beplantning mod vej.

UDPEGNINGER

Mange husvildebebyggelser blev opført som simple bygninger, beregnet til midlertidig beboelse. De fleste er således forsvundet igen. Enkelte bebyggelser blev dog opført i mere solide materialer og langt højere kvalitet. Udover Finnebyen, der er udpeget som kulturmiljøområde, findes enkeltbebyggelser i Aarhus, der trods interessant arkitektur, er trængt af anden bymæssig bebyggelse.

BYMILJØER

HUSVILDEBEBYGGELSER

Finnebyen

Lokalsamfund: 13 Hasle

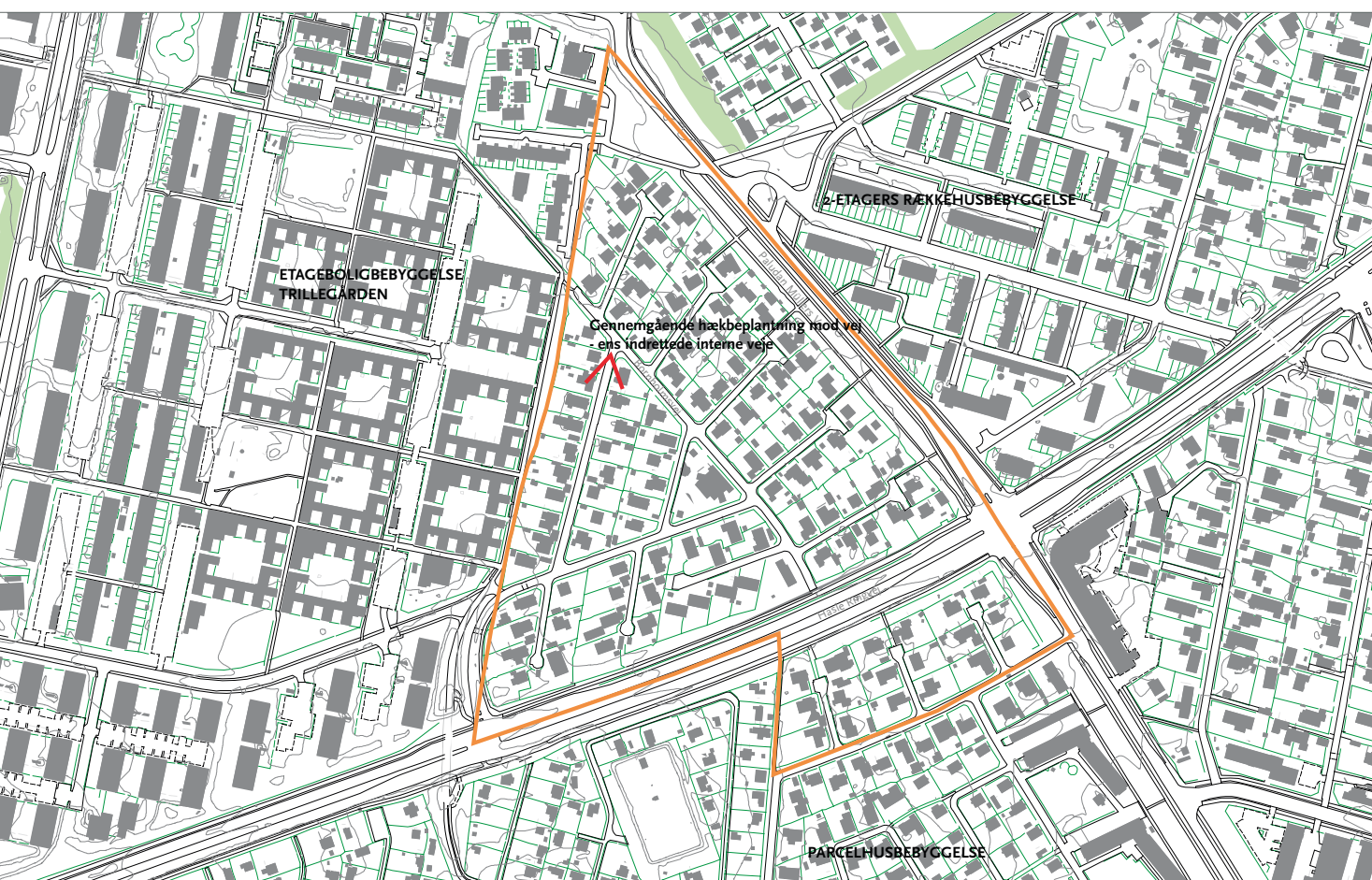
Kulturmiljøtype: By – Husvildebebyggelse

Tid: Opført 1947 - 1948.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

På grund af generel stagnation efter de to verdenskrige og et stadigt stigende befolkningstal, opstod der i en periode akut behov for meget billige boligformer. Finnebyen blev opført som enklave sidst i 1940'erne og er det første præfabrikerede husbyggeri i Danmark, der danner rammen om et fællesskab. Der opførtes tilsvarende bebyggelser i andre byer, for eksempel i Esbjerg og Vejle. Den største enklave blev opført i Aarhus. Bebyggelsen blev opført med strenge krav til byggeteknik og vedligehold – som har bevirket, at områderne i dag trods visse ændringer over tid, som helhed fremstår forholdsvist originalt og i god stand.

Bebyggelsen i Aarhus består af 123 ensbyggede finske huse. Husene er små, enkle træhuse med brædder på klink, et karakteristisk indgangsparti og oprindeligt opført i afstemte

farver og ud fra en velorganiseret helhedsplan. Farverne har ændret sig over tid og flere huse er blevet udvidet og undergået bygningsændringer, men de originale og karakteristiske træk er på langt de fleste huse genkendelige. Samtidig er der langs de små interne veje en karakteristisk gennemgående hækbeplantning, som er med til at give området en vis homogenitet og sammenhæng.

BÆRENDE ELEMENTER

Den sluttede enklave og de gentagende træk i bygninger og vejprofil. Enkle træhuse med eternittag – karakteristisk indgangsparti med udhæng. Det gennemgående vejprofil med stedsegrøn hækbeplantning og tippet brostenskant mellem fortov og vej.

- » Enkle træhuse med brædder på klink og eternittag
- » Karakteristisk indgangsparti – lille udhæng med saddeltag
- » Gennemgående hækbeplantning langs interne veje og vejprofil med tippet brostenskant.

SÅRBARHED

For stor sløring af det oprindelige *Finnehus* – det vil sige tilbygninger og omdannelser, der ikke respekterer de karakteristiske træk. Rydning af gennemgående hækbeplantning mod vej og større ændringer af vejprofilet.

- » Sårbart overfor tilbygninger og omdannelser, der slører det oprindelige Finnehus
- » Sårbart overfor markante ændringer af vejprofil
- » Sårbart overfor rydning af gennemgående hæk langs interne veje.

BEMÆRKNINGER

Bevarende lokalplan for Finnebyen blev vedtaget februar 2012. Lokalplanen har til formål at sikre området og det oprindelige Finnebyhus bedst muligt og samtidig gøre det muligt at tillade tilbygninger.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Finnebrædder og fællesskab – en historisk mosaik om Finnebyen gennem 50 år. Finnebyens boggruppe og Hanne Rimmen Nielsen, 1998
Lokalplan 853: Bevarende lokalplan for boligområdet Finnebyen, Aarhus V, Aarhus Kommune, 2012

BYMILJØER

BYGGEFORENINGER

Som en følge af den akutte boligmangel efter første verdenskrig, blev der dannet en række boligforeninger. Dermed var det muligt for mindrebemidlede at leje en bolig mod en beskedent ydelse for at være medlem af foreningen. Der opførtes en del boligforeningsbygninger som karrebebyggelse i perioden efter første verdenskrig og indtil midten af 1920'erne. Andre karakteristiske træk for boligforeningsbyggeri er homogene og gennemarbejdede parkbebyggelser, rækkehusbebyggelse og senere tæt-lav bebyggelser, hvor der er mulighed for små private haver og gode fællesarealer. Den engelske havebevægelse, der opstod i England omkring 1900-tallet, har inspireret flere boligforeningsbyggerier. Hovedtanken bag bevægelsen var en reaktion mod den fremmedgørende storby til fordel for bolig tæt på byen men med en social og human indgangsvinkel i form af fællesskab, det nære, med god kontakt til det grønne og selvforsynende, det vil sige haver og fællesarealer med plads til leg og egne grøntsager, lys og luft. De moderne og almennyttige boligbebyggelser er ofte kendetegnet ved høj grad af helhedstænkning fra plan, uderum, til den enkelte bolig, og områderne fremstår ofte med et stærkt helhedspræg.

BÆRENDE ELEMENTER

Bebyggelsesstrukturen – ofte kendetegnet ved gennemarbejdede helhedsplaner, hvor samspillet mellem de enkelte, ofte ens opførte bygningskroppe og sammenbindende grønne udearealer er vægtet højt.

Bygningskarakter – rækkehus, dobbelthus, blokbebyggelse eller tæt-lav. Fælles er det enkle udtryk med få, men kendetegnende gennemgående og karakterdannende detaljer i bebyggelsen.

Beplantningsstruktur – overordnede planlagte grønne rum, hvor (offentlige eller private) opholdsarealer og zoner bindes sammen af interne vej- og stisystemer og gennemgående beplantning.

Forhold til landskabet / topografiske forhold – helhedsplaner ofte kendetegnet ved at tage hensyn til solorientering, udsigtslinjer og adgangsforhold, der binder området sammen med det omgivende.

SÅRBARHEDER

- » Individuelle bygningsrenoveringer/ændringer, der vil sløre de gentagende udtryk
- » Misligholdelse af fællesarealer, stisystemer og nedlæggelse af gennemgående og karakteristisk beplantning
- » For stor udnyttelsesgrad af fællesarealer, der slører det harmoniske samspil mellem velovervejede uderum og bygningselementer.

UDPEGNINGER

De udpegninger, der er foretaget, er fra forskellige tidsperioder. Udpegningerne har det til fælles, at de alle klart afspejler ideen om fællesskabet og det harmoniske samspil mellem bebyggelse og udearealer. De udpegede områder fremstår som eksempler på områder med en aflæselig disponering i en stærk plan – og gengiver samtidig hver deres tids aktuelle strømninger og byggeskik. Andre bebyggelser lider under individuelle eller markant ændrende bygningsrenoveringer eller en for kraftig udnyttelse af de fælles udearealer.

BYMILJØER

BYGGEFORENINGER

Villabebyggelsen Skovbakken

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Byggeforening

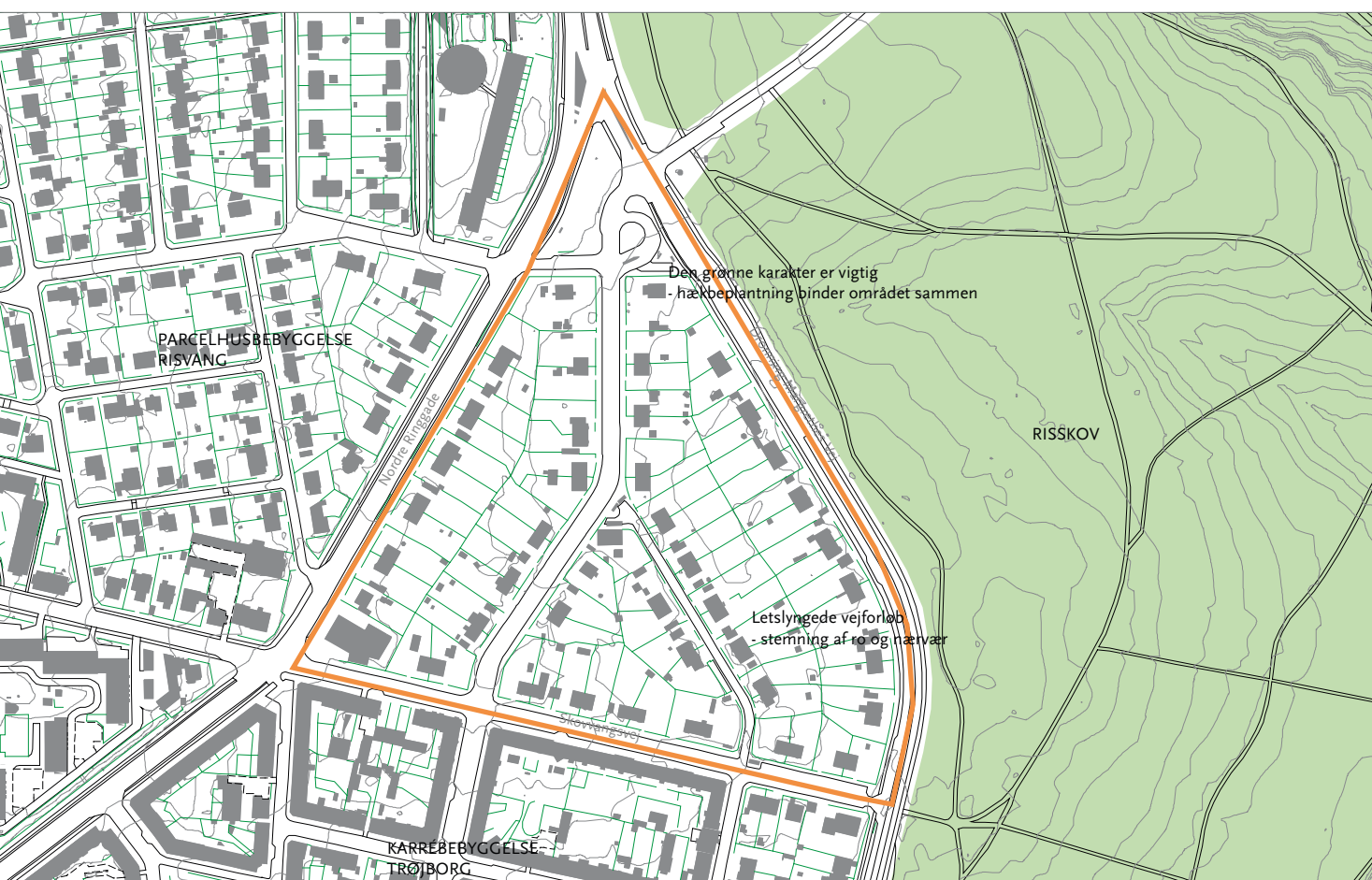
Tid: Opført 1920'erne.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Som en følge af den akutte boligmangel efter første verdenskrig, blev der dannet en række boligforeninger. Arbejdernes Andels Boligforening fra 1919 var den første i Aarhus og fik tilskud og lån til at opføre bebyggelsen *Skovbakken*. Den engelske

havebybevægelse, der opstod i England omkring 1900-tallet, har inspireret flere boligforeningsbyggerier. Hovedtanken bag bevægelsen var en reaktion mod den fremmedgørende storby til fordel for en bolig tæt på byen, men med god kontakt til det fælles og nære, det grønne og lys og luft.

Bebyggelsen Skovbakken består af 35 dobbelthuse, der enten fremstår pudsede eller i rød, blank mur. Nogle huse fremstår med indtrukne indgangspartier, andre uden. Fælles er opførelsen som dobbelthus. Planen og indretningen af området er præget af den engelske havebybevægelse, både i de enkelte huses arkitektur og i de grønne og slyngede vejforløb. Havebybevægelsen var ny, og Skovbakken er et af de første eksempler i Aarhus på en samlet boligforeningsbebyggelse, hvor inspirationen og tendensen tydeligt træder frem og i dag står klart aflæselig. Bebyggelsen ligger umiddelbart uden for Aarhus City og

tæt på Risskov, dengang uden for bykernen men i dag indenfor Aarhus Midtby. Hækbeplantning og dobbelthusenes placering forholdsvis tæt på vejen understreger både det grønne og det nære, med mulighed for god kontakt naboer og genboer imellem. De slyngede veje skaber fine og interessante rumforløb og trods bebyggelsens nuværende kontekst i et tæt bebygget kvarter, fornemmes en tydelig stemning af ro og nærvær i selve området.

BÆRENDE ELEMENTER

Vejenes let krumme forløb, den gennemgående hækbeplantning mod vej, de grønne forarealer / forhaver og dobbelthusenes ydre arkitektoniske fremtræden og gennemgående fælles-træk, særligt indtrukne indgangspartier og den gennemgående gule farve på de dobbelthuse, der fremstår pudsede.

- » Dobelthusenes fællestrek
- » Gennemgående hækbeplantning og grønne forarealer.

SÅRBARHED

Området er sårbart overfor utilpassede og individuelle, ydre renoveringer af boligerne (særligt markant ændrende vinduesudskiftninger, anden tagbelægning og anden farveholdning) eller opførelse af dominerende udhuse mv. samt nedgradering af det overordnede, grønne udtryk. De få steder, hvor hækbeplantning mod vej er fjernet helt eller erstattet af plankeværk, og hvor forarealer er belagt med sten, understreger kun vigtigheden af den gennemgående og sammenbindende beplantning, som et af de bærende elementer for bebyggelsen.

- » Sårbart overfor individuelle og markant ændrende bygningsrenoveringer
- » Sårbart overfor nedgradering af det overordnede grønne udtryk, særligt den gennemgående hækbeplantning mod vej.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

BYGGEFORENINGER

Uffesvej

Lokalsamfund: 12 Viby

Kulturmiljøtype: By – Byggeförening

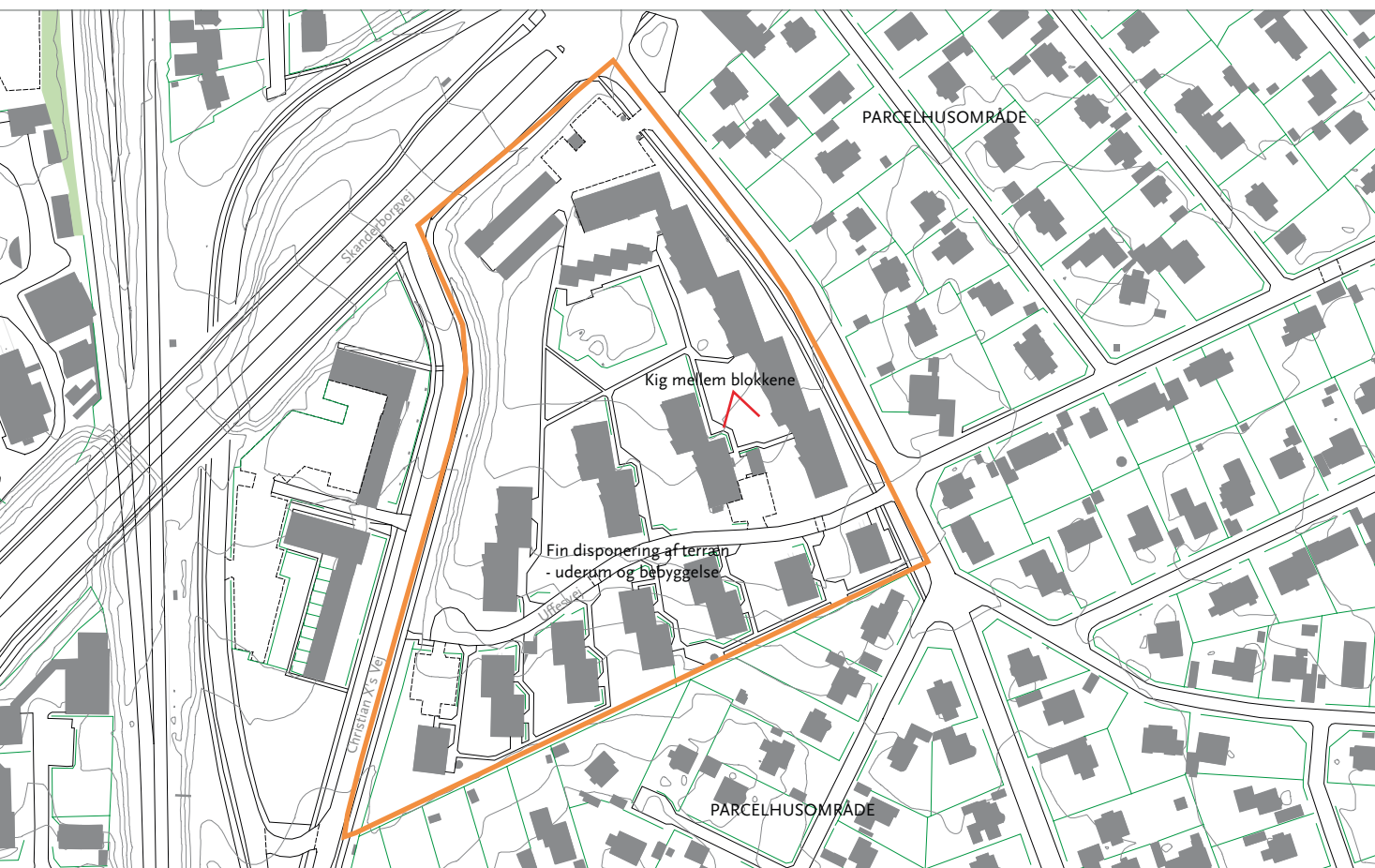
Tid: Opført ca. 1950.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Efterkrigstidens samfundsideal om bedre boliger for alle afspejles i de mange almennyttige parkbebyggelser. Bebyggelserne er ofte kendetegnet ved stor grad af helhedstækning fra plan, uderum, til den enkelte bolig, og områderne fremstår ofte

med et stærkt helhedspræg. Udgangspunktet for indretning af de enkelte områder er taget i den aktuelle topografi og de lokale landskabelige forhold, og bebyggelserne er derfor meget individuelle. Trods disse individuelle forhold, er 1950'ernes parkbebyggelser samlet kendetegnet ved den funktionalistiske tradition om enkelhed i arkitekturen i de ens boligblokke, kombineret med stor opmærksomhed på grønne og åbne fællesarealer.

Parkbebyggelsen på Uffesvej er opført i tiden efter 2. verdenskrig med arven fra den engelske havebybevægelse og de funktionalistiske tanker om lys og luft. Bebyggelsen er i tidens ånd planlagt med ensartede blokke og blokkenes placering i det grønne rum er veldefineret i forhold til hinanden, i forhold til solretning, terræn og kig. Rummene mellem bygningerne er harmoniske og i menneskelig skala. Trods blokkenes funktiona-

listiske enkelthed, præger det sribede murværk med skiftevis røde og gule sten bebyggelsen og tilfører området et helt særligt udtryk. Samtidig fremstår bebyggelsen meget velholdt og samspillet mellem blokkenes placering og uderum er intakt.

BÆRENDE ELEMENTER

Den samlende haveplan og de ens boligblokke. Det velholdte samspil mellem bygninger og uderum, udnyttelsen af terrænet i forhold til en oplevelsesrig placering af bygninger.

» Samspil mellem bygninger og uderum.

SÅRBARHED

Bebyggelsen er sårbar overfor markant ændrende bygningsrenoveringer, der slører de oprindelige bygningskvaliteter, den enkle arkitektur og de helhedsdannende karakteristika. Samtidig vil en merudnyttelse af fællesarealerne for eksempel

til parkering og yderligere etablering af mindre fællesudhuse, væsentligt forringe bebyggelsen, de bærende kvaliteter og den oprindelige ide.

» Sårbart overfor bygningsændringer, der slører den oprindelige arkitektur

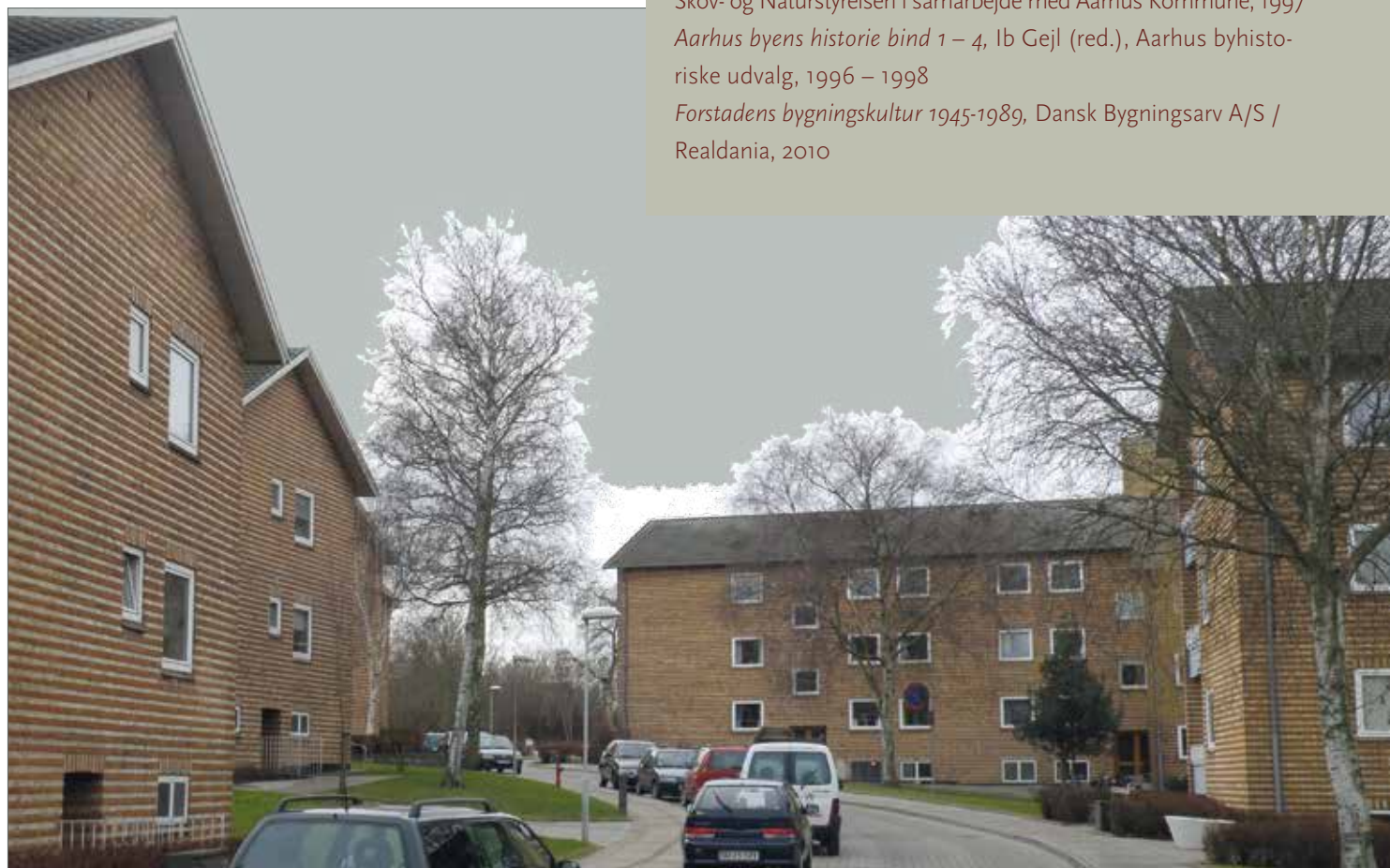
» Sårbart overfor merudnyttelse af uderum og fællesarealer.

BEMÆRKNINGER

Blokkene har fået en vinduesudskiftning. Dog er udskiftningen sket under ét og er ens for alle blokke. Selvom selve udskiftningen af det oprindelige vindue kan virke uheldigt, svækkes helhedsindtrykket dog ikke.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

BYGGEFORENINGER

Håndværkerparken

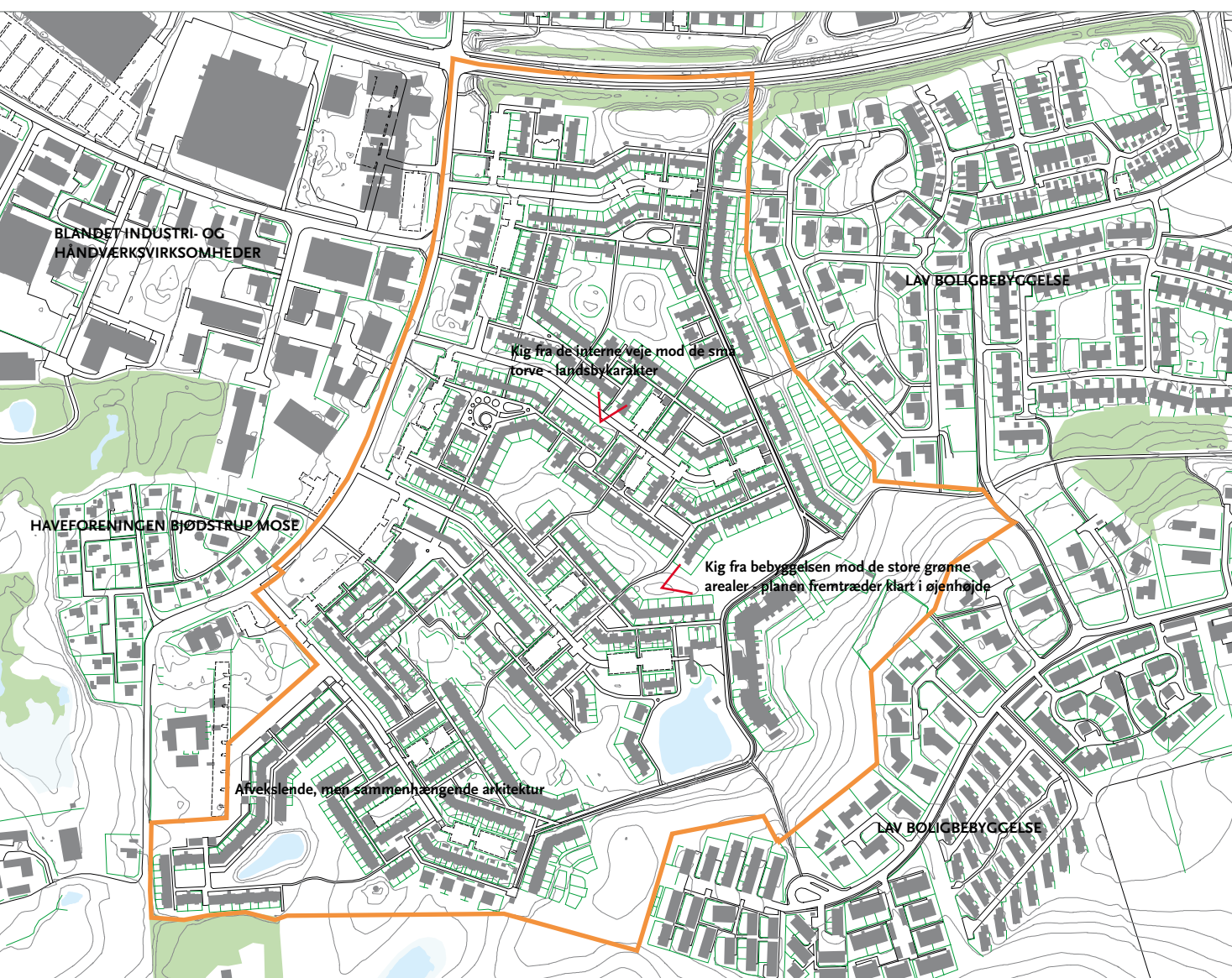
Lokalsamfund: 11 Holme - Højbjerg - Skåde

Kulturmiljøtype: By – Byggeforening

Tid: Opført over flere perioder fra 1981 - 2000.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

I 1960'erne udviklede det sociale boligbyggeri sig mod større grad af rationalitet. Samspeilet mellem grønne uderum og brugbare fællesarealer gled i baggrunden til fordel for en større udnyttelsesgrad i montagebyggeriet. I 1970'erne og 1980'erne opstod en modreaktion mod den fremmedgørende storskala. Tæt-lav bebyggelser opstod og greb tilbage til idealerne bag parkbebyggelserne og havebybevægelsestanken om større grad af nærvær og sammenhæng mellem bebyggelse og uderum, og som noget nyt, stor grad af demokrati og borgerinddragelse.

Bebyggelserne minder om mindre landsbysamfund, hvor den enkelte betyder noget, og hvor det er muligt at orientere sig i forhold til hinanden og i forhold til fællesarealer, mindre torve og større grønninger.

Håndværkerparken er den største almene boligbebyggelse i Aarhus opført over en periode på omkring 20 år. De første etaper blev bygget i begyndelsen af 1980'erne. Bebyggelsen er typisk etableret i mindre enklaver og hvor større grønninger, der rækker ud i landskabet, binder enklaverne sammen. De enkelte mindre boligområder er indrettet omkring små torve, smalle bygader og byrum. Trods husene er opført med afsæt i funktionalismens enkelhed og få detaljer, er den samlede bebyggelse afvekslende med springende højder og fremspring, for at opnå variation i bybilledet. Bebyggelsen indeholder fælleshuse og et bofællesskab. Håndværkerparken fremstår som et rendyrket eksempel på tæt-lav bevægelsens idealer, med et meget vellykket samspil mellem bebyggelse, uderum og landskab.

BÆRENDE ELEMENTER

Bebyggelsesplanens afvekslende disponering og byrumsmæssige kvaliteter – internt såvel som kig fra bebyggelsen til det øvrige landskab. Bebyggelsens helhedskarakter og disponering.

- » Bebyggelsens klare samspil mellem interne lokale byrum og større fælles grønninger.

SÅRBARHED

Utilpassede og markant ændrende bygningsrenoveringer og væsentlige ændringer af uderum og sigtelinjer. Det er vigtigt, at man i udviklingen af området både fastholder bebyggelsens helhedskarakter samtidig med, at den enkelte har frihed til at præge brugen af fællesarealerne.

- » Sårbart overfor utilpassede og ændrende bygningsrenoveringer
- » Sårbart overfor ændring i konceptet for brugen af uderum
- » Sårbart overfor nye etaper, der ikke respekterer den eksisterende helhedsplan.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Arkitektur Guide Jylland, Oluf Lind, Arkitektens forlag, 2002
Arkitekturteorier efter 1945, Niels Ole Lund, Arkitektens Forlag, 2001
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

PARCELHUSKVARTERER

Omkring 1950 var Aarhus indtil Ringgaderne næsten udbygget. Tilvæksten skete herefter fortrinsvis i forstæderne. Forskellig lovgivning, blandt andet Statslånsloven fra 1938, muliggjorde opgang i byggeriet af enfamiliehuse. Selve parcelhustanken er opstået på baggrund af forskellige sociale klassers måde at organisere sig på. Arbejdernes parcelhaveforeninger og de bedrestillede villaområder ligger sammen med tankerne fra havebybevægelsen til grund for de nye parcelhusområder for middelklassen. Organisering af parcelhuskvartererne har udviklet sig gennem perioden fra før 2. verdenskrig til i dag. I starten anlagdes områderne uden særlig helhedsplanlægning for senere og efter 1950'erne at indgå i større bebyggelsesplaner, hvor trafikorganisering og udlægning af fællesarealer blev indarbejdet. Fællestræk er dog huset, haven, vejen og parcellen. Husenes fremtoning afspejler de forskellige strømninger gennem tiden og de generelle økonomiske forhold i samfundet, f. eks det beskedne statslåns hus fra 1950'erne, der blev underlagt stramme krav om økonomi, størrelse mv. og senere de større parcelhuse fra 1970'erne, typisk i halvanden etage.

BÆRENDE ELEMENTER

De bærende elementer varierer, idet parcelhusbegrebet som nævnt har udviklet sig i flere retninger. Overordnet kan man inddele kvartererne i tre forskellige områder:

- » Det ældre kvarter, der har udviklet sig over tid og uden overordnet planlægning men mere ud fra individuelle ønsker og ambitioner. De bærende elementer er de individuelle stilarter
- » Efter 2. verdenskrig opstod et mere homogent arkitektonisk udtryk via statslåns husbegrebet, der pålagde den enkelte bygherre stramme krav til udformning og økonomi. De bærende elementer er det homogene og ensartede bygningsudtryk, hvor den overordnede fremtoning er meget enkel og med få detaljer
- » Efter 1950'erne ændredes fokus til at være rettet mod sammenhænge og fælles udearealer i helhedsorienterede bebyggelsesplaner. De bærende elementer er fællesrum, opholdarealer og interne stisystemer med sammenbindende beplantning.

SÅRBARHEDER

Markant ændring og sløring af de individuelle stiltræk. Misligholdelse af fællesarealer, stisystemer og nedlæggelse af gennemgående karakteristisk beplantning.

UDPEGNINGER

De udpegede områder repræsenterer de forskellige retninger, som udviklingen af parcelhuset har taget. Individuelt fremstår de hver især i et klart aflæseligt og tidstypisk samspil mellem plan og bygningsdisponering. Der kan findes lignende gode eksempler mange steder i Aarhus Kommune, mens andre parcelkvarterer indeholder de beskrevne bærende elementer i mere eller mindre grad, enten fordi de lider under for mange og slørende bygningsrenoveringer eller ikke fremstår i sammenhængende, markante helheder og derfor må betegnes som enkeltbebyggelser.

BYMILJØER

PARCELHUSKVARTERER

Skrænten

Lokalsamfund: 15 Vejlbj – Risskov

Kulturmiljøtype: By - Parcelkvarter

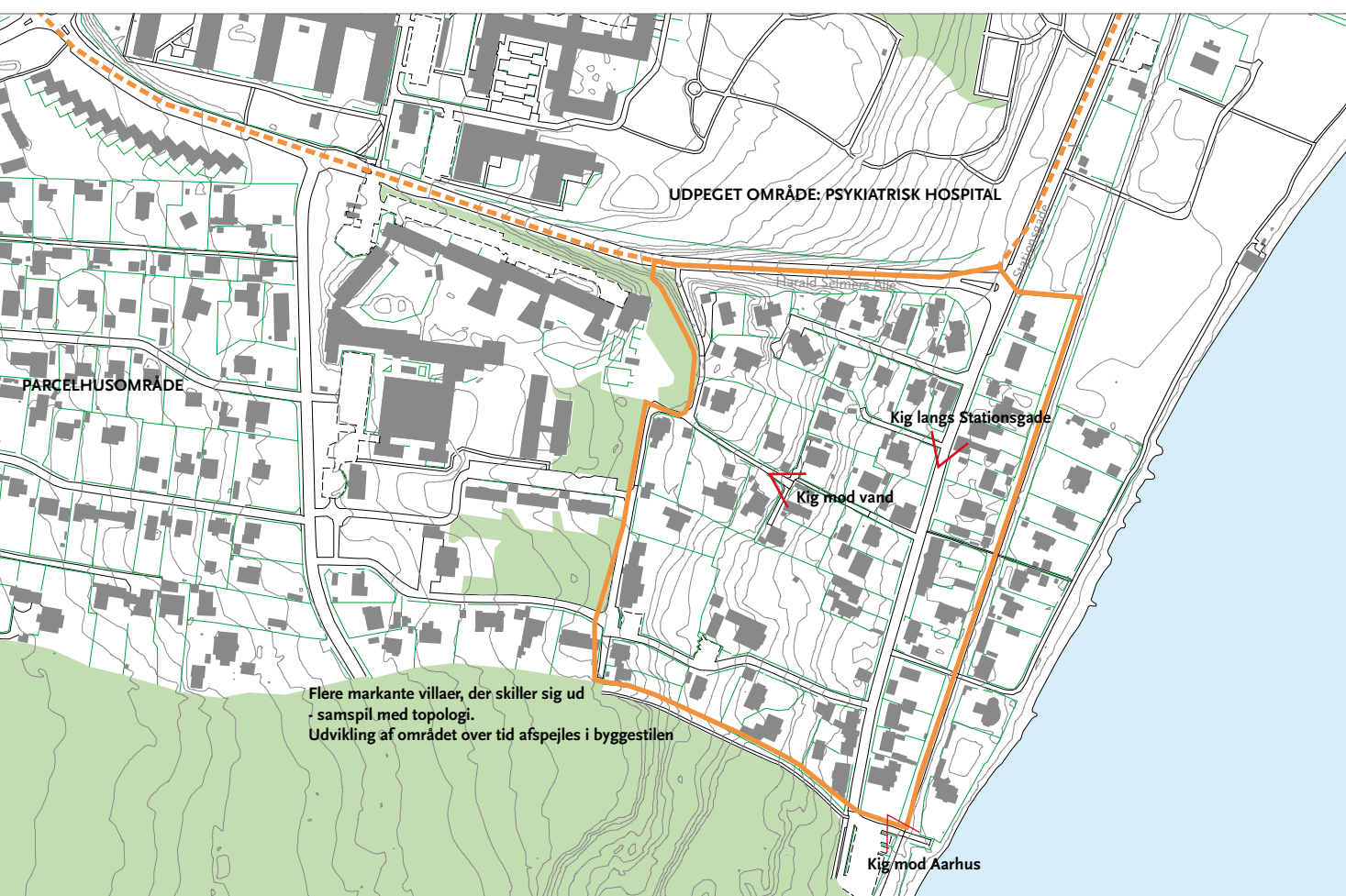
Tid: Opført fra begyndelsen af 1900-tallet.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Kulturmiljøet repræsenterer et boligområde, der efter 1900-tallet blev bebygget af større villaer og senere parcelhusbebyggelse, primært organiseret og udformet efter individuelle behov.

Fællesønsket har været behov for lys og luft, båret af de nye tendenser fra den engelske havebybevægelse. Området umiddelbart nord for Risskov var attraktivt på grund af beliggenhed ved skoven og vandet og på grund af muligheden for skattely til daværende Vejlbj Kommune. I starten bar området dog præg af sommerboligbebyggelse. Der kan stadig i dag ses huse, der er opført som sommerbolig i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Da vejforholdene og forbindelsen til Aarhus blev forbedret, opførtes således efterhånden flere og større helårsboliger.

Området er i dag særligt båret af enkelte huses fine arkitektur, hvor flere store villaer er opført i schweizerstil / skønvirke, nationalromantik og historicisme, understøttet af det markante terrænfald samt tilknytning til jernbane og bugten. De små

interne veje fremhæver terrænfaldet mod vandet og jernbanen. Stationsgade på langs med banen og bugten bærer præg af mindre stationsbybebyggelse, der står i let kontrast til de store villaer. Området har udviklet sig med senere parcelhusbebyggelse og fortællingen om et 'landliggerområde', der udvikler sig til et villa- og parcelkvarter er klar aflæselig. Stemningen af lys og luft og den nære tilknytning til vandet er stadig dominerende.

BÆRENDE ELEMENTER

Særligt de villaer, der er opført i en tidstypisk, nordisk variant af den historicistiske stilart. Samspillet mellem topografi og bebyggelse er værdifuldt.

- » Repræsentation af villaer opført i særlig historicistisk stil
- » Samspil mellem bebyggelse og topografi.

SÅRBARHED

Væsentlige ændringer af den enkelte villas stilart, særlig følsom er de villaer, der repræsenterer den nordiske stilvariant i perioden. Området er desuden sårbart overfor udstykninger og væsentlige ændringer af bebyggelsen langs Stationsgade.

- » Sårbart overfor bygningsændringer, der slører den oprindelige arkitektur
- » Sårbart overfor ændringer af bebyggelsen og bebyggelsens skala langs Stationsgade.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

PARCELHUSKVARTERER

Kresten Koldsvej

Lokalsamfund: 16 Åby

Kulturmiljøtype: By - Parcelkvarter

Tid: Opført i starten af 1950'erne.

fra at opførelsen af parcelhuset var foregået med tilfældig planlægning og individuelle ønsker om stil og indretning, blev parcelhuse med statslån opført ud fra strenge krav til økonomi, størrelse og indretning. Husenes udseende blev mere ensrettet og begrebet *typehus* opstod. En del arkitekter tog udfordringen op og i tidens funktionalistiske enkle stil, blev der opført mange fine enkelthuse og samlede bebyggelser. Mange huse lider dog i dag under datidens stramme økonomiske forudsætninger og trænger til vedligehold og istandsættelse i forhold til moderne krav om isolering, varmetab osv.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Omkring 1950 var Aarhus indtil Ringgaderne næsten udbygget. Tilvæksten skete herefter fortrinsvis i forstæderne. Forskellig lovgivning, blandt andet Statslånsloven fra 1938, muliggjorde opgang i byggeriet af enfamiliehuse efter Verdenskrigene og

Bebyggelsen på Kresten Koldsvej i Åbyhøj er opført i 1950'erne. Bebyggelsen fremstår som en enkel funktionalistisk og homogen, sluttet klyngebebyggelse, anlagt med en præcis stramhed omkring et grønt, organisk formet, internt fællesareal. Det præcise anlæg understreges af de grønne hække mod det grønne

areal. Den lille bebyggelse er en fin repræsentant for de mange statslånhuse opført i perioden. Udover den enkelte hustype, repræsenterer den sluttede bebyggelse også tidens interesse for samlede bebyggelser, der fortrinsvis lå i det almene boligbyggeri. Flere rækkehuse og klyngebebyggelser blev dog opført i privat regi, hvor husenes ofte forskudte placering i forhold til hinanden spillede en stor rolle for helhedsoplevelsen.

BÆRENDE ELEMENTER

Den klare og stramme bebyggelsesplan og husenes enkle funktionalistiske stil. Det grønne fællesareal.

- » Samspillet mellem stram bebyggelsesplan og det enkle og gentagende, rytmefaste bygningsudtryk.

SÅRBARHED

I forbindelse med modernisering af statslånhuset er det vigtigt at fastholde den ydre arkitektur og fastholde de få men karaktergivende detaljer – det er typisk omkring indgangspartier, vinduer, i forhold til materialevalg og farver samt taghældninger og ydre proportioner. Hvor der er opført en række af samme type, er det vigtigt, at eventuelle renoveringer ikke sker individuelt men efter en samlet plan, der respekterer den oprindelige, enkle arkitektur.

- » Sårbart overfor individuelle bygningsrenoveringer
- » Sårbart overfor stilændrende bygningsrenoveringer, der slører det oprindelige udtryk.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

PARCELHUSKVARTERER

Tretommerparken

Lokalsamfund: 15 Vejlbj - Risskov

Kulturmiljøtype: By - Parcelkvarter

Tid: Opført i starten af 1950'erne.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Omkring 1950 var Aarhus indtil Ringgaderne næsten udbygget. Tilvæksten skete herefter fortrinsvis i forstæderne. Med indførelsen af blandt andet Statslånsloven fra 1938, opførtes flere enfamiliehuse og sammenhængende bebyggelser. På grund af strenge krav til økonomi og størrelse, fik husene et mere ensrettet udtryk og begrebet *typehus* opstod. En del arkitekter tog

udfordringen op og i tidens funktionalistiske enkle stil, blev der opført mange fine enkelthuse og samlede bebyggelser. Mange huse lider dog i dag under datidens stramme økonomiske forudsætninger og trænger til vedligehold og istandsættelse i forhold til moderne krav om isolering, varmetab osv.

Bebyggelsen Tretommerparken i Risskov er opført i 1950'erne efter en veldisponeret plan. Bebyggelsen fremstår som en enkel funktionalistisk og homogen bebyggelse bestående af selvstændige enfamiliehuse mod Grenåvej og klyngebebyggelse i haverummet bagved. Det præcise anlæg understreges af det meget harmoniske samspil mellem hvide bygninger, grønne friarealer og markant beplantning. Flere store træer er karaktergivende og hækkene understreger husenes forskudte placering. Bebyggelsen åbner sig mod Tretommervej, og der er god kontakt til den øvrige parcelbebyggelse.

Tretommerparken er en fin repræsentant for de mange statslånhuse opført i perioden. Udover den enkelte hustype,

repræsenterer bebyggelsen også tidens interesse for samlede bebyggelser, der fortrinsvis lå i det almene boligbyggeri. Flere rækkehuse og klyngebebyggelser blev dog opført i privat regi, hvor husenes ofte forskudte placering i forhold til hinanden spiller en stor rolle for helhedsoplevelsen og hvor fællesbrug af uderum begynder at få betydning i det private byggeri.

BÆRENDE ELEMENTER

Den klare og stramme bebyggelsesplan og husenes enkle funktionalistiske stil. Bygningernes hvide facader og den særligt markante bygningsprofil er kendetegnende for området. Samspillet med de grønne fællesarealer og interne vejssystem.

- » Samspillet mellem stram bebyggelsesplan og det enkle og gentagende, rytmefaste bygningsudtryk.

SÅRBARHED

I forbindelse med modernisering af statslånshuset er det vigtigt at fastholde den ydre arkitektur og fastholde de få men karaktergivende detaljer – det er typisk omkring indgangspartier, vinduer, i forhold til materialevalg og farver samt tag-

hældninger og ydre proportioner. Hvor der er opført en række af samme type, er det vigtigt, at eventuelle renoveringer ikke sker individuelt men efter en samlet plan, der respekterer den oprindelige, enkle arkitektur.

- » Sårbart overfor individuelle bygningsrenoveringer
- » Sårbart overfor stilændrende bygningsrenoveringer, der slører det oprindelige udtryk.

LITTERATUR

Lokalplan nr. 719: Bevarende lokalplan for boligbebyggelsen Tretommerparken i Risskov, Aarhus Kommune, 2006

Tretommerparken – en boligbebyggelse i Risskov, <http://tretommerparken.dk>

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

PARCELHUSKVARTERER

Klokkerbakken

Lokalsamfund: 13 Hasle

Kulturmiljøtype: By - Parcelkvarter

Tid: Opført efter plan fra 1963.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Organisering af parcelhuskvartererne har udviklet sig gennem perioden fra før 2. verdenskrig til i dag. I starten anlagdes områderne uden særlig helhedsplanlægning for senere og efter 1950'erne at indgå i større bebyggelsesplaner, hvor trafikorganisering og udlægning af fællesarealer blev indarbejdet. Klokkerbakken i Hasle er et resultat af en dispositionsplanskitse fra 1958, omfattende hele Aarhus Kommune. Udviklingen foregik i større etaper. Klokkerbakken blev byplanlagt i 1963 og etableret

med baggrund i detaljerede deklarationer om beplantning osv.

Klokkerbakken er eksemplarisk i forhold til parcelhusplanlægning. Der var økonomisk opgang og bebyggelsen er fra den sene periode, hvor interessen for planlagte helheder og grønne fællesarealer dominerer og hvor parcelhuset for alvor inddrages i byplanlægningen. Klokkerbakkens bebyggelse fortæller klart historien om en vellykket forening af på den ene side havebybevægelsens sociale idealer om lys, luft, nærhed og fællesarealer, med på den anden side det individuelle behov for egen parcel. Behovene er forenet i en stor helhedsplanlagt bebyggelse med en oplagt disponering af individuelle haver og fælles zoner, parkarealer og stisystemer. Planens hovedtræk fremstår klart og ideen bag er tydelig.

Bebyggelsen er anlagt omkring et stort, grønt offentligt fælles areal, som også fungerer som kvarterspark for et større

område uden for selve den anlagte bebyggelse. De interne veje ender blindt mod fællesarealet og går over i stiforbindelser langs med og på tværs af det grønne areal. Parkområdet og den harmoniske opbygning af de let bugtede interne veje med gennemgående elementer som vejtræer i et grønt græsareal i den sydlige side og bøgehæk mod de private haver i den nordlige side af vejforløbet, er med til at give området identitet og stor grad af sammenhæng.

BÆRENDE ELEMENTER

Helhedsplanens klart aflæselige hovedtræk. De ens indrettede, let bugtende interne veje er udover det åbne og store fællesareal med til at give området stor grad af sammenhæng.

- » De ens indrettede interne veje
- » Det store grønne, åbne fællesareal.

SÅRBARHED

Området er sårbart overfor sløring af helhedskarakteren, der særligt tegnes af de interne vejes indretning i samspil med det store og åbne parkareal. Boligernes udtryk varierer men er alligevel kendetegnet ved en tidstypisk arkitektur. Det vil være vigtigt at fastholde det overordnede udtryk, materialer, taghældning og skala samt placering på de enkelte grunde i forbindelse med ændringer af selve bebyggelsen.

- » Særligt sårbart overfor ændringer i indretning af de interne veje
- » Sårbart overfor markante ændringer i den overordnede bygningskarakter.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Få kulturmiljøer falder uden for de områder, der er dækket af de andre temaer. Områderne er medtaget, idet de repræsenterer væsentlige funktioner og bymiljøer, der under en fællesnævner kan kaldes *Særlige institutioner*. Områderne udgør enten helhedsplanlagte områder på baggrund af en særlig funktion eller er områder, der i deres karakter er bebygget over tid med offentlige funktioner.

BÆRENDE ELEMENTER

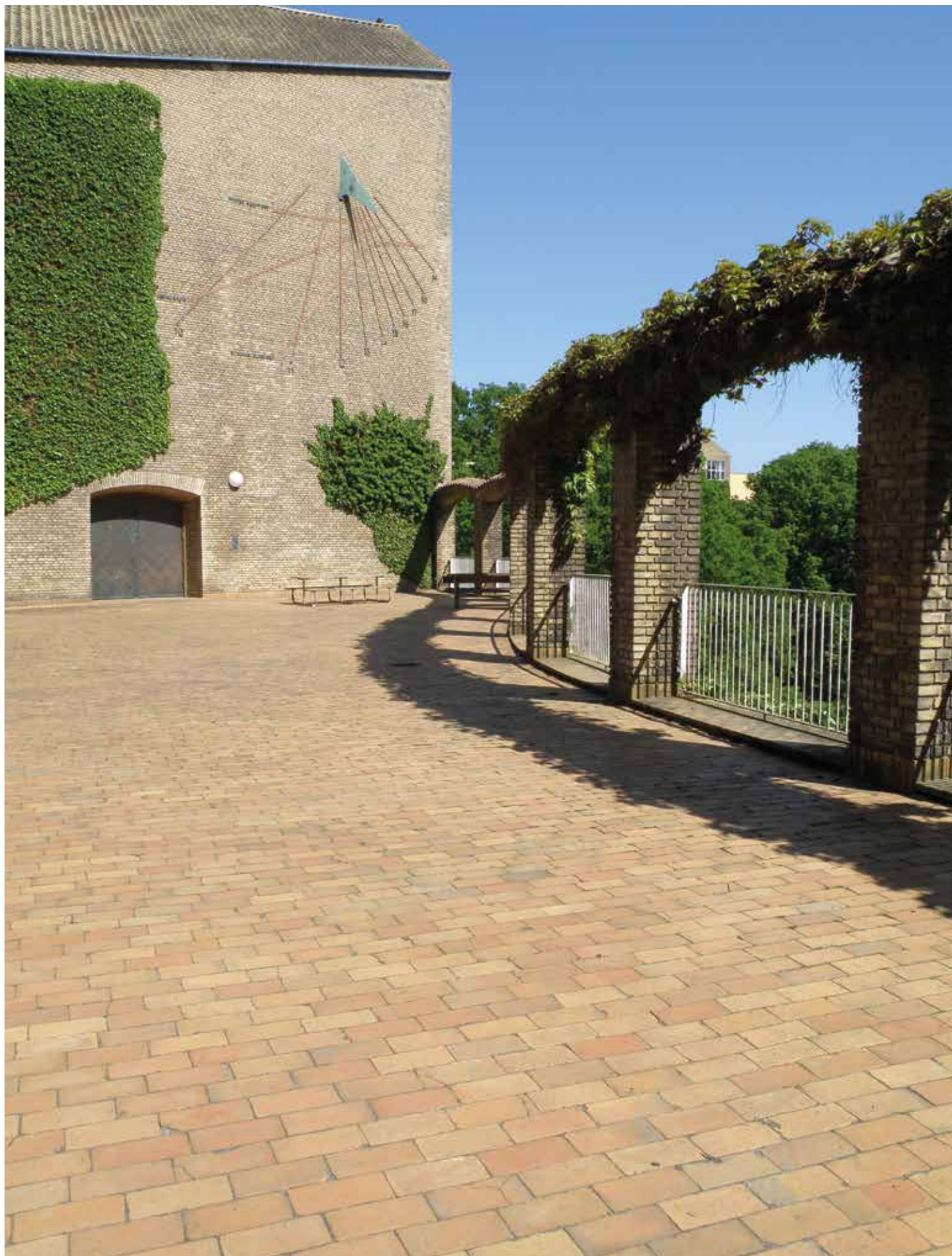
Områderne udtrykker særlig funktion. Dette afspejler sig i bygningskarakteren og ofte er der tale om planlagte områder, hvor bebyggelsen og bygningsudtrykket er særlig bemærkelsesværdig og som i samspil med uderummene, fremstår som vellykkede helheder.

SÅRBARHEDER:

Områderne er særlig sårbare overfor tilbygning, udvidelser eller individuelle bygningsændringer, der slører opfattelsen af områdets særlig funktion.

UDPEGNINGER

De udpegede områder og særligt Aarhus Universitet og Jydsk Asyl har ikke blot en vigtig lokal betydning men har i særlig grad også national betydning. Selvom områderne på baggrund af funktion således ikke falder ind under de øvrige temaer, er der forhold ved områderne, der er præget af strømninger, der går igen i nogle af de andre temaer. Disse forhold beskrives for de enkelte udpegninger. Amtssygehuset og Aarhus Kommunehospital er peget på som potentielle kulturmiljøer, se mere herom i afsnittet *Potentielle udpegninger* under *Bymiljøer*.

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Mølleparken og Slusebroen

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Særlige institutioner

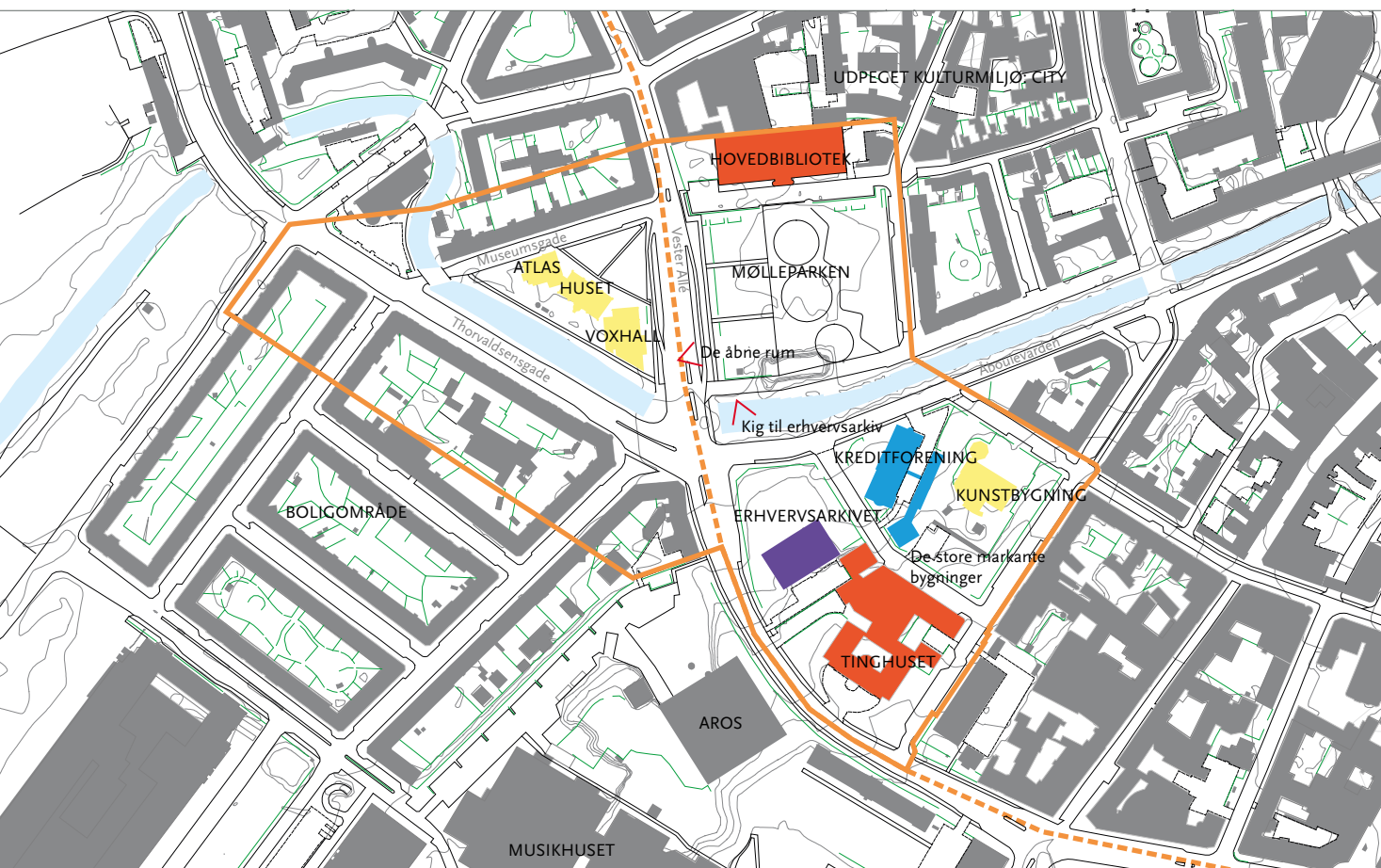
Tid: Ca. 1870 - 1934.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Området ved Mølleparken er oprindeligt et opstemmet eng-område, hvor den tidligere Aarhus Mølle lå. Møllens historie rækker tilbage til 1200-tallet. I 1870'erne blev området drænet, da møllen ikke længere blev drevet af vandkraft, men det flade og åbne rum bærer i dag stadig præg af den tidligere topografi.

Området ved *Huset* blev overdraget Aarhus Kommune i 1875 af familien Weis, der ejede Aarhus Mølle. Mølledriften nedlagdes i 1903, men først efter enkens død i 1926 overgik Mølleparkområdet (den tidligere have til møllen) til kommunen. Arealerne omkring er bebygget sidst i 1800-tallet i forbindelse med byens kraftige vækst. Selve Mølleparken anlagdes først i 1930'erne.

Mølleparken fungerer som et punktum for åens forløb i den tætte bymæssige sammenhæng. I området ligger flere store og imponerende bygninger, der hver især og i samspil er interessante. Bygningerne repræsenterer flere markante stilperioder og er opført til forskellige offentlige eller halvoffentlige formål. Det tidligere *Huset* mod vest blev opført som kunstmuseum og forhistorisk museum i 1877 og var et af de første byggerier i det dræned område. I dag ligger bygningen og danner væg i det store rum omkring Mølleparken og krydset ved Slusebroen.

Særlig bemærkelsesværdig i området er Erhvervsarkivet, det tidligere Statsbibliotek, tegnet af arkitekt Hack Kampmann og bygget i 1898. Bygningen er måske en af Kampmanns fineste. Stilen er nationalromantik og viser i de fine detaljeringer den tidligere funktion. Man besluttede at lægge Statsbiblioteket centralt og tæt på bykernen, idet opførelsen var et led i en større plan om at fremme almen oplysning. Bygningen ligger på bakken ved Vester Allé og danner et fint samspil med den yngre Hovedbiblioteksbygning i funktionalistisk stil fra 1934, der danner rum for Mølleparken. Andre bygninger, blandt andet Kreditforeningen fra 1910, føjer sig til samlingen af særlige bygninger og hele områdets åbenhed fortæller historie og er imponerende i sin storhed.

BÆRENDE ELEMENTER

De monumentale og enkeltvis imponerende bygninger, der med plads omkring sig understreger det store rum og det flade landskab omkring åen og Mølleparken. De store træer i Mølleparken, hvor en eller flere har stået i den tidligere møllehave.

» De enkelte og fritliggende bygninger i det åbne landskab.

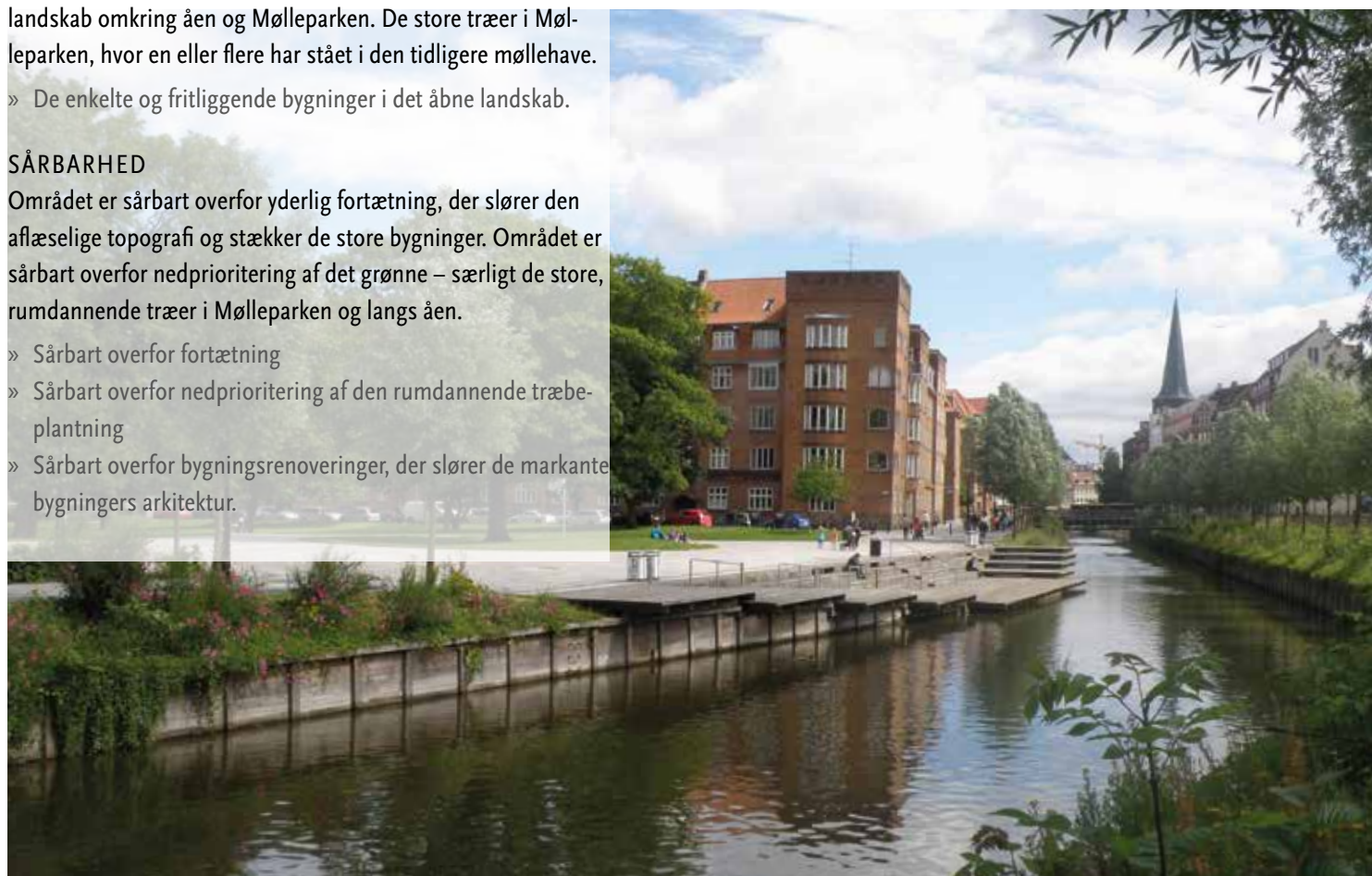
SÅRBARHED

Området er sårbart overfor yderlig fortætning, der slører den aflæselige topografi og stækker de store bygninger. Området er sårbart overfor nedprioritering af det grønne – særligt de store, rumdannende træer i Mølleparken og langs åen.

- » Sårbart overfor fortætning
- » Sårbart overfor nedprioritering af den rumdannende træbeplantning
- » Sårbart overfor bygningsrenoveringer, der slører de markante bygningers arkitektur.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Den indre by, Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer, Aarhus Kommune, 1984
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Arkitektur Guide Jylland, Oluf Lind, Arkitektens forlag, 2002
Gamle Aarhusgader, Emanuel Sejr, Århus byhistoriske Udvalg, Universitetsforlaget, 1960 – 1961
Gamle Aarhusgader 2. samling, Emanuel Sejr, Århus byhistoriske Udvalg, Universitetsforlaget, 1960 - 1961
Mølleparken, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/M%C3%B8lleparken>

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Psykiatrisk Hospital (Jydsk Asyl)

Lokalsamfund: 15 Vejlbj - Risskov

Kulturmiljøtype: By – Særlig institution

Tid: Opført over flere perioder. Første anlæg fra 1849.
Tilføjelser i 1861. Udvidelser 1970.

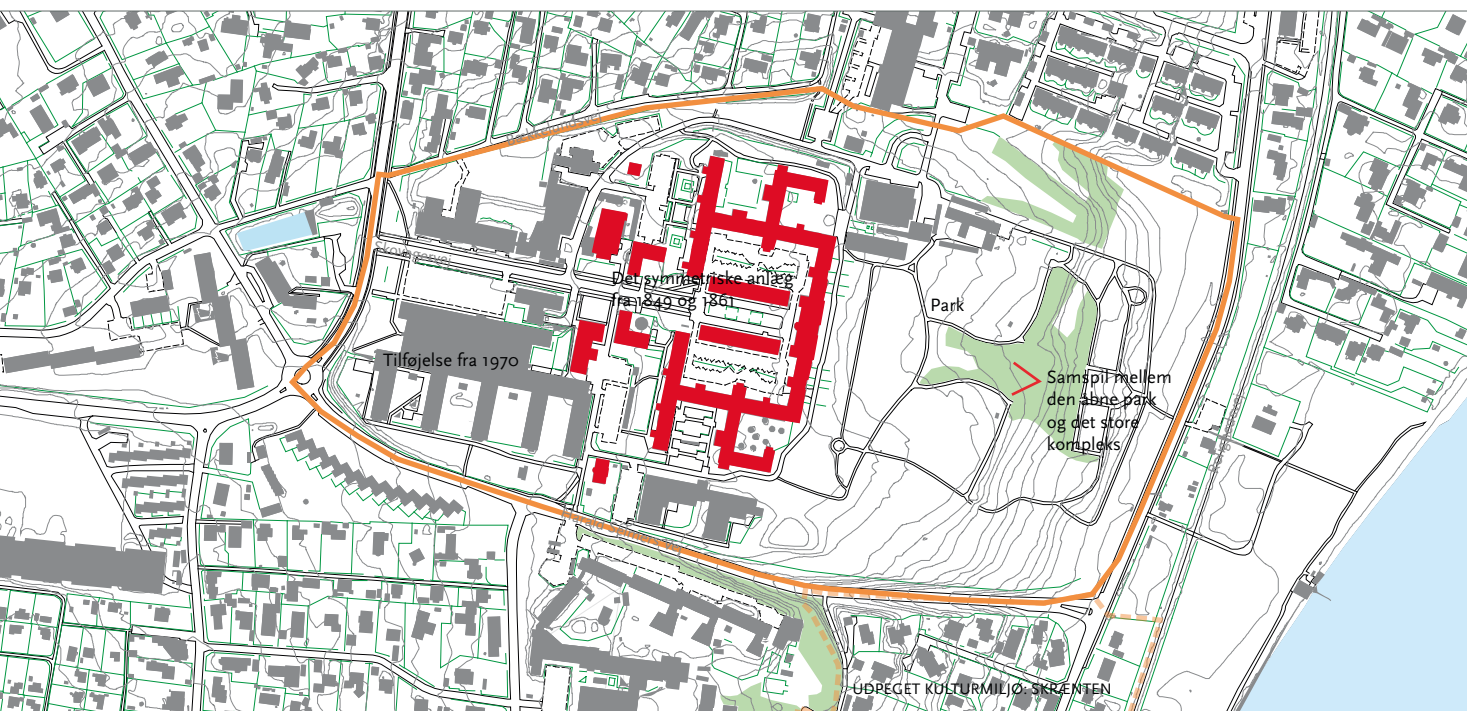
KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Anlæggelse af Jydsk Asyl i Risskov og opførelsen af andre tilsvarende institutioner i Danmark midt i 1800-tallet, var et udtryk for et markant skifte indenfor opfattelsen af sindssyge og sindssygdom. Hidtil havde den overordnede holdning til sindssyge været, at deres tilstand var opstået på grund af 'umoralisk levevis'. Den gennemgående praksis var opbevaring, væk fra almenbefolkningen. I starten af 1800-tallet ændredes gradvist opfattelsen af sindssyge, for i midten af 1800-tallet at

blive ligestillet med legemlig sygdom, blot med andre symptomer. En af de fremtrædende fortalere for denne opfattelse og kritiker af den hidtidige opbevaringsnorm – kaldt *Dårevæsnen* – var overlæge Harald Selmer, der blev første ledende overlæge på Jydsk Asyl i Risskov.

Anlægget Jydsk Asyl, tegnet for staten i 1849 af M.G. Bindesbøll. Anlægget fremstår i historicistisk renæssancestil og er et markant, symmetrisk anlæg, der vidner om inddelingen i mandeafsnit og kvindeafsnit. Byggeriet er banebrydende, idet det er et af de første eksempler på historicistisk byggeri i Danmark, men også fordi byggeriets indretning tilgodeser datidens nye teorier indenfor psykiatrien. I 1861 blev anlægget udvidet under hensyn til anlæggets symmetri og arkitektur og igen udvidet i 1970. Den sene udvidelse respekterer imidlertid ikke den oprindelige symmetri og er klart anderledes end de første anlæg.

Hospitalets park ligger som en forlængelse af det imponerende borgagtige anlæg og skræner ned mod Rolighedsvej. Det er en stor, åben park med solitære træer og slyngede stisystemer. Parken er udover det historicistiske bygningsanlæg et af de bærende elementer for hele området og udover den åbenlyse fordel for

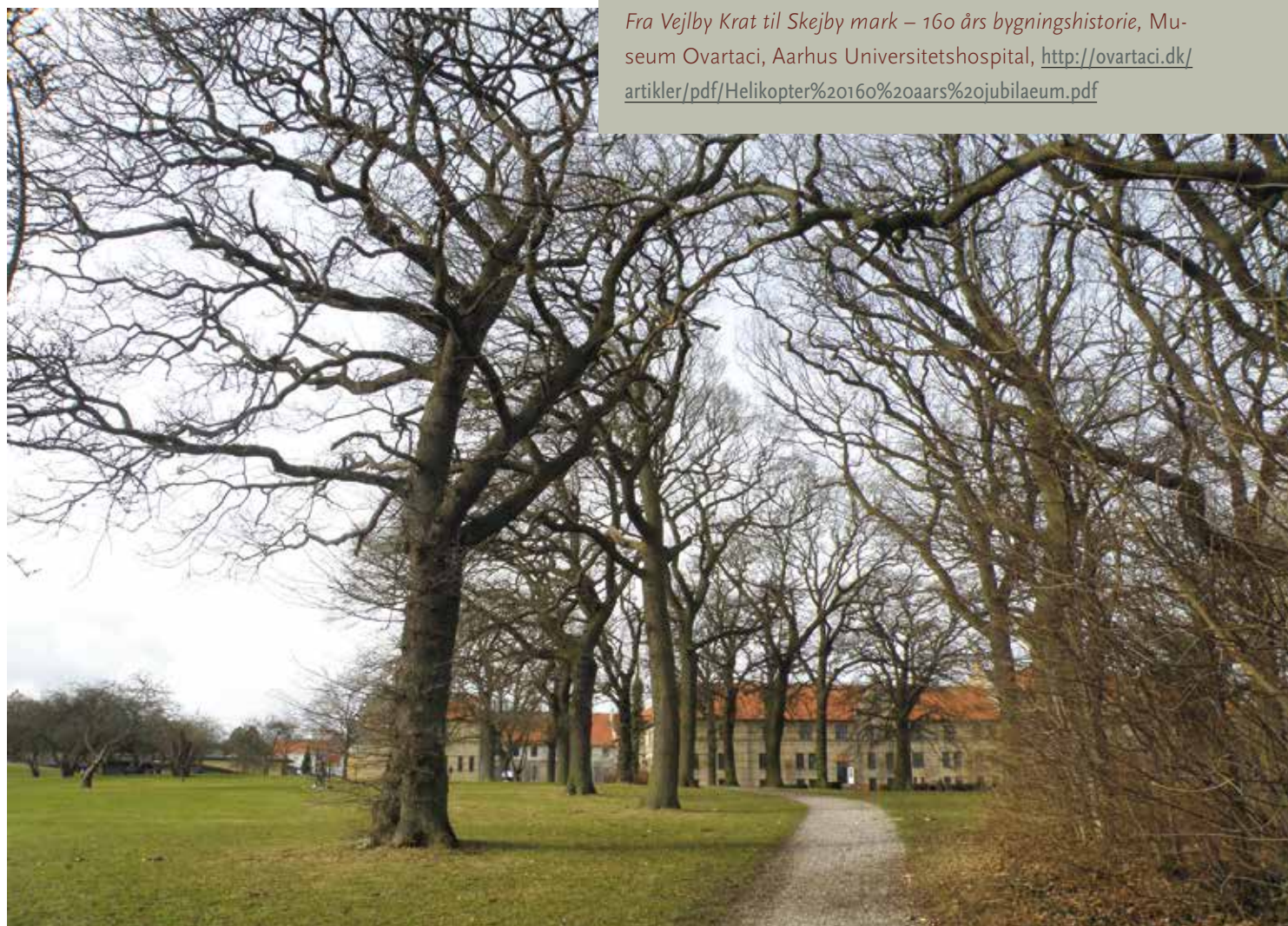

de indlagte og kvarterets beboere, markerer parken hospitalets placering ved bugten og bringer anlægget ind i en meningsfuld kontekst.

BÆRENDE ELEMENTER

Det oprindelige anlæg samt udvidelsen i 1861. Den barokinspi-
rerede arkitektur og bygningernes indbyrdes placering i samspil
med parkanlægget mod Rolighedsvej. Parkens åbne struktur
med rumdannende, større træer.

- » Det symmetriske anlæg i historicistisk renæssancestil
- » Bygningernes samspil med det store, åbne parkrum med rumdannende træbeplantning.

SÅRBARHED

- » Sårbart overfor tilbygninger og bygningsændringer, der slører det oprindelige udtryk og symmetri
- » Sårbart overfor ændringer i parkens indretning, der slører tilknytningen og samspillet med de oprindelige bygninger.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhisto-
riske udvalg, 1996 – 1998
Arkitektur Guide Jylland, Oluf Lind, Arkitektens forlag, 2002
Fra Vejlbj Krat til Skejby mark – 160 års bygningshistorie, Mu-
seum Overtaci, Aarhus Universitetshospital, [http://ovartaci.dk/
artikler/pdf/Helikopter%20160%20aars%20jubilaum.pdf](http://ovartaci.dk/artikler/pdf/Helikopter%20160%20aars%20jubilaum.pdf)

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Aarhus Universitet

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Særlig institution

Tid: Opført over flere perioder. Første bebyggelse er fra 1942.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

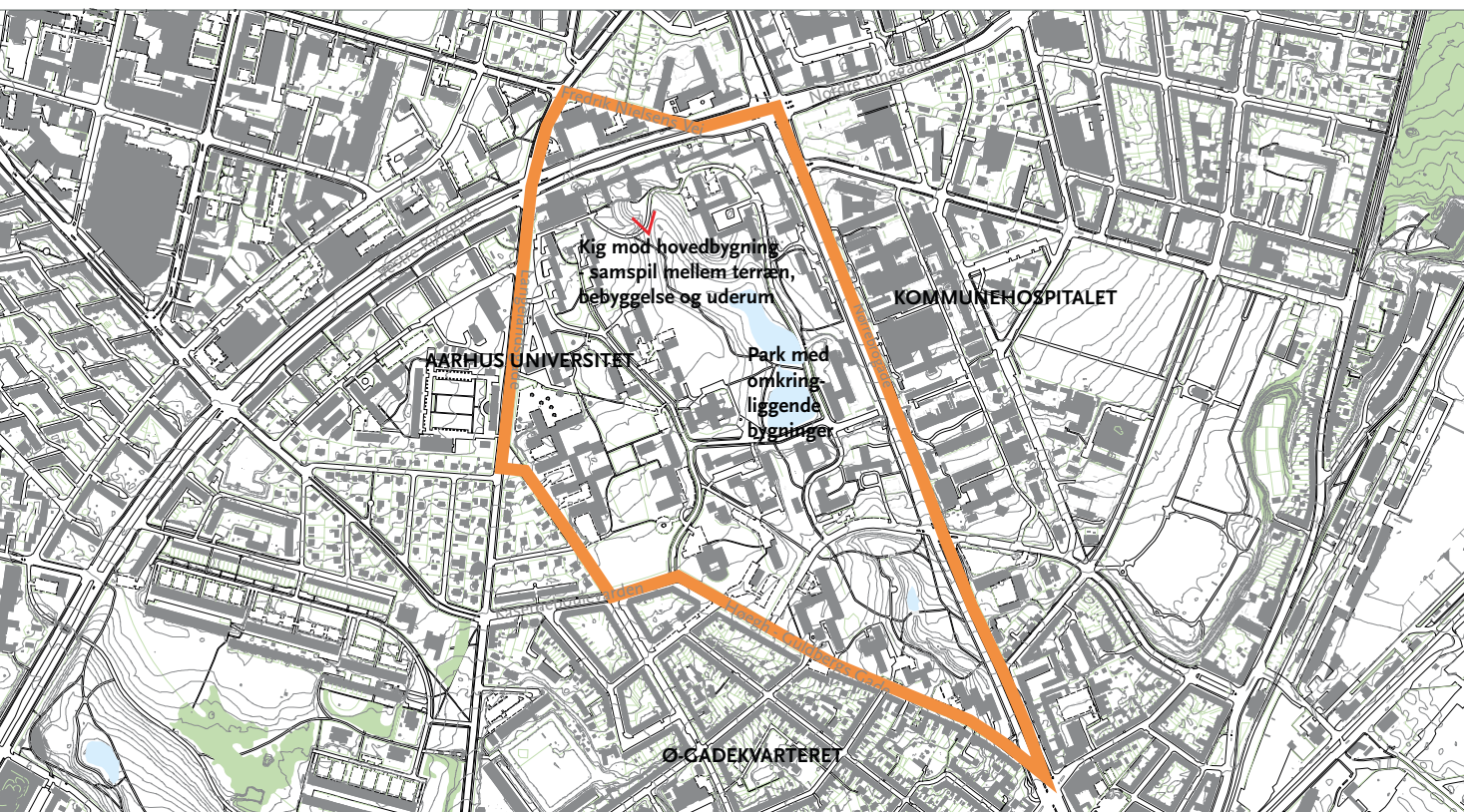
Aarhus Universitet ligger på en af byens tidligere bymarker, der indtil ca. 1840 fungerede som fællesjorde, placeret uden for bykernen. Det er store arealer og foruden Aarhus Universitet, blev der på tilsvarende tidligere bymarker bygget andre store, pladskrævende anlæg, for eksempel de to hospitaler, Botanisk have og Nordre Kirkegård. Den overordnede struktur er

tydelig og flere af anlæggene er en del af den indre grønne ring omkring Aarhus.

Aarhus Universitet er bygget over flere perioder. Anlæggets første bygninger blev opført i den nordlige del af universitetsområdet i 1933 og hovedbygningen mod Nordre Ringgade i 1942 - 46. Bogtårnet ved hjørnet af Nordre Ringgade blev bygget i 1962. C.F. Møller, Kay Fisker og Povl Stegmann har tegnet de første bygninger og C.Th. Sørensen har stået for haveanlægget. Bygningerne, ældre som nye, ligger i et åbent haveanlæg, hvor det kuperede terræn udnyttes i forhold til bygningernes indbyrdes placering. De sene bygninger har C.F. Møllers Tegnestue tegnet og den minimalistiske, funktionalistiske stil og det gule murværk er genkendelig i alle bygningerne.

BÆRENDE ELEMENTER

Samspillet mellem bygningskroppe, terræn og haveplan. Alle bygninger og senere tilføjelser er disponeret efter en overordnet idé, der i vid udtrækning respekterer et åbent parkrum i

midten af anlægget. Det enkle, funktionalistiske formsprog går igen i alle bygninger og får Universitetsområdet til at fremstå helstøbt, trods udvidelser over tid. De bærende bygningsmæssige karakteristika er det gule murværk, tagafslutning uden udhæng, tagform og vinduesinddeling samt den enkle og spinkle opsprosnings.

- » Den gennemgående enkle og funktionalistiske arkitektur
- » Samspillet mellem bygninger og parkrum.

SÅRBARHED

Universitetet repræsenterer en periode i dansk kultur, hvor tidens strømning bebudede rationalitet og stringens. Aarhus Universitet står som et af Danmarks fineste eksempler på parkbebyggelsestanken, der bunder i tidens interesse for helhedsplaner hvor samspil med uderum, opholdszoner og interne stisystemer begynder at få betydning. Området er sårbart overfor kraftig udnyttelse af området, der vil sløre det harmoniske samspil mellem bygninger, terræn og uderum.

- » Sårbart overfor markante ændringer i bygningsudtrykket
- » Sårbart overfor ændringer i balancen i samspillet mellem bygninger og uderum.

LITTERATUR

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

Arkitektur Guide Jylland, Oluf Lind, Arkitektens forlag, 2002
Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

Lokalplan 376: Bevarende lokalplan for Universitetsparken og Vennelystparken, Aarhus Kommune, 1993

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Aarhus Kommune hospital

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Særlige institution

Tid: Første anlæg opført 1893

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

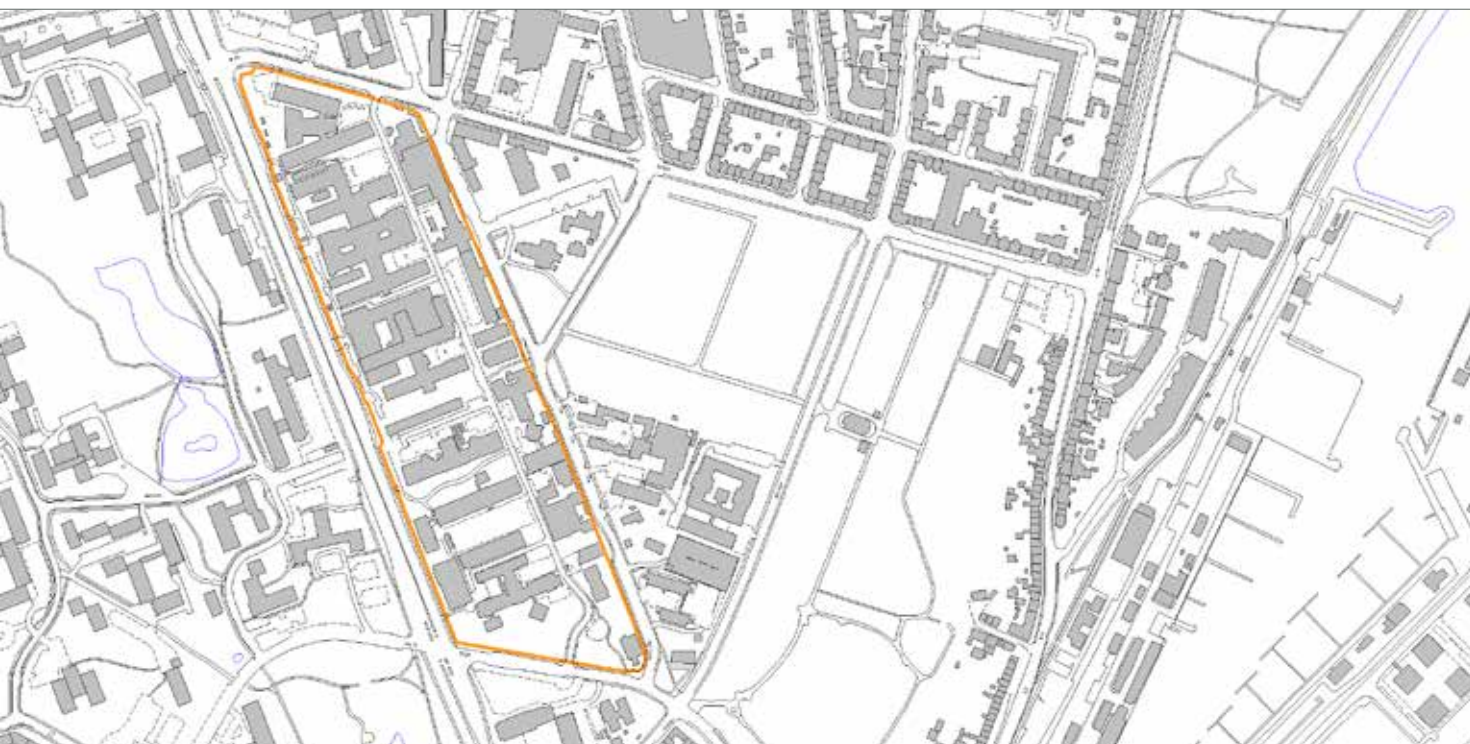
I anden halvdel af 1800 tallet begyndte der at ske markante fremskridt i behandlingen af legemlige og psykiske sygdomme i Danmark. Synet på "den syge" ændrede sig og hospitaler blev ikke længere betragtet som steder for opbevaring af syge fattige. Dette betød også opførelsen af nye og efter samtiden større og mere moderne sygehuse. I 1882 blev Aarhus Amtssygehus taget i brug ved Kroghsgade – godt ti år senere, i 1893, indviedes Aarhus Kommunehospital ved Nørre Boulevard.

Før ca. 1930 fungerede mange af de danske sygehuse som selvstændige driftsenheder. I løbet af 1930'erne gik udviklingen stærkt – og tanken om oprettelse af centralsygehuse opstod.

For at modsvare det voksende behov, oprettede de enkelte amter større sygehuse, hvor investeringer og udbygninger blev samlet. De mindre sygehuse i

amtet kunne derved henvise mere eller særligt behandlingskrævende patienter til de centrale sygehuse. Udviklingen blev blandt andet støttet af en statslig refusion, der blev givet nybyggeri, og efter 1960 havde større danske provinsbyer både et kommunalt og et amtsligt ejet centralsygehus. Opførelsen af 1900-tallets nye sygehuse ses ofte herhjemme som særlige bygningsanlæg, der markerer sig i by landskabet.

Efter opførelsen af de første bygninger ved Nørre Boulevard i 1893, er Aarhus Kommunehospital udvidet ved flere lejligheder. Allerede i de første årtier af 1900-tallet, omkring 1915, blev der bygget til. Trods variationer i udtryk og skala, er stilen historistisk, hvor det røde tegl og de hvidmalede vinduesrammer

af træ er markante og gennemgående træk. Arkitekt Thomas Arboe stod for opførelsen af de første bygninger og Rudolf F. Clausen for udvidelsen godt 20 år senere.

1930 blev startskuddet til opførelsen af det Kommunehospital, der overvejende tegner sig. C. F. Møller og Kay Fisker var arkitekterne bag de første udvidelser i perioden – sidenhen C. F. Møller alene. De to arkitekter vandt konkurrencen for hospitalet i 1930 og bygningerne orienterer sig ud fra en samlet, bearbejdet plan i struktur efter hospitalets første bygninger og ligger således orienteret vinkleret mod Nørrebrogade, langs terrænko-terne.

Hospitalet er samlet omkring en nord-sydgående intern fordelingsvej, hvor de østligst beliggende bygninger (overvejende service bygninger og funktionærboliger) er placeret mindre ”stramt”, dog tydeligt underordnet den definerede struktur.

Bygningerne varierer i skala og udformning, men har alle et klart og enkelt formsprog. Materialeholdningen er det røde tegl og de hvide vinduesrammer – et træk, der således er gennemgående for alle områdets bygninger gennem tiden.

Historisk rids – de første bygninger og større udvidelser:

- Det første hospital opføres i 1893 mod Nørre Boulevard. Arkitekt Thomas Arboe.
- De første udvidelser omkring 1915, nord for de første bygninger. Arkitekt Rudolf F. Clausen.
- Markante udvidelser efter en samlet plan i perioden 1935 –1960. Arkitekt Kay Fisker og C. F.
- Møller – efter ca. 1940 C. F. Møller.

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

I 1959 opførtes Højhuset, tegnet af C. F. Møller. Bygningen markerer sig i området og bryder i skala og orientering den øvrige stringente struktur. Arkitekturen er en gentagelse af de øvrige bygninger og trods variation - eller på grund af den, idet bygningen står som en markør for hospitalet - udgør bygningen en væsentlig del af det samlede miljø.

I årene efter 1960 er området bebygget yderligere. Denne udbygning er sket ved mindre tilbygninger og fortætning generelt – nogle steder med midlertidige pavilloner i et markant anderledes formsprog og materialevalg. Fortætningen har nogle steder trængt de rum, der med Kay Fiskers og C. F. Møllers plan har været tænkt som gårdum og en del af hospitalets rekreative udearealer.

Hele anlægget fremstår trods bygningsfortætning med stor fortællerværdi. Bygningerne og det aflæselige, stramme hovedgreb fra 1935 vurderes at være et godt eksempel på et markant bygningskompleks fra en tid, hvor ikke alene sygehusvæsenet udvikler sig, men også fra en tid, hvor interessen for det enkle og stærke greb kommer til udtryk i det byggede. En stilart

affødt af samtidens strømninger om rationalitet og funktionalitet, men også ønsket om lys og luft.

Nærheden til Universitetet er slående – dog med mere stringens og pragmatik over sit samlede udtryk; Aarhus Kommune-hospital er ikke som Aarhus Universitet "overdådigt" grupperet omkring et parklignende anlæg. Udnyttelsesgraden er stor og det afspejles i det samlede anlæg.

BÆRENDE ELEMENTER:

Samspillet mellem bygningskroppe og plandisponering. Stor grad af originalitet. Det stramme og præcise formsprog.

Orienteringen fremhæver de markante gavlpartier i bygningerne fra 1935 og frem.

- » Hospitalets aflæselige udvikling.
- » Det overordnede stramme og præcise formsprog i bebyggelsen fra 1935 og frem, der går fra plandisponering til bygningsudtryk.
- » Bygningsmæssige karakteristika: Saddeltaget, tagafslutning

uden udhæng, markante gavle, rytmefast facadeproportionering, vinduernes placering tæt på facadeplanet og de spinkle stålprofiler.

- » Gennemgående brug af det røde tegl og hvimalede bygningsdele som døre, vinduesrammer, gelænder og altandele.

SÅRBARHED:

Bygningsændringer, der slører de bærende værdier i de enkelte bevaringsværdige bygninger. De senere utilpassede bygningstilføjelser betragtes som reversible og bør fjernes for at understøtte kulturmiljøet. Området vil fremadrettet således være sårbart over for nybyggeri, der ikke forholder sig til den struktur, der blev skitseret af Kay Fisker og C. F. Møller.

- » Sårbart over for bygningsændringer, hvor de bygningsmæssige karakteristika sløres.
- » Utilpasset nybyggeri, der ikke understøtter den stramme struktur.

LITTERATUR:

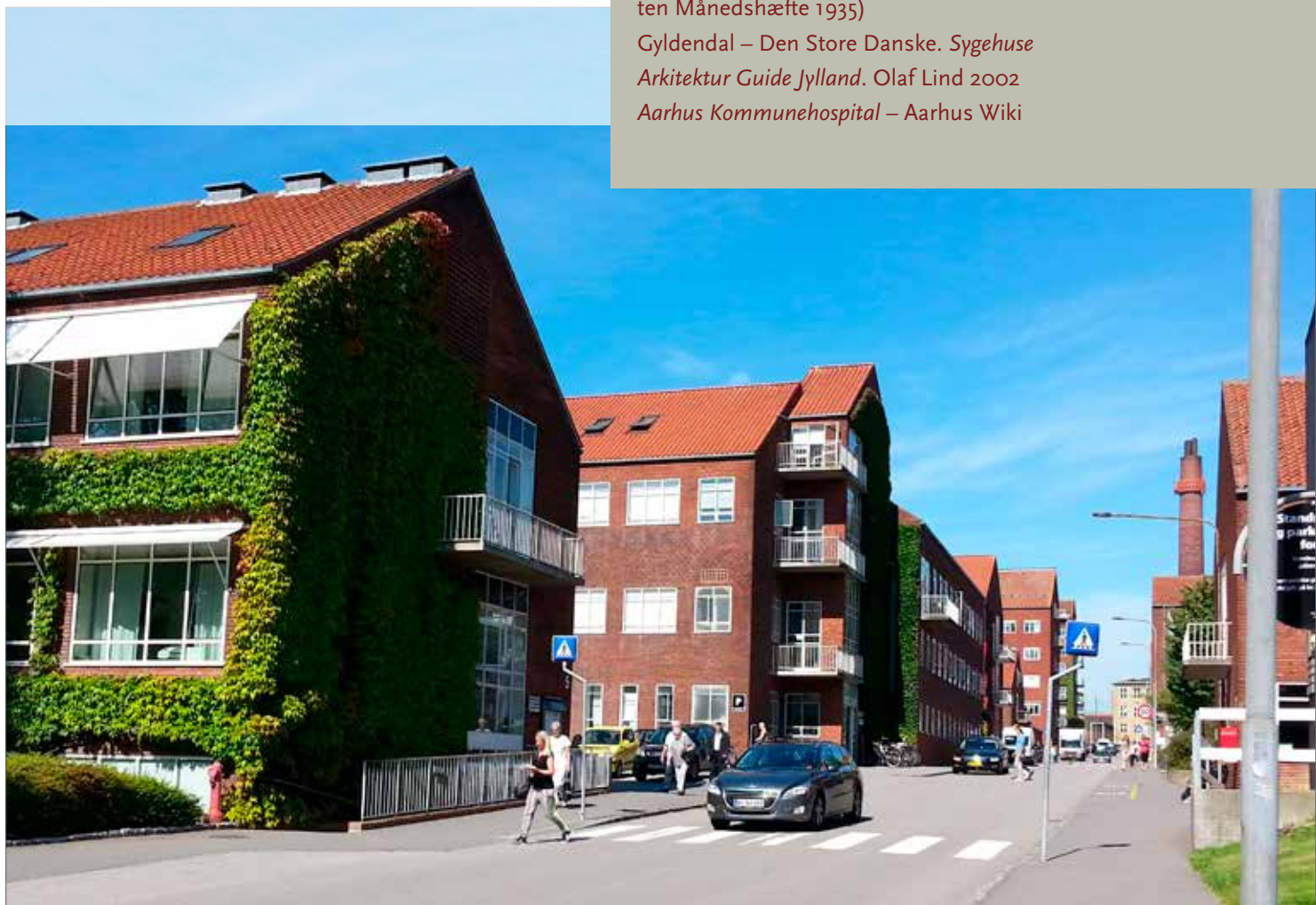
Århus – Registrant Indre By

Arkitekten 1931 og 1935 (Arkitekten Ugehæfte 1931 og Arkitekten Månedshæfte 1935)

Gyldendal – Den Store Danske. Sygehuse

Arkitektur Guide Jylland. Olaf Lind 2002

Aarhus Kommunehospital – Aarhus Wiki

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Aarhus Amtssygehus

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Særlige institution

Tid: Første anlæg opført 1935

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

I anden halvdel af 1800tallet begyndte der at ske markante fremskridt i behandlingen af legemlige og psykiske sygdomme i Danmark. Dette betød også opførelsen af nye og efter samtiden større og mere moderne sygehuse.

Før ca. 1930 fungerede mange af de danske sygehuse som selvstændige driftsenheder. I løbet af 1930'erne gik udviklingen stærkt – og tanken om oprettelse af centralsygehuse opstod. For at modsvare det voksende behov, oprettede de enkelte

amter større sygehuse, hvor investeringer og udbygninger blev samlet. De mindre sygehuse i amtet kunne derved henvise mere eller særligt behandlingskrævende patienter til de centrale sygehuse. Udviklingen blev blandt andet støttet af en statslig refusion, der blev givet nybyggeri, og efter 1960 havde større danske provinsbyer både et kommunalt og et amtsligt eget centralsygehus. Opførelsen af 1900tallets nye sygehuse ses ofte herhjemme som særlige bygningsanlæg, der markerer sig i by landskabet.

Det første Amtssygehus i Aarhus blev opført på Frederiksbjerg i 1882 og blev 1907 udvidet med den nu forsvundne hovedbygning langs Ingerslevs Boulevard. På grund af et stærkt stigende befolkningstal for det område, som Amtssygehuset dækkede, opstod der hurtigt behov for nye udbygninger. Omkring 1930 købte Aarhus Kommune det

gamle Amtssygehus på Frederiksbjerg (- sygehuset blev i 1940'erne omdannet til kommuneskole) og tilbød samtidig gratis Aarhus Amt grunden ved Viborgvej til opførelsen af et nyt og større Amtssygehus.

Det nye Amtssygehus blev opført af arkitekt Axel Høeg-Hansen i 1935. Den skrånende grund blev nivelleret og udover mindre servicebygninger og et kapel mod nord, består det oprindelige anlæg af den lange funktionærbygning mod Tage-Hansens Gade og den tredelte patientbygning mod det store haveanlæg mod syd. Vinkleret på patientbygningen blev behandlingsbygningen opført.

Anlægget er akseopdelt anlæg: Hovedindgangen gennem porten midt i funktionærbygningen mod Tage-Hansens Gade fortsætter i en central "hovedgade" langs behandlingsbygningen og midteraksen i haveanlægget mod syd peger frem mod den tragtformede Regensborgs Plads ved Silkeborgvej.

Haveanlægget var tænkt som en del af rekreationen af de indlagte og på den måde indgå som en del af behandlingsforløbet.

Den varierende skala og vekslen mellem de mindre, velproportionerede "gaderum" mod nord og det åbne, brede rum med kig over Aarhus mod syd karakteriserer således det oprindelige anlæg. Koblelsen til øvrig by er velovervejet trods anlæggets indre fokus.

Arkitekturen balancerer mellem nyklassicisme og funktionalisme, hvor symmetri i kombination med få men betydningsfulde bygningsdetaljer er vigtige for det samlede udtryk. Særligt karakteristisk for Aarhus Amtssygehus er den meget lave taghældning, det røde murværk med vandrette, gule bånd og de markerede indgangspartier.

BYMILJØER

SÆRLIGE INSTITUTIONER

Altaner og trappetårne er sammen med andre fremhævede partier moduleret eller 'trukket' ud af facaden – et træk, der giver variation samtidig med at være en naturlig del af helheden.

Over tid er der sket bygningsudvidelser langs Tage-Hansens Gade, langs den centrale "hovedgade" inde i anlægget og i parken. Bygningerne adskiller sig samlet set i skala og udtryk fra de oprindelige bygninger og flere har karakter af

barakbyggeri. Bygningerne underbygger ikke det oprindelige, klare anlæg – særligt forstyrres parkens oprindelige symmetri og "hovedgadens" klare forløb er snævret ind på grund af udvidelsen af behandlingsbygningen i 1967.

Anlægget fremstår trods slørende udvidelser med stor fortællerværdi. Trods bygningstilføjelser, tegner de oprindelige bygninger stadig strukturen. Anlægget vurderes at være et godt eksempel på et markant bygningsværk fra en tid, hvor ikke alene sygehusvæsnet udvikler sig, men også fra en tid, hvor interessen for det enkle og stærke greb i arkitekturen kommer til udtryk i det byggede.

Anlægget fremstår med en arkitektur, hvor nyklassicisme og den for samtiden nye stil 'funktionalisme' forenes i et særligt elegant formsprog.

BÆRENDE ELEMENTER:

Det oprindelige hospitalsbyggeri i samspil i en sløret men aflæselig hovedstruktur. Velovervejet kobling til øvrig by. Haveanlægget, trods slørende bygningstilføjelser. Disse tilføjelser betragtes som reversible. Haveanlæggets skærmende randbeplantning. Placeringen tæt på indre by gør området særligt attraktivt i forhold til konvertering til anden anvendelse.

- » De ældste hospitalsbygninger
- » Akser og symmetri
- » Hovedgreb: Rummet og udsigten mod syd med den store, dominerende patientbygning som hovedelement kontra det tætte og bynære mod nord. Randbeplantning mod syd, der omkranser det tidligere storladne parkrum
- » Skala og kobling til øvrig by – herunder hovedadgangen fra Tage-Hansens Gade

SÅRBARHED:

Uderumsbearbejdninger og utilpasset nybyggeri, der får området til at miste fortællerværdi og sammenhæng. Bygningsændringer, der væsentligt slører de bærende værdier i de enkelte bevaringsværdige bygninger. De senere bygningstilføjelser i parkrummet betragtes som reversible og bør fjernes for at understøtte kulturmiljøet. Parkrummet vil fremadrettet således være sårbart over for nybyggeri, der ikke respekterer det åbne rum og ikke forholder sig til den oprindelige struktur og akse.

- » Sårbart overfor slørende bygningsændringer, hvor de bevaringsværdige bygningers tåleværdi overskrides
- » Utilpasset nybyggeri, der ikke understøtter oprindelig struktur

BEMÆRKNINGER:

Der er bevaringsværdige bygninger i området. Ud over disse, er der bygninger, der ikke er bevaringsværdige, men som indeholder transformationsværdi i forhold til at understøtte struktur og skala. Der er derfor foretaget en registrering af bygningerne i forhold til bevaringsværdi og transformationsværdi.

LITTERATUR:

Århus byens historie bind 1 – 4

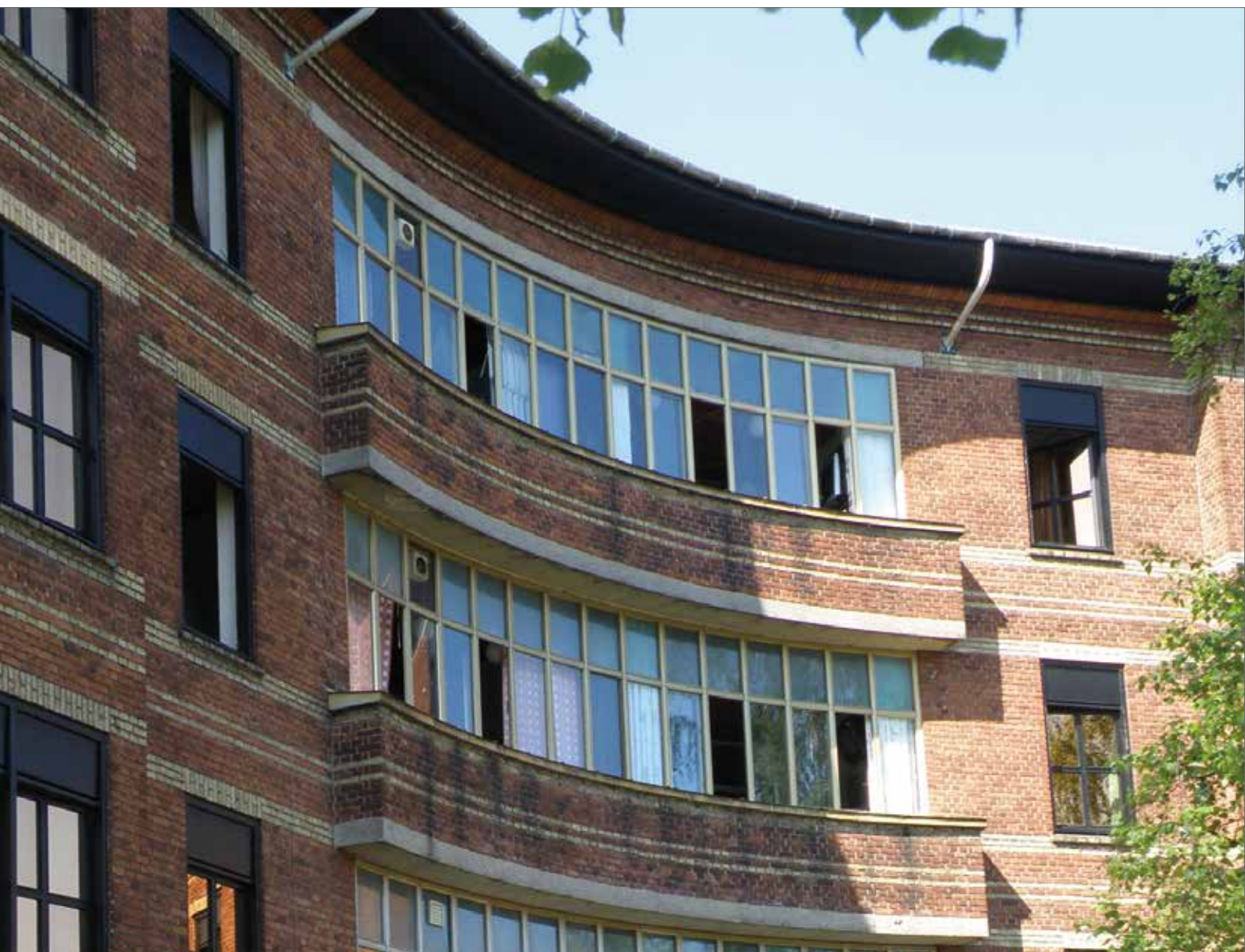
Århus – Registrant Indre By

Gyldendal – Den Store Danske. Sygehuse

Arkitektur Guide Jylland. Olaf Lind 2002

Aarhus Amtssygehus – Aarhus Wiki

www.dac.dk

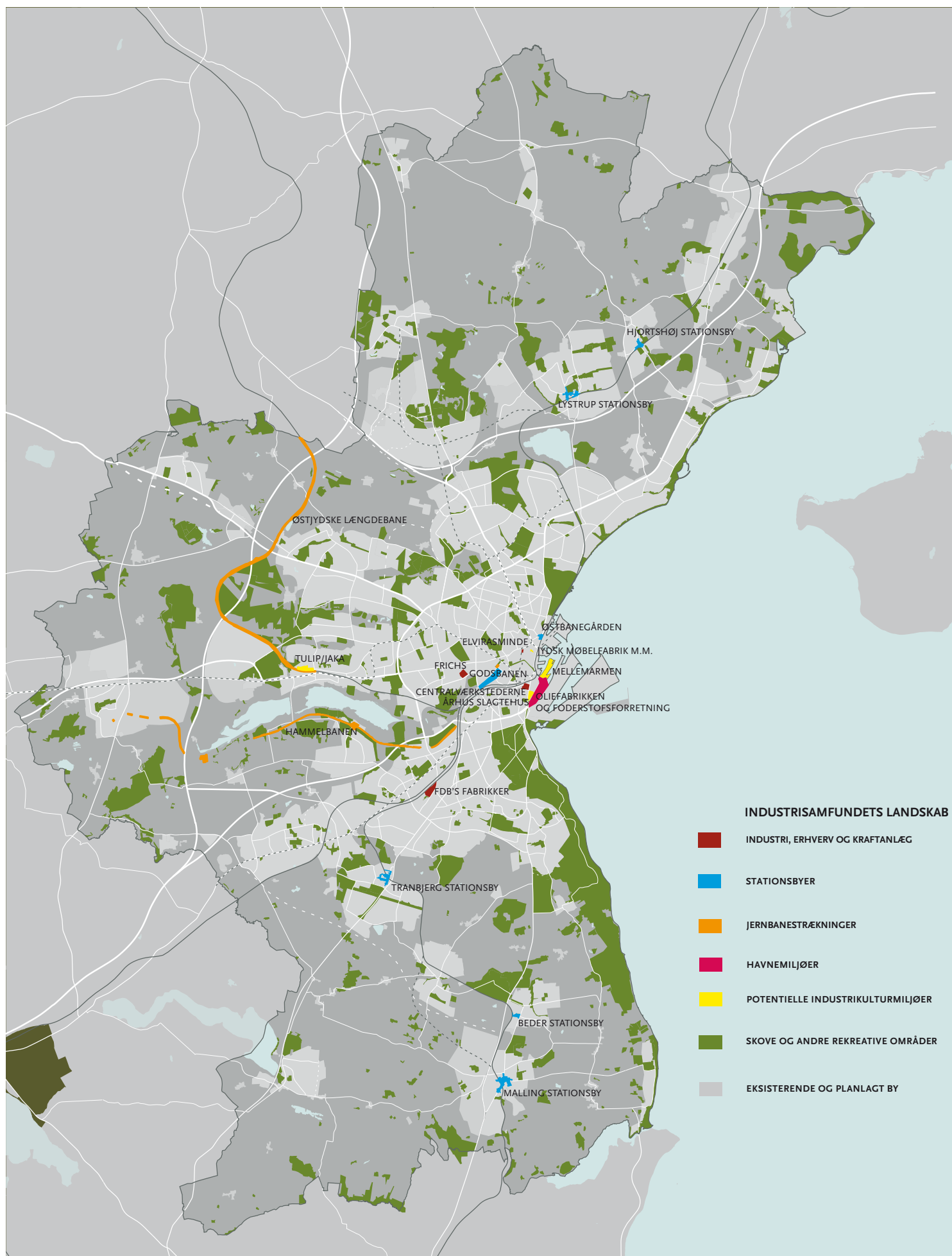
INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

Omkring 1850 tog industrialiseringen fart i Danmark. Den tidligste industri var afhængig af vandkraft og var dermed stedbunden. Med dampmaskinen blev energiforsyningen gjort uafhængig og muliggjorde en placering af industriel virksomhed, der var langt mere optimal i forhold til transportmuligheder og arbejdskraft. Udviklingen mod de rationaliserede, moderne industrianlæg og de store industrihavne var sat i gang.

Jernstøberier med produktion af landbrugsredskaber og kakkellovne samt tekstilindustri var blandt de første til at anvende dampmaskinen. Senere kom sukkerfabrikation, bryggerivirksomhed, papirfabrikation og cementfabrikation til. Foruden dampmaskinen, blev elektricitet som energikilde senere en vigtig faktor.

Industrialiseringen var i begyndelsen først og fremmest knyttet til byerne, dog med råstofferarbejdningen som den mest iøjnefaldende undtagelse i forhold til påvirkning i det åbne land. Afvikling af den feudale struktur med indførelsen af folkestyre i 1849 betød samtidig store ændringer i samfundet generelt og således også for landdistrikterne. I 1857 blev Næringsloven indført, lavene ophævedes og købstædernes eneret til handel ophævedes.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

I anden halvdel af 1800-tallet blev de store hovedlandeveje udbygget og forbedret. Samtidig kom jernbanen til Danmark. Den første strækning blev åbnet i 1847 mellem København og Roskilde og i 1862 blev den jyske længdebane ført igennem Skanderborg, Aarhus og Randers. Landsbyer, som det efterhånden udbyggede jernbanenet berørte, blev påvirket. Mange små landsbysamfund blev med tiden stationsbyer, og andre steder blev der anlagt helt nye byer. De byer, der ikke var en del af denne udvikling, oplevede i modsætning til de nye stationsbyer en stagnation. Jernbanen trak således ikke kun spor i landskabet, men også i den demografiske udvikling.

Næringsloven og udbygningen af infrastrukturen under industrialismen fik stor betydning for udviklingen i landbruget. Dannelsen af andelsbevægelsen havde baggrund i en forbedring af landbobefolkningens kår på landet. Med udspring i bøndernes selveje opstod en bevægelse med formål at etablere økonomisk samarbejde mellem socialt ringere stillede og på den måde opnå bedre og mere konkurrencedygtige forhold. Efterhånden som bevægelsen udviklede sig, blev der etableret andelsmejerier og senere andelsslagterier. Leverancerne til landbruget blev også organiseret, blandt andet i form af grovvareforeningerne. Fællesskabstanken bag andelsbevægelsen medførte også, at mere åndelige og kulturelle sider af tilværelsen blev organiseret gennem bevægelsen. I slutningen af 1800-tallet havde mange landsbyer et forsamlingshus på andelsbasis og flere højskoler så dagens lys.

I det følgende beskrives nærmere de strukturer og temaer, der udover udviklingen i de større bysamfund, har været de mest markante udspring og direkte resultater af industrialiseringen og dermed en del af de store ændringer, det medførte i samfundet generelt:

- » Jernbanestrækninger
- » Stationsbyer
- » Andelsbevægelsen
- » Industri, erhverv og kraftanlæg
- » Havne.

Mange af funktionerne etableret i industrisamfundet er stadig i brug, men en del områder, bygninger mv. bliver funktionstømt i forbindelse med, at de bliver overhalet af den teknologiske udvikling og ændrede krav til miljøforhold. Det gælder såvel tidligere industriområder, havneområder, mejeribygninger og ældre jernbanespor, at de er eller står over for omdannelse til andre funktioner. I den forbindelse er der mulighed for, at der ud fra en samlet plan kan tages vare på de områder og de tilbageværende særlige enkelt-elementer, der ofte er funktionstømt uden tanke på fremtidig brug og genbrug. Et eksempel på sådan et område er Midtkraftgrunden i Aarhus, der i dag ligger som et opbrudt område, efter Studstrupværket har overtaget produktionen af el og fjernvarme. Området fremstår for nuværende fragmenteret med enkeltbygninger og elementer fra den tidligere anvendelse som gas- og elværksgrund, men ved en fremtidig udbygning i området er der gode muligheder for at knytte de historiske elementer sammen og skabe en særlig identitet i området. Det gælder blandt andet det markante kultransportanlæg. Kulsporet indeholder transformationsværdi og udgør ikke alene et fysisk spor fra tidligere, men kan i forhold til områdets fremtidige anvendelse betragtes som et værdifuldt landmark.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

JERNBANESTRÆKNINGER

De store kongelige vejforordninger fra 1793 om "saavel til Agerdyrkningens, Handelens og den indre Samfærdsels Fremme som til Bequemmelighed for de Reisende, at lade anlægge nye Hovedveie i alle Landets Provindser" resulterede i løbet af de efterfølgende 100 år i anlæggelse af et net af landevej mellem de større danske byer. Det er de veje som stadig gennemskærer landskabet med lange, snorlige strækninger.

I midten af 1800-tallet startede anlæggelsen af jernbaner i Danmark. I perioden 1862 til 1902 blev jernbanerne indenfor den nuværende Aarhus Kommune anlagt.

Ved planlægningen af jernbanerne spillede landskabet, men i høj grad også lokale interesser og hensynet til driftsøkonomien, en afgørende rolle for banernes forløb, der modsat landevejene kom til at sno sig gennem landskabet og dermed kunne nærbetjene store områder.

Jernbanerne skabte nye forbindelser helt på tværs af landskabet og åbnede nye muligheder for samfærdsel og godstransport og skabte grundlag for udvikling i eksisterende byer, men også grundlag for helt nye byer – de ægte stationsbyer.

Frem til midten af 1920'erne supplerede landeveje og jernbaner hinanden, men gradvis overtog stadigt bedre biler og veje mere og mere af transportarbejdet. I slutningen af 1950'erne resulterede det i nedlæggelse af stationer og jernbanestrækninger.

BÆRENDE ELEMENTER

Bygningselementer – stationsanlæg med stationsbygning, toiletbygning, pakhus, remiser og værksteder, signalblokke, vandtårne, vige- og rangerspor, læssespor og -ramper, stalde.

Tilhørende anlæg – Jernbanestrækninger (med eller uden skinner), dæmninger og gennemskæringer, broer og viadukter, overskæringer, ledvogterhuse, signalanlæg, hegning, læhegsarealer (fredskov).

SÅRBARHEDER

- » Modernisering af togdrift og anlæg
- » Nedlæggelse af banedriften, sletning af overskæringer, ledvogterhuse, signalanlæg, hegning, læhegsarealer (fredskov).
- » Frasalg eller overdragelse af strækningsarealer og arealer ved stationer
- » Anvendelsesskift, ombygning, forfald eller nedrivning af stationsbygninger.

UDPEGNINGER

Jernbanerne spiller en vigtig rolle i Aarhus Kommunes udvikling, og det er valgt både at udpege en strækning i brug og en nedlagt jernbanestrækning, der trods fragmentering stadig fortæller historie. Hammelbaneudpegningen omfatter desuden stationsområder.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

JERNBANESTRÆKNINGER

Hammelbanen

Lokalsamfund: 01 Midtbyen, 12 Viby, 23 Stavtrup - Ormslev, 34 Harlev - Framlev

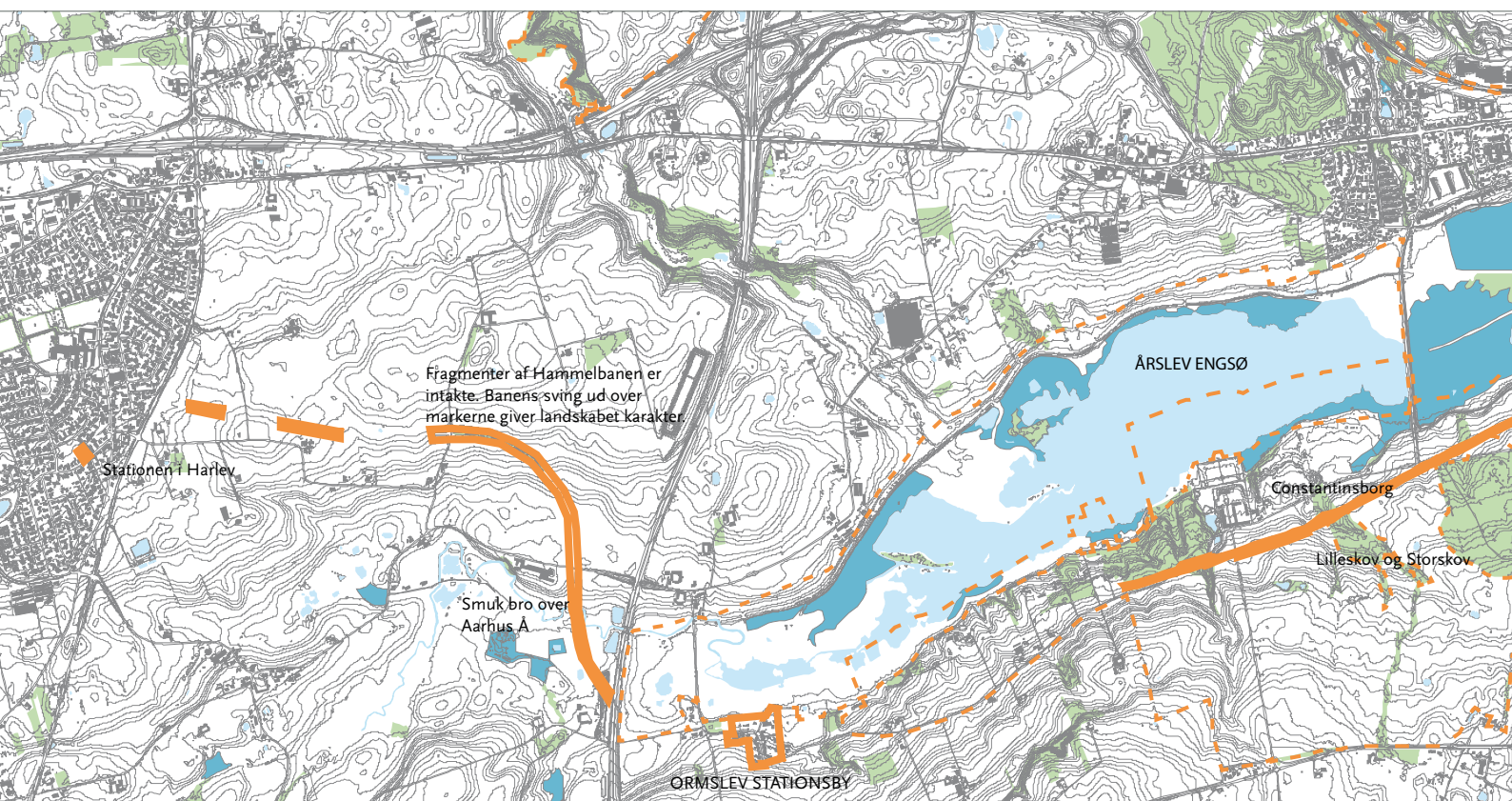
Kulturmiljøtype: Jernbanestrækning

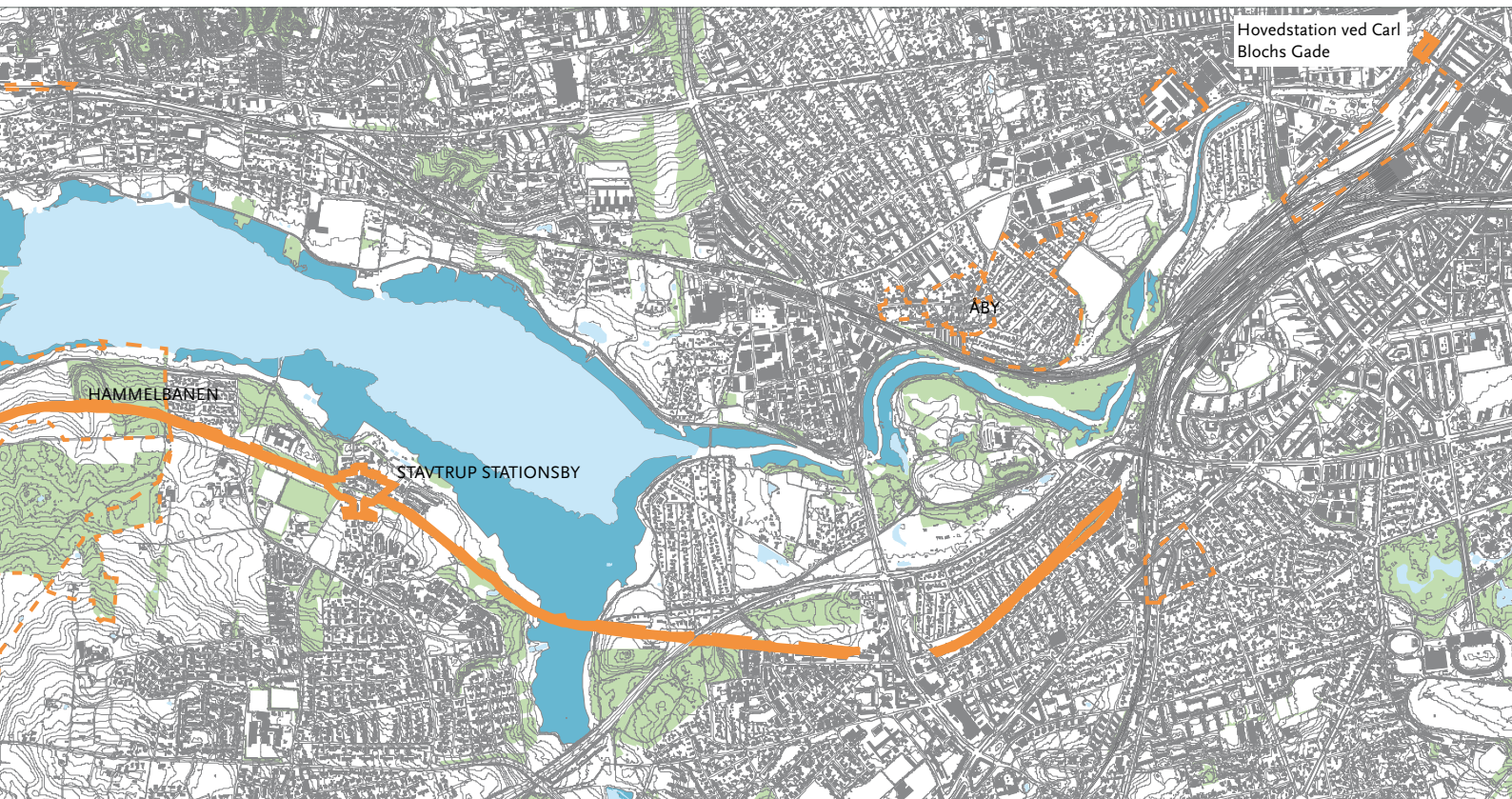
Tid: 1902 til 1956-

KULTURHISTORISKE HOVEDTRÆK:

Jernbanestrækningerne dannede nye forbindelser tværs gennem landskabet, forbedrede mulighederne for godstransport og samfærdsel og åbnede dermed nye markedsområder og skabte grundlag for vækst og nye bydannelser.

Hammelbanen blev åbnet 1902 og slyngede sig, dels på grund af det kuperede østjyske landskab, dels på grund af ønsket om at betjene så mange landsbyer som muligt. Banen løber fra Bjørnholms Alle i et lige forløb lavt på ådalens sydskråning langs Brabrand Sø og Årslev Engsø til Ormslev Stationsby. Herfra svinger banen på en dæmning i en stor S-kurve først mod nord over Aarhus Å, fortsætter op over den nordlige dalside og derfra mod vest til Harlev og Lillering. De fleste stationer blev anlagt på åben mark flere kilometer fra nærmeste landsby. Banen blev nedlagt 1956.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

JERNBANESTRÆKNINGER

Alle stationsbygningerne er tegnet af DSB's overarkitekt Heinrich Wenck. Banens hovedstation ligger ved Carl Blochs Gade for enden af Skovgårdsgade. Modsat banens øvrige nationalromantiske stationer er denne opført i den enkle historicistiske stationsstil, som præger de fleste af periodens stationer. Stationen ligger helt løsrevet fra den oprindelige banesammenhæng.

Ved Stavtrup og Ormslev Stationsby opstod små stationsbyer.

Omkring Harlev station opstod et mindre stationskvarter, der voksede sammen med vejbyen langs Stilling-Randers landevejen. Stationen med pakhus er bevaret, mens banens forløb og stationsplads kun er vanskeligt aflæselig i et skelforløb nord for Vestervej.

Stationen ved Lillering gav banens største omsætning i både passagerer, gods og post, men afsatte ingen spor i byen.

Banen løber fra Bjørnholms Alle i et lige forløb lavt på ådalens sydskråning langs Brabrand Sø og Årslev Engsø til Ormslev Stationsby. Herfra svinger banen på en dæmning i en stor S-kurve først mod nord over Aarhus Å, fortsætter op over den nordlige dalside og derfra mod vest til Harlev.

BÆRENDE ELEMENTER

Kulturmiljøet er fragmenteret og til dels præget af manglende vedligeholdelse og tilgroning, men broer, stenkister og de fleste af de relevante bygninger har haft jævn til god

vedligeholdelse. Kulturmiljøet har stort potentiale som rekreativ forbindelse med stor fortællerværdi, og der er stadig mulighed for at binde fragmenter sammen og styrke fortællingen.

Strækningselementerne står flere steder meget markant i landskabet, da banen mange steder er forløbet på dæmninger eller i nedgravninger. Eksempelvis den markante banedæmning og bro over Aarhus Å mellem Skibbyvej og Højbyvej. Ligeledes fremstår stationsbykerne tydeligt med karakteristiske, bevaringsværdige stationsbygninger og pakhuse.

- » Stationsbygningerne tegnet af DSB's overarkitekt Heinrich Wenck
- » Hovedstationen ved Carl Blochs Gade
- » Stationsbygningen med pakhus i Harlev
- » Stavtrup Stationsby. Stationen blev placeret på bar mark ca. 1½ km nord for Stavtrup. Stationsbyområdet omfatter stationen på stationspladsen syd for banetraceet. I tilknytning til stationsområdet ligger Constantias bygninger, der var yndet udflugtsmål for aarhusianerne. Nord for banen voksede i perioden 1900 til 1937 et lille stationsby-villaområde op omkring Bispevej
- » Ormslev Stationsby. Stationen blev placeret ca. 1 km nord-vest for Ormslev. Ved stationen voksede i perioden 1901 til 1939 en stationsby med mejeri, købmand og smed op omkring Storskovvej.

LITTERATUR:

Hammelbanen: Hammel-Aarhus jernbane 1902-1914: Aarhus-Hammel-Thorsø jernbane 1914-1956, Asger Christiansen, Banebøger, 1996
Lokalplan nr. 534: Bevarende lokalplan for Stavtrup stationsby, Aarhus Kommune, 1999
Aarhus-Hammel-Thorsø Jernbane, Wikipedia, http://da.wikipedia.org/wiki/Aarhus-Hammel-Thors%C3%B8_Jernbane

Strækningsfragmenter og bevaringsværdige elementer:

- » fra Bjørnholms Alle til Åhave Parkvej (syd for haveforeningerne)
- » fra motorvejen til skæringen med Storskovvej vest for Kildebæk (Brabrandstien) med stenkister over Madsesbæk og Kildebæk (syd for Constantinsborg)
- » banedæmningen fra motorvejen vest for Ormslev Stationsby, broen over Aarhus Å, frem til skæringen med Højbyvej.

SÅRBARHED

Tilgroning, bortgravning, overpløjning, ombygning, udstykning

BEMÆRKNINGER

Brabrandstien følger banetraceet på en stor del af strækningen fra Norringsholm til Ormslev Stationsby.

Potentiel mulighed for videreførelse af stiforbindelsen fra Aarhus (Brabrandstien) ad banetraceet til Harlev/Lillering

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

JERNBANESTRÆKNINGER

Østjyske Længdebane

Lokalsamfund: 24 Brabrand – Gjellerup, 35 Sabro – Borum, 25 Tilst – Brabrand Nord

Kulturmiljøtype: Hovedbanestrækning med togdrift fra Brabrand Station til motorvejsbroen nord for Geding

Tid: Åbning 1868 med efterfølgende udbygninger.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

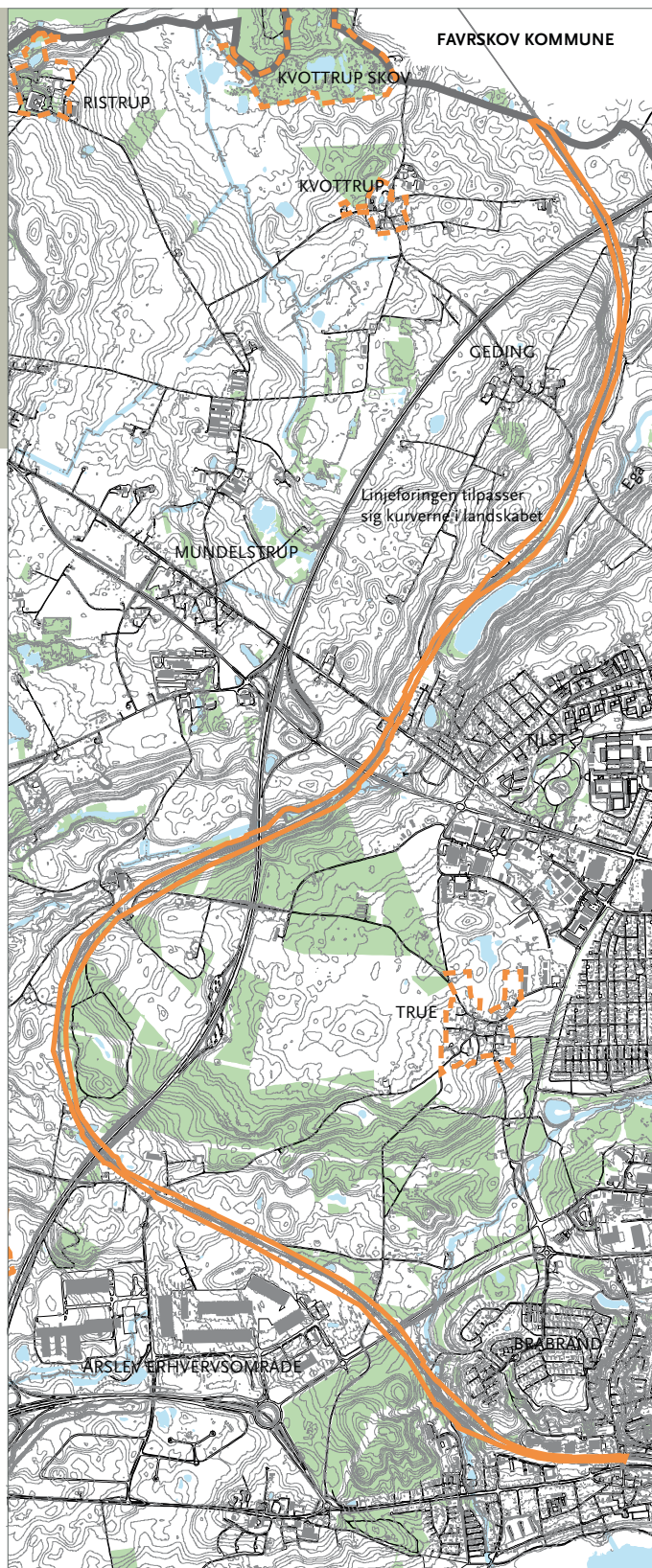
Jernbanestrækningerne dannede nye forbindelser tværs gennem landskabet, forbedrede mulighederne for godstransport og samfærdsel og åbnede dermed nye markedsområder og skabte grundlag for vækst og nye bydannelser.

Banen blev anlagt af konsortiet Peto, Brassey and Betts, som i februar 1859 fik en koncession til anlæg af banen samt strækningen fra Langå til Struer. Anlægget begyndte i efteråret 1859. I 1860 indgik staten en ny aftale med konsortiet, hvor staten overtog strækningerne, som konsortiet havde koncession på, imod at de byggede flere strækninger i Jylland og på Fyn. Dette blev stadfæstet i lov af 10. marts 1861.

Strækningen Aarhus-Randers blev indviet 1862. I forbindelse med anlæggelse af dobbeltspor på længdebanen blev der først i 1918 og senere i 1936 opført en række standardbrotyper i jernbeton til over- eller underførelse af krydsende veje. Begge årstal ses på flere af broerne på strækningen.

Stationerne i Mundelstrup blev nedlagt 1978 og Brabrand i 1979.

Banen passerer med storslåede landskabelige udsigter i store bueslag fra Brabrand Station op over vestsiden af den store bakkeknode ved True, der skiller Aarhus Ådal fra Egå Ådal, passerer i en dyb gennemskæring vandskellet ved Mundelstrup og fortsætter på østkanten af bakkeknoten ved Geding mod

nordvest gennem den øverste del af Egådalen og videre nordpå gennem Lilleådal.

BÆRENDE ELEMENTER

Banestrækningen med tilhørende broanlæg med ramper og læbælter (Banestyrelsens arealer og lidt mere)

- » Jernbanens samspil og modstrid med landskabet og landskabets brugere: Gennemskæringer og dæmninger, broer og tunneller, adskillelse af marker og spærring af gamle forbindelser, dvs. banestrækningens landskabelige forløb fra Aarhus Ådal over vandskellet til Egådalen med gennemskæringer, dæmninger, læbælter
- » Strækningens levende dokumentation af samfunds- og ingeniørmæssige anlægs- og konstruktionsformåen gennem

en 150-års periode i form af tidstypiske vej- og jernbanebroer ved Truevej, Edwin Rahrs Vej, Espenhøjvej, Selkærvej, motorvejen, Søgård, Tvedhøj, Yderupvej, motorvejen, Viborgvej, Gammel Viborgvej, Geding Søvej, Geding Byvej, Gedingbjerg, Tovhøjvej, motorvejen.

SÅRBARHED

Levende kulturmiljø i drift, der fortsat vedligeholdes og forandres

LITTERATUR:

Aarhus-Randers-banen, Wikipedia, <http://da.wikipedia.org/wiki/Aarhus-Randers-banen>

INDUSTRIAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Ved planlægningen af jernbanerne på Aarhusegnen fra 1862 til 1902 blev det tilstræbt at placere stationer og standsningssteder (trinbrædder), hvor der var god vejforbindelse til det omgivne opland, og gerne i nærheden af eller i tilknytning til en eksisterende landsby. Enkelte stationer blev placeret på bar mark for at opnå bedre forbindelse til det forventede opland.

Det medførte to forskellige former for stationsbyer, dels et begrænset stationsbyområde nær stationen og en afledt byvækst ind i landsbyens gamle struktur, dels 'de ægte stationsbyer', som opstod i tilknytning til en station anlagt på åben mark.

Et helt karakteristisk træk i stationsbyen blev stationsvejen parallelt med stationsanlægget og oplandsvejen, der krydser jernbanen tæt på stationen. Afstanden mellem stationen og oplandsvejen kom til at spille den afgørende rolle for, hvor den nye bebyggelse placerede sig. Ofte markeres krydset mellem stationsvejen og oplandsvejen af butiksejendomme i to etager, prydet med små tårne eller kviste over et skråt afskåret indgangsparti på hjørnet. Nær stationen kom brugsforening og købmandsgårde med grovvarehandel, kro eller hotel og småfabrikker til at ligge, mens butikker og boliger vokser ud langs stationsvejen eller oplandsvejen i en blanding af stationsbygade og vejby.

Med stationsbytiden kom nye forbilleder for byggeriet til de opvoksende stationsbyer og fortrængte den traditionelle byggeskik, først med historicistisk prægede bygninger frem til starten af 1900-tallet og derefter bygmesterhuse, inspireret af Bedre Byggeskik.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Stationsanlæg med stationsbygning, toiletbygning, pakhus, remiser og værksteder, stalde, signalblokke, vandtårne, læsseramper, vigespor, læssespor, sidespor
- » Bystruktur – afledte bystrukturer afhængig af stedets bebyggelse og topografi ved placeringen af stationen (reguleret vejnet, place-

- ring ved krydsning med eksisterende vej), byelementer (stationsplads, stationsanlæg) og bebyggelse (kro, hotel, posthus, sparekasse, skole, fabrikker, banefunktionær- og banearbejderboliger, butikker, håndværkere, grovvarerforretninger, boliger, kolonihaver)
- » Bebyggelsesprincipper – bygningsmarkering af det stationsnære vejkryds (evt. to etager), gadehusbebyggelse nærmest stationen, derefter små forhaver, og senest villabebyggelse trukket tilbage fra gaden
 - » Stationsbyarkitektur – i den tidlige periode præget af historicistiske stilarter, i den senere periode af Bedre Byggeskiks inspirerede bygmesterhuse og af nationalromantiske villaer.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af station eller standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Ophør af funktioner i tilknytning til stationsområde og pladsdannelser (vejkrydset)
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler.

UDPEGNINGER

Udpegningen omfatter primært områder, der hver især repræsenterer den traditionelle opbygning af stationsbyen i tilknytning til stationen i sammenhæng med den nærliggende landevej eller landsby. Andre stationsbyer indeholder de beskrevne bærende elementer i mere eller mindre grad, enten fordi de lider under for mange og slørende bygningsrenoveringer eller ikke fremstår i sammenhængende, markante helheder.

Dertil er valgt at udpege Østbanetorvet som eksempel på et stationsområde i den tættere by samt Godsbanearealerne, som er det største bevarede anlæg af sin slags i Danmark.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Beder Stationsby

Lokalsamfund: 31 Beder-Malling

Kulturmiljøtype: Stationsbyer

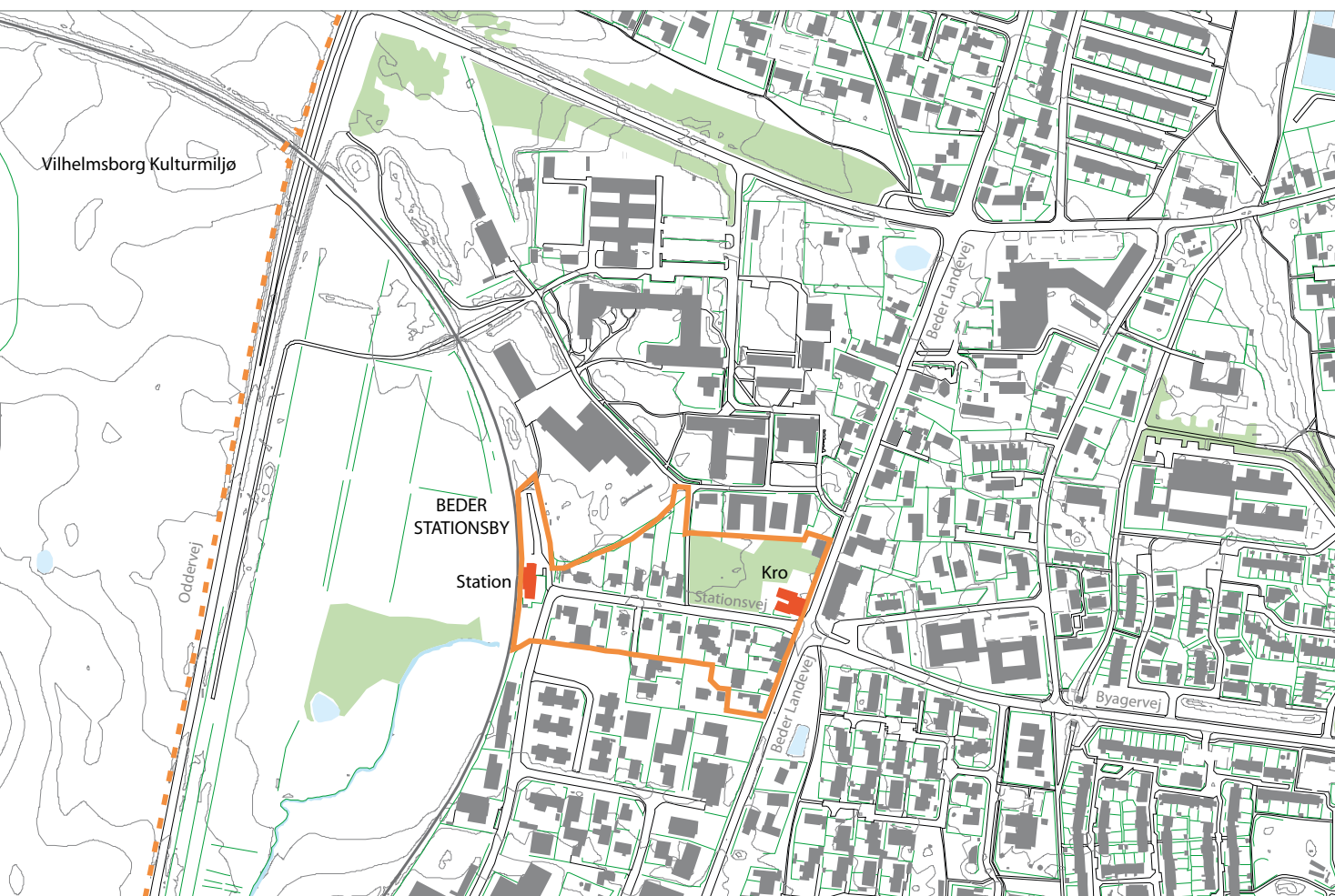
Tid: 1884.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Odderbanen åbnede i 1884. Stationen blev placeret på bar mark vest for landevejen til Odder, ca. ½ km vest for Beder. Samme år blev kroen på hjørnet af Stationsvej og Beder Landevej opført.

Indtil starten af 1900-tallet lå stationen alene, mens der blev opført enkelte huse ved landevejen mellem landsbyen og Stationsvej.

I 1905 kom en købmand og et par gadehuse syd for kroen og derefter voksede et stationsbypræget villakvarter op omkring Stationsvej.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Aktivt standsningssted ved stationen på Odderbanen
- » Rækken af tidstypiske villaer omkring Stationsvej mellem stationsbygningen mod vest og gadehusbebyggelsen med købmand og kro ved Beder Landevej
- » Skovanlægget bag kroen
- » Bebyggelsesstruktur og bygningskarakter overvejende intakt
- » Bebyggelsen påvirket af om- og tilbygning.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Ophør af funktioner i tilknytning til stationsområde og pladsdannelser (vejkrydset)
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler
- » Fældning/bebyggelse af skovanlægget bag kroen.

BEMÆRKNINGER

Stationspladsen fremstår uplejet.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Malling Stationsby

Lokalsamfund: 31 Beder-Malling

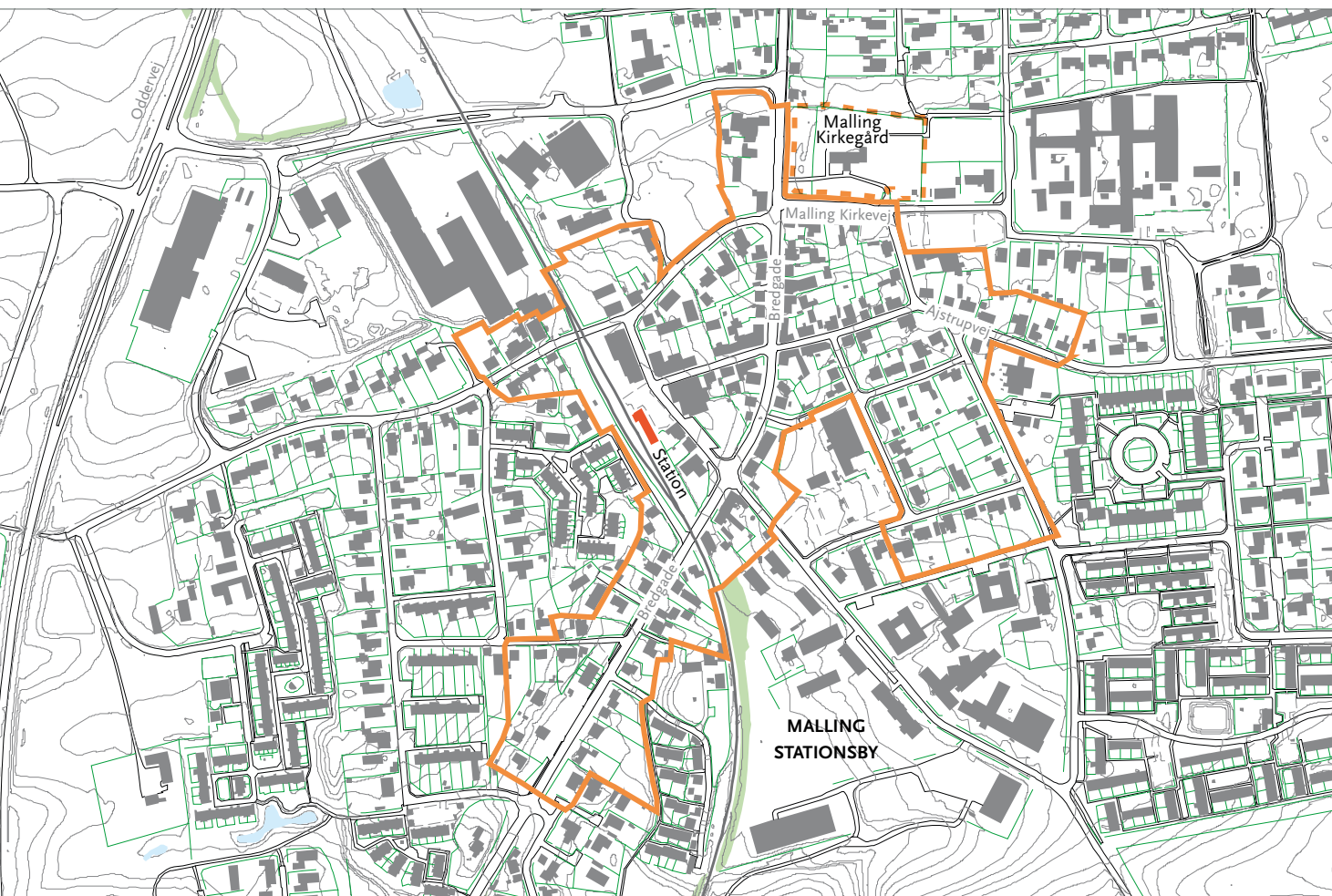
Kulturmiljøtype: Stationsbyer

Tid: 1884.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Odderbanen åbnede 1884. Stationen blev placeret på kanten af engdraget i Mallings vestkant, tæt på skæring med Bredgade. Inden 1900 var stationsbybebyggelsen vokset ind i landsbyen omkring en ny vej fra stationspladsen til den gamle Ajstrupvej og en tæt række af gadehuse langs Bredgade fra Malling Kirkevej ned til jernbaneoverskæringen.

Ved stationspladsen var opført kro, købmand, grovvarerhandel og på gadehjørnerne ved Bredgade placeredes typiske butiksejendomme med skråt afskåret indgangsparti med tårne og pynt.

Frem til 1930'erne voksede stationsbyen videre ud ad vejene til oplandet med småhuse bag smalle for haver og villaer trukket tilbage på grunden.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Aktivt standsningssted på Odderbanen. Stationsbygningen bevaret
- » En karakteristisk stationsbybebyggelse omkring Ajstrupvej og Bredgade, der skifter fra gadehusbebyggelse over smalle for haver til tilbagetrukne villaer i stationsbyens periferi
- » Byområdets relativt intakt bevarede karakteristiske stationsbyhuse.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Ophør af funktioner i tilknytning til stationsområde og pladsdannelser (vejkrydset)
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Tranbjerg Stationsby

Lokalsamfund: 21. Tranbjerg

Kulturmiljøtype: Stationsbyer

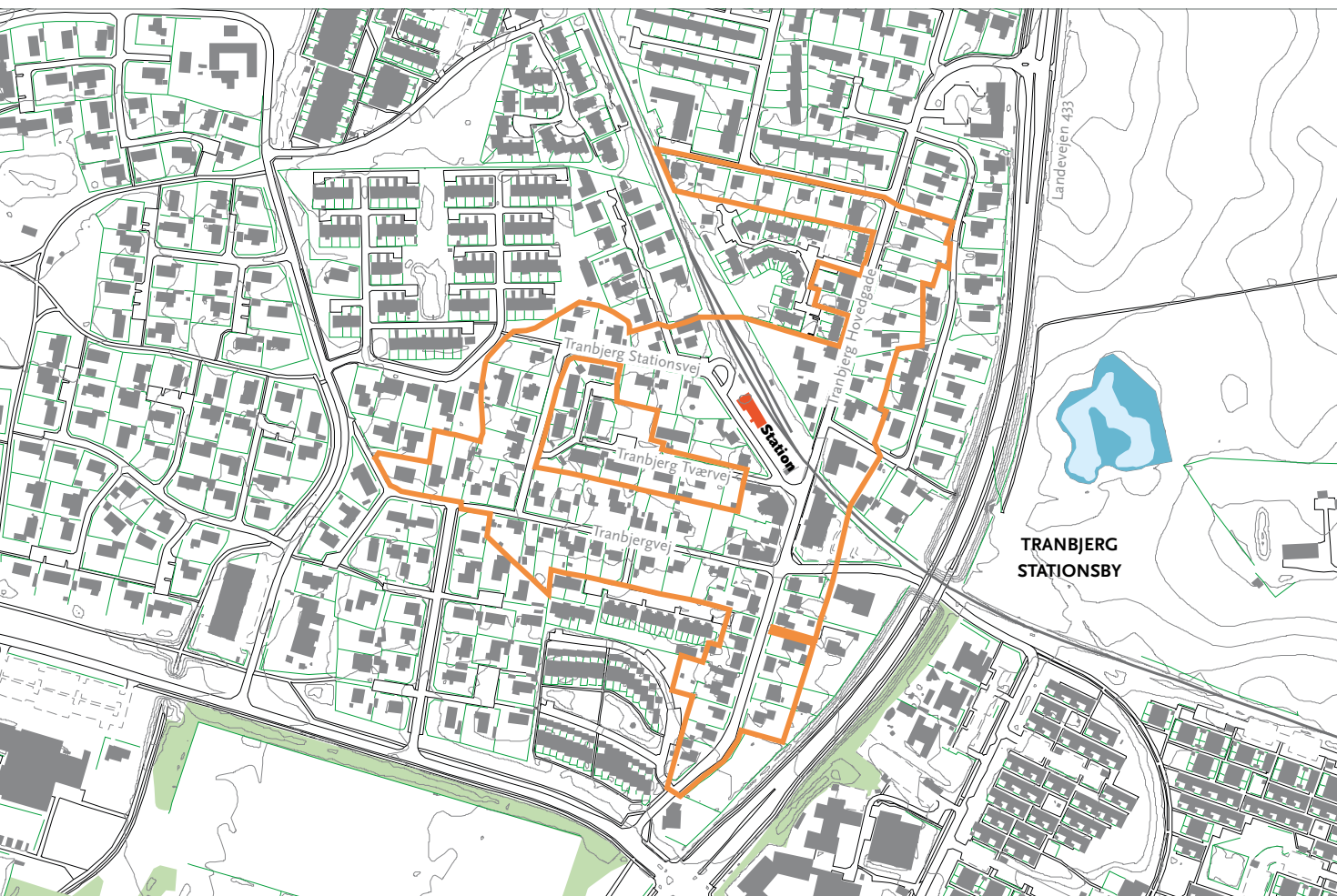
Tid: 1884.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Odderbanen åbnede i 1884. Tranbjerg er en ægte stationsby, hvor stationen er opført på bar mark tæt på landevejen ½ km nord for landsbyen.

Indtil starten af 1900-tallet lå stationen alene sammen med kroen og et enkelt hus ved baneoverskæringen. Derefter voksede en tæt gadehusbebyggelse med butikker op omkring Tranbjerg Hovedgade, og der kom købmand med grovvarerhandel overfor stationspladsen.

Igennem 1920'erne udbygges villakvarterene omkring Tranbjergvej, Tranbjerg Stationsvej og Gartnervænget.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Områdets overordnede helhedskarakter og struktur intakt, men påvirket af nyere bebyggelsesstrukturer indenfor det udpegede stationsbyområde
- » Aktivt standsningssted på Odderbanen. Stationsbygningen bevaret
- » Bebyggelsen omkring baneoverskæringen med station, grov-varehandel og kro
- » Gadehusbebyggelsen omkring Tranbjerg Hovedgade
- » Villabebyggelserne.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Ophør af funktioner i tilknytning til stationsområde
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler.

BEMÆRKNINGER

Stationen fremstår forsømt.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Østbanegården

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

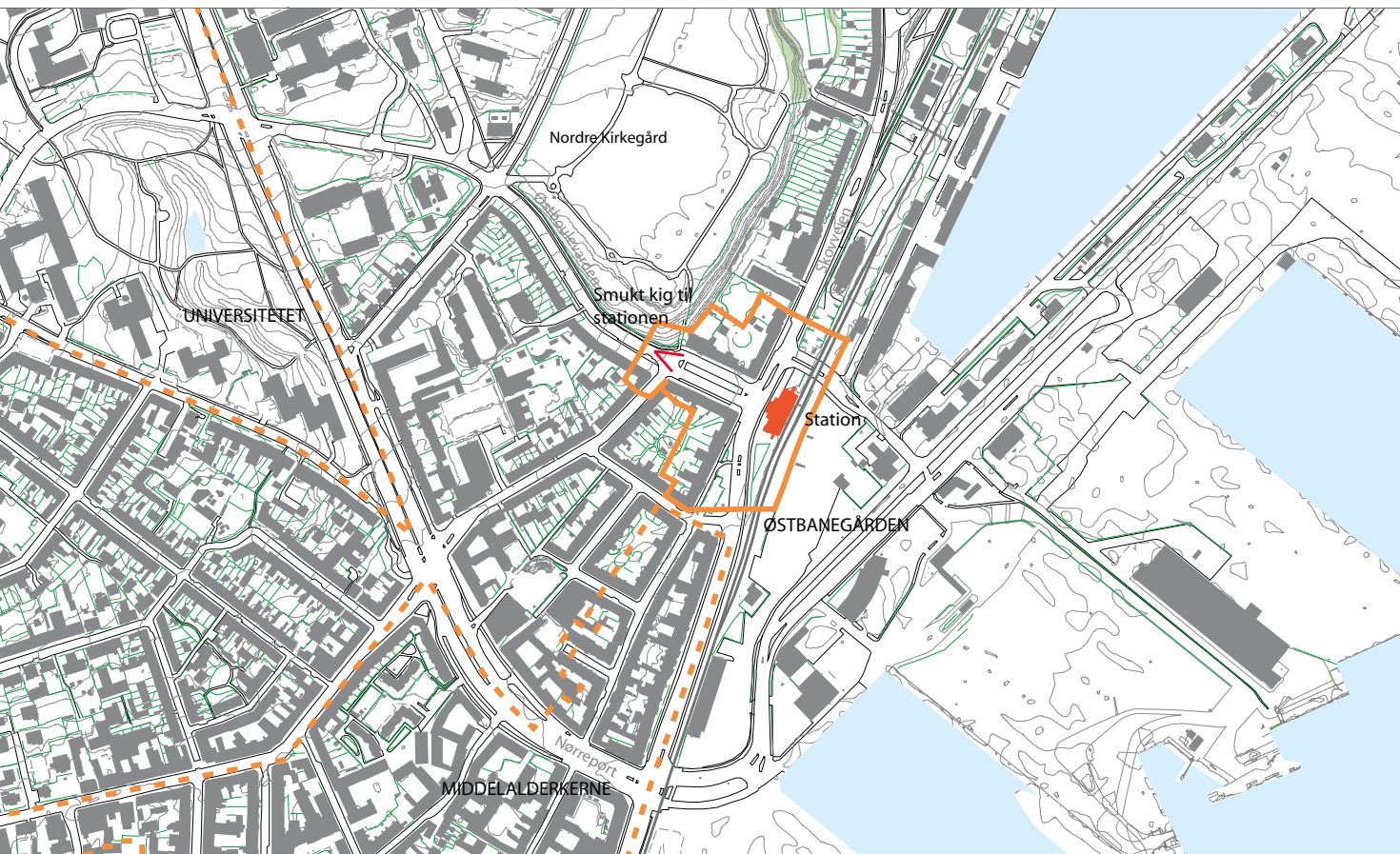
Kulturmiljøtype: Stationsbyer

Tid: 1877.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Foruden Hovedbanegården, havde Aarhus endestationer for Hammelbanen, Østbanen og Odderbanen. Østbanegården er opført som station med pakhus i 1877, fungerende som Grenåbanens endestation i Aarhus. I 1881 overtog Staten driften af banen, og Østbanegården fungerede i en periode som endestation for togene på strækningen, indtil man i 1933 lod dem udgå fra Aarhus Hovedbanegård. Stationsbygningen anvendes i dag til møbelforretning, men arealet bag bygningen og ud mod banen fungerer stadig som trinbræt og venteperron.

Østbanetorvet blev anlagt i 1890 og skulle fungere som plads foran Østbanegården. Flere gader i kvarteret omkring blev etableret i samme periode. Dengang, som i dag, fungerede torvet som et af byens første knudepunkter for kollektiv trafik, som dengang bestod i hest omnibuskørsel. I dag udgår

flere buslinjer fra stedet og torvet er indrettet som midteropdelt trafikgade, hvor en bred midterrabat holder rummet på plads. Midterrabatten er indrettet med rumskabende træer og en statue af Peter Sabroe, ud mod Kystvejen / Skovvejen.

Bebyggelsen, der omkranser torvet, er opført i perioden 1895-96 som boligejendomme med butikker i underetagen, overvejende opført med tidens historicistiske facadeudformning. Enkelte ejendomme er revet ned og udskiftet med senere byggeri, der i princippet følger overordnet arkitektur og facadelinje, men som i bygningsudtryk adskiller sig fra de øvrige.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bygningsudtrykket er intakt
- » Stationsbygningens samspil med Østbanetorvet
- » Østbanetorvets rumskabende træbeplantning.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler
- » Sløring af tilhørsforholdet til Østbanetorvet og fjernelse af rumdannende beplantning her.

LITTERATUR

Nørrestenbro og Skovvejs kvarteret, Registrant, Aarhus Kommune, 1988

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Lystrup stationsby

Lokalsamfund: 27 Lystrup-Elsted

Kulturmiljøtype: Stationsby

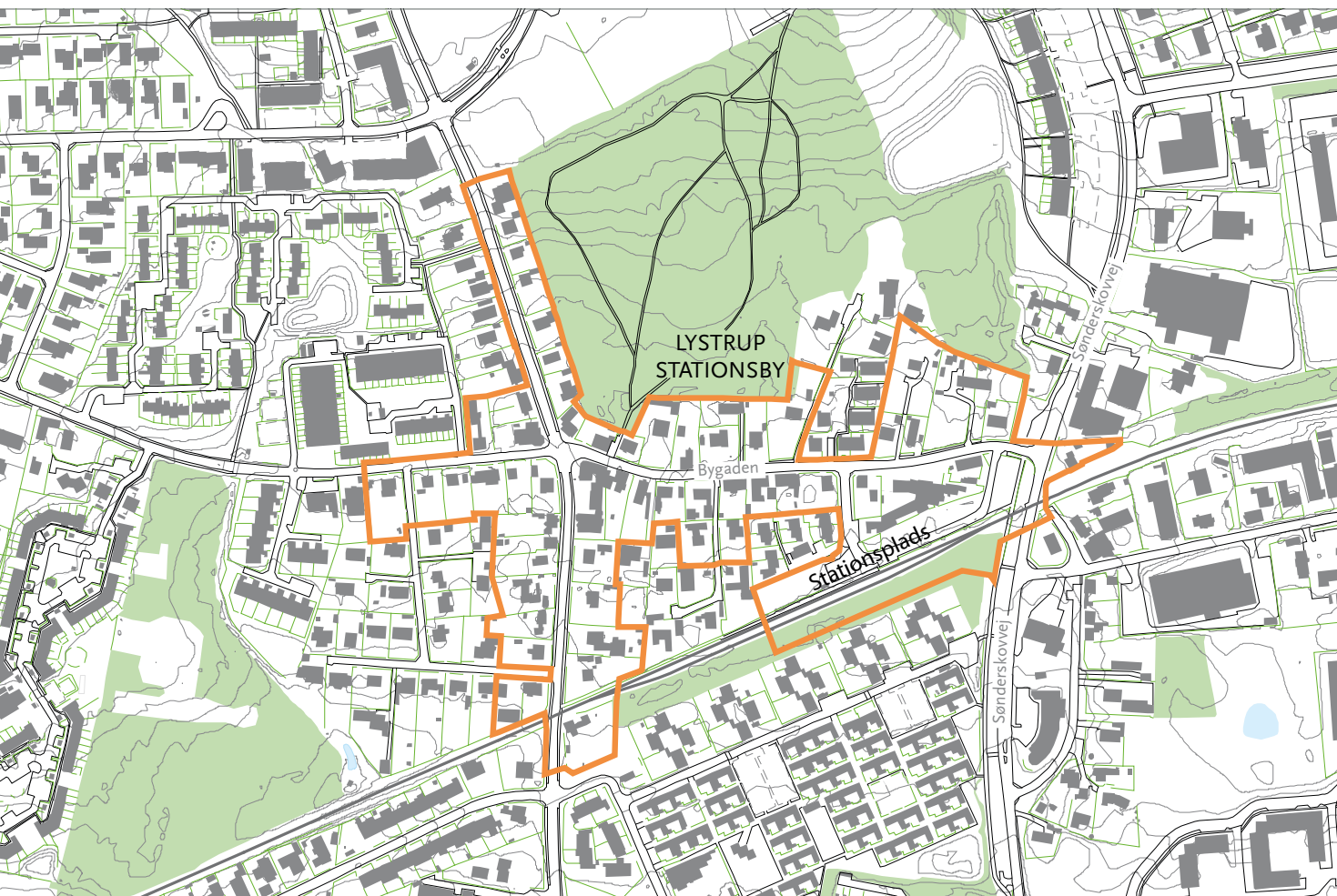
Tid: 1877.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Grenåbanen blev åbnet i 1877. Stationen blev placeret umiddelbart vest for Lystrup landsby. Først omkring 1910 begyndte en stationsbybebyggelse at vokse op langs Bygaden med mejeri og kro nærmest stationen, små gadehuse på vejens sydside og villabebyggelse på nordsiden mellem stationen og krydset med Lystrupvej.

Nord for krydset med Bygaden voksede en villabebyggelsen med flere villaer i nationalromantisk stil op, mens bebyggelsen mod syd mellem vejkrydset og baneoverskæringen er præget af bygmesterhuse med inspiration fra Bedre Byggeskik.

Desuden ses to ledvogterhuse ved banens krydsning med henholdsvis Lystrupvej og Sønderskovvej.

BÆRENDE ELEMENTER

Stationen er nu nedrevet, men bebyggelsesstruktur og bygningskarakter er overvejende intakt.

- » Aktivt standsningssted på Grenåbanen
- » Stationsbybebyggelsen langs Bygaden og Lystrupvej.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler.

BEMÆRKNINGER

Stationspladsen henligger uplejet.

LITTERATUR:

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Hjortshøj Stationsby

Lokalsamfund: 38 Hjortshøj

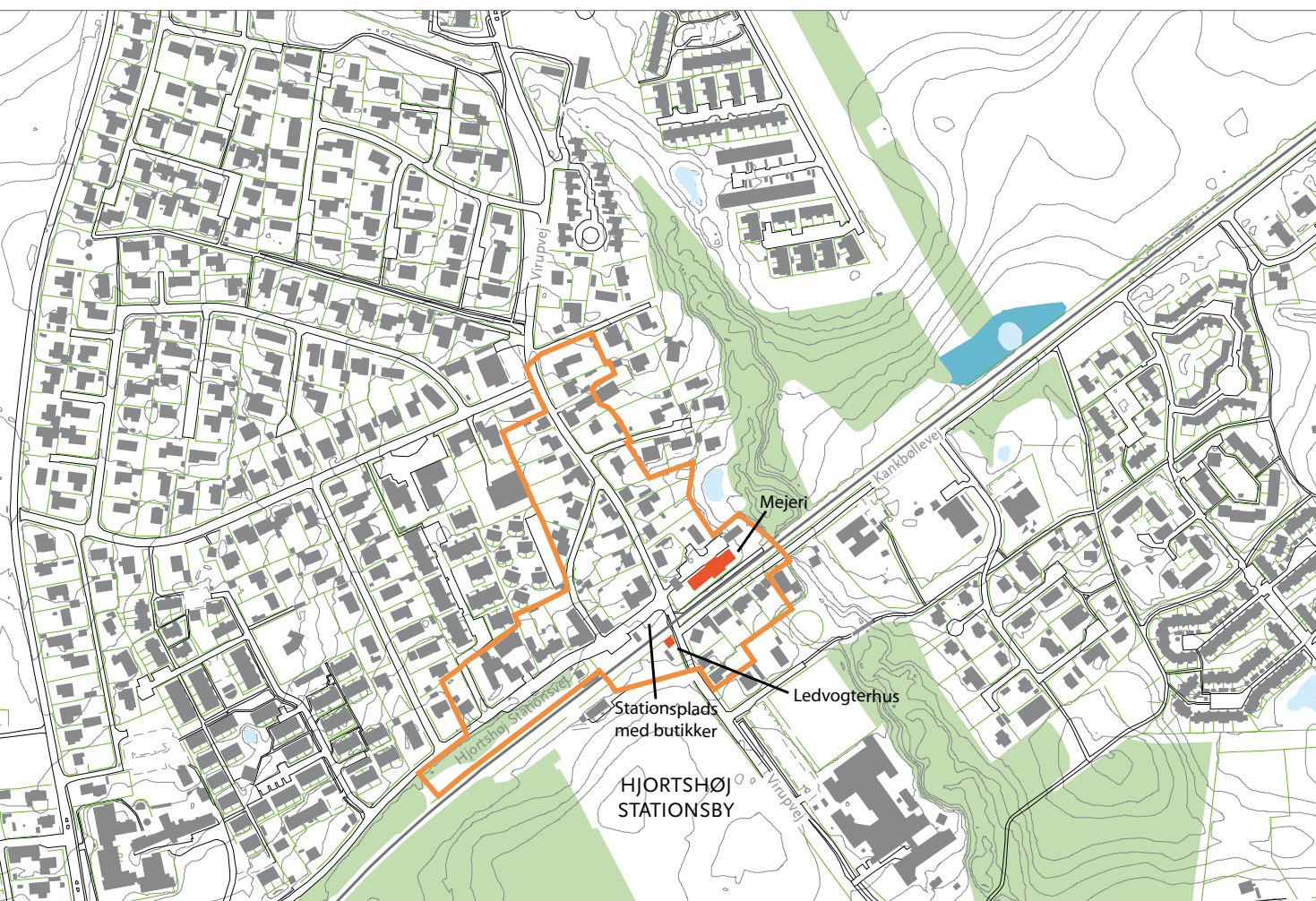
Kulturmiljøtype: Stationsby

Tid: 1877.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Grenåbanen åbnede i 1877. Stationen Hjortshøj blev opført på nordsiden af jernbanen ca. 600 m. syd for landsbyen.

I de første 20 år lå stationen alene sammen med at par småhuse ved Virupvej nord for jernbaneoverskæringen. I 1907 blev der ved stationspladsen opført både købmand og Brugs med grovvarerhandel og i 1908 mejeri. Derefter voksede en stationsbebyggelse med en blanding af småhuse og villaer op omkring Virupvej, Hjortshøj Stationsvej og Svinget og en lille bebyggelse ved Kankbøllevej. Desuden ledvogterhus syd for jernbaneoverskæringen.

BÆRENDE ELEMENTER

Stationen er nu nedrevet, men bebyggelsesstruktur og bygningskarakter er overvejende intakt.

- » Aktivt standsningssted på Grenåbanen
- » Bebyggelsen med købmand, tidl. Brugs og mejeri ved stationspladsen og omkring baneoverskæringen med ledvogterhus
- » Husrækkerne langs nordsiden af Hjortshøj Stationsgade og vest for Virupvej.

SÅRBARHED

- » Nedlæggelse af standsningssted og ændret anvendelse af tilhørende arealer
- » Ophør af funktioner i tilknytning til stationsområde
- » Brud på hovedtræk i bebyggelsesprincipper og bygningsprofiler.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Godsbanearealerne

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: Stationsområde

Tid: Opført ca. 1920-22, indvielse i 1923.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Aarhus Godsbanegård og det store baneterræn er det største samlede bevarede anlæg i Danmark af sin slags. Den del af baneterrænet der kaldes godsbanearealerne er cirka 150.000 m², og ligger som en del af det store, lavtliggende baneterræn mellem Ceres-kilen, Mølleengen og Frederiksbjerg.

Byggestilen på den dominerede hovedbygning er nyklassicistisk og har som sådan et udtryk, der stammer fra før jernbanens tid. Bygningerne er tegnet af Heinrich Wenck, som var overarkitekt ved Statsbanerne fra 1891-1921, og mester bag hovedparten af de stations- og jernbanebygninger, der blev tegnet i denne periode – herunder bl.a. Københavns Hovedbanegård, Hammelbanens nærværende liggende stationsbygning og den senere opførte hovedbanegård i Aarhus.

INDUSTRI SAMFUNDETS LANDSKAB

STATIONSBYER

Godsbanegårdens bygningsanlæg består udover hovedbygningen mod Skovgårdsgade, af to meget lange haller, som er bygget vinkelret på hovedbygningen. Hallerne fungerede tidligere som varehuse, og ligger ud til perroner, så man kunne køre ind mellem hallerne med togvognene og læsse varerne direkte af og på.

For enden af perronerne, op mod hovedbygningen var der et mindre gårdrum.

De to haller var til henholdsvis ind- og udgående gods, med hallen til udgående som den længste som tegn på en god betalingsbalance. Todelingen gik igen i hovedbygningens symmetriske opbygning med to tilknyttede varehuse her. Henover perronerne mellem de haller blev der i 70'erne opført en overdækning, som blev fjernet i forbindelse med Godsbanegårdens ombygning til kulturproduktionscenter. I stedet for overdækningen er der nu på samme sted opført en ny bygning ligesom gårdrummet er genopstået i ny form.

I forlængelse af den nordlige hal ligger desuden et tidligere toldvarehus opført i samme arkitektoniske stil som hovedbygningen samt herimellem Aarhus Frugtauktion, som er sammenbygget med et tømrerværksted, og vestligst ligger et markant presenningshus.

Bygningsanlægget fremstår som et stort samlet bygningskompleks, som begynder med hovedbygningen og afsluttes med presenningshuset og toldvarehuset mod syd. Bygningerne ligger vinkelret på hinanden og danner tilsammen en åben sigtelinje mod det ombyggede vandtårn ved Ringgadebroen og Augustenborggade.

Bygningskomplekset danner som helhed en arkitektonisk overgang mellem det lave, åbne baneterræn og Mølleengens høje, tætte bebyggelse.

Den markante hovedbygning er identitetsskabende for godsbaneområdet og fremstår sammen med de to haller som de vigtigste bygningsselementer på Godsbanearalerne. De tilknyttede gamle perroner og skinner er delvist bevarede. Presenningshuset og toldvarehuset mod vest optræder som en naturlig arkitektonisk og historisk afgrænsning af godsbanegårdens bygningskompleks. Hele komplekset knyttes sammen af ranger- og baneterrænets spor, der forgrener sig op mod hovedbanegården og ud mod det nationale skinnenet mod vest.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Hovedbygning og de to haller
- » Jernbanesporene og deres forløb i området er i høj grad funktionsbestemt og fortæller om stedets anvendelse. Sporene og deres forløb indeholder bevaringsværdier
- » Sigtelinje fra bygningskompleks mod det ombyggede vandtårn ved Ringgadebroen og Augustenborggade.

SÅRBARHED

- » Der er risiko for at anlæggets kulturhistoriske fortælleverdi sløres eller mindskes væsentligt, såfremt der sker utilpassede uderumsbearbejdnings og nybyggeri samt nedrivning af de gamle bygninger på terrænet
- » Sårbart over for sløring af den historiske sammenhæng mellem de tilbageværende bygninger, jernbanespor mv.
- » Rangerområdets størrelse er en del af fortællingen, og dets funktion og størrelse skal gerne kunne fornemmes fremadrettet.

BEMÆRKNINGER

Hele godsbanearalet er udpeget som omdannelsesområde i Kommuneplanen, og arealet forventes omdannet og bebygget i de kommende år. Godsbanegården og de to haller er ombygget og restaureret i 2012 og forventes ikke yderligere berørt.

LITTERATUR:

Århus Godsbanegård – Historie og kulturarvsanbefalinger,
Dansk Center for Byhistorie, 2009

*Godsbanegaarden i Aarhus, vurdering af anlæggets bevarings-
værdier,* Bue Beck, 2009

*Konkurrenceprogram for Helhedsplan for de nordlige godsbane-
arealer,* Aarhus Kommune, 2009

Dispositionsplan for godsbanearealet i Aarhus, Aarhus Kom-
mune, 2009

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

ANDELSBEVÆGELSEN

Med grundloven i 1849 fik danskerne ret til at stifte foreninger, hvilket fik stor betydning for samfundet, som vi kender det i dag. Samtidig havde udbygningen af infrastrukturen under industrialismen stor betydning for udviklingen i landbruget og dannelsen af andelsbevægelsen.

De første forsamlingshuse blev opført omkring 1870. I starten blev husene anset som noget nyt og kontroversielt. I 1885 fik et Mundkurvscirkulære, udsendt af højreregeringen, betydning for, at et hurtigt voksende antal forsamlingshuse skød op i landet. Cirkulæret forbød nemlig, at skolelokaler blev brugt til vælgermøder, møder i politiske foreninger, og til frimenighedsmøder. Skolerne måtte heller ikke bruges til dilettant, selskabelige sammenkomster eller basarer eller møder, hvor der skulle erlægges særskilt betaling for adgang. I de nye forsamlingshuses vedtægter stod der derfor som regel: "Her kan ordet lyde frit uden bånd i nogen retning". Adskillige steder blev der samtidig oprettet friskoler som alternativ til statens skoler.

I samme periode vandt højskolerne indpas. Grundtvig startede Danmarks første højskole op i 1844 som reaktion mod, at det var forbeholdt de rige at uddanne sig. Med højskolerne fik de fattige bønder mulighed for at lære at læse og skrive.

Andelsbevægelsen viste sig blandt bønderne ved, at de organiserede sig i fællesskaber og oprettede brugsforeninger, hvor man kunne købe alt fra mad og tøj til landbrugsredskaber, fælles effektive mejerier og slagterier.

I 1882 opstod det første andelsmejeri. Frem for at lave smør og ost på hver enkelt gård kunne mejeriforeningens medlemmer lave smør og ost effektivt med dampmaskiner og centrifuger samtidig med, at hygiejnen blev forbedret. På den måde stod bønderne samlet stærkere, og da kvaliteten på produkterne blev bedre og mere effektiv, blev deres varer konkurrencedygtige med herregårdenes. I de følgende år opstod mange foreninger, der byggede elektricitetsværker, vandværker, bagerier, bryggerier og kornmøller i fællesskab. I andelsperiodens sidste del, omkring 1940'erne, da køle/fryseteknikken var udviklet, forsynedes stort set alle landsbyer med små funktionelle andelsfrysehuse.

I Aarhus Kommune repræsenterer en lang række mejerier, brugsforeninger og forsamlingshuse andelsbevægelsens periode i 1800- og første halvdel af 1900-tallet. I eksempelvis Mårslet og Vorre er mejeribygningerne et let genkendeligt træk i landsbyernes profil. De små simple rødstens frysehuse ses også stadig i mange landsbyer, selvom de fleste blev afviklet, da det blev almindeligt udbredt, at de enkelte huse havde egen kummefryser i 1960'erne.

Også de større industrianlæg, der opstod i andelstiden, kan opleves i Aarhus. Fællesforeningen for Danske Brugsforeningers (FDB) tidligere kompleks fra 1905 ses i Viby. Jydsk Andels Foderstofforretning (JAF), fra 1898, ses på haven i siloanlægget *De fem søstre* fra 1927.

BÆRENDE ELEMENTER

I andelsbevægelsens første periode placeredes fællesbygningerne på landsbyernes fællesjord. Forsamlingshusene blev som regel opført ved siden af brugsforeningen på landsbyforten. Senere blev det mere udbredt at placere eksempelvis mejerierne let tilgængeligt infrastrukturelt ved landsbyernes udfaldsveje.

SÅRBARHEDER

I forbindelse med funktionstømning eller overgang til anden funktion er andelsbevægelsens bygninger sårbare overfor ændringer, der ikke alene slører den oprindelige funktion og det oprindelige udtryk, men også bygningernes samspil med det omgivende. Mange andelsbygninger er i de mindre bysamfund med til at tegne det karakteristiske og centrale landsbybillede.

UDPEGNINGER

Det er ikke alle temaerne, hvor det har været muligt at finde velbevarede elementer som i sammenhæng kan stå alene som kulturmiljøer. Det gælder i udpræget grad for andelstiden, hvor man finder den velbevarede mejeribygning hér, brugsforeninger dér og den bevarede højskole et helt tredje sted. Frem for at udpege enkeltelementerne er disse blevet beskrevet, hvor de indgår i sammenhæng med andre typer kulturmiljøer – for andelstiden primært landsbyer og industri samt havn.

INDUSTRI SAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Den industrielle udvikling satte skub i produktionen. Ældre håndværk og produktion fra før industrialiseringen kendes imidlertid og i de større byer findes stadig rester af enkelte bygninger eller bygningskomplekser, der har indeholdt erhverv som garverier, tobaksfremstilling, farverier, glasproduktion, møbelproduktion mv. Industri i den tætte og ældre bykerne var ofte repræsenteret ved de ældste produktionsformer, og områderne skilte sig sjældent ud fra den øvrige bebyggelsesstruktur. Tit var flere bygninger organiseret omkring et eller flere gårdrum, og produktionen var flere steder af blandet karakter. Ofte lå boliger for ejer og arbejderne tæt ved – i Ø-gadekvarteret i Aarhus har der været flere teglværker og savværker samt andre produktionsformer, hvor der således er opstået et boligkvarter omkring. I dag er de pågældende bygninger enten nedlagt eller konverteret til boliger eller andre bynære funktioner.

I slutningen af 1800-tallet ændredes produktionsmetoderne gradvist, og dette afspejledes i bygningsorganiseringen og udtrykket. Det blev normen at placere særligt større industrivirksomheder i udkanten af den indre by – tæt på hovedfærdselsårer. Efterhånden opstod flere industriaktieselskaber og produktionsplanlægningen gjort mere rationel. Bygningerne blev mere ensartet i udtrykket, og ofte var der tilknyttet en arkitekt i forbindelse med anlæggelsen.

Omkring Anden Verdenskrig skete der et betydeligt ryk fra bymidten, og virksomheder blev overvejende placeret i selvstændige og helhedsplanlagte enklaver, væk fra de tætte byområder.

BÆRENDE ELEMENTER

Bebyggelsesstrukturen – en udvikling fra at være fuldt integreret i den bymæssige struktur og med et bygningsmæssigt blandet udtryk til en struktur og fremtoning, der gradvist bliver mere rationel og løsrevet den indre by.

- » **Før 1840 – sidst 1800-tallet:** Industriområder fortrinsvis i den tætte by og med en organisering, der minder om gårdstrukturen med et eller flere gårdrum
- » **Midt / sidst 1800-tallet – omkring 1900-tallet:** Gradvis placering i udkanten af den indre by – stadig integreret den herskende bymæssige struktur
- » **Omkring 1900-tallet:** Anlæggene blev gjort mere rationelle og planlagte. Virksomhederne voksede, og der opstod en begyndende funktionsadskillelse, hvor også bolig og produktion blev separeret
- » **Omkring Anden Verdenskrig** anlagdes produktionen i selvstændige enklaver, væk fra og løsrevet de bymæssige strukturer.

Bygningskarakter – en udvikling fra bygninger, der ikke i særlig grad har afspejlet funktionen, men mere indgået i den bymæssige helhed, til bygninger, der afspejler produktion og rationalitet.

- » **Før 1840 – sidst 1800-tallet:** Flere bygningstyper, opført til forskellige formål
- » **Midt / sidst 1800-tallet:** Bygninger, der som type begynder at fremstå som selvstændig industriarkitektur. Bygningstypen er overvejende etagebygningen
- » **Omkring 1900-tallet:** Produktionen bliver mere rationel og logisk samtidig med, at byggeteknikken ændres. Den foretrukne bygningstype er stadig etagebygningen, men andre typer, der rationelt og logisk afspejler den aktuelle produktionsmetode, begynder at vinde indpas. Halbygningen til sværindustri, der krævede høje loftshøjder og senere fladebygningen, typisk med det karakteristiske shedtag, blev den foretrukne og mest benyttede bygningstype til en nyere form for lineær produktion. De forskellige bygningstyper komplementerede hinanden i de forskellige virksomheder, alt efter produkt og produktionsform indtil omkring Anden Verdenskrig
- » **I forbindelse med industriens endelige løsrivelse** fra den bymæssige struktur, planlagdes industrikvarterer i lukkede enklaver. En rationel og enkel form for fladebygning var den dominerende bygningstype og begrebet 'flatscape' blev benyttet om de store industrilandskaber, særligt efter Anden Verdenskrig.

SÅRBARHEDER

Funktionstømning, der efterlader bygningerne i forfald. Konverteringer og funktionsindretninger, der kræver så væsentlige omdannelser, at de bærende værdier (strukturelt og bygningsmæssigt) mistes.

UDPEGNINGER

De udpegede områder er båret af miljøer, der trods ændring til anden funktion fremstår så intakte, at fortællingen bag er tydelig og klar aflæselig. De udpegede områder viser ikke alene den betydning, industrialismen har haft på udviklingen af nye produktionsformer, nye byggeteknikker og dermed mere rationelle produktionsbygninger, men fortæller også historien om industrivirksomheder, der har haft stor lokal betydning.

Der er primært undersøgt områder inden for Aarhus bykerne, da det især er disse områder, der er under pres fra ønsker om byomdannelse og fortætning. Der kan findes lignende gode eksempler flere steder i Aarhus Kommune. De undersøgte industriområder, som ikke er blevet udpeget som kulturmiljøer lider i mange tilfælde under markant ændrende bygningsrenoveringer eller er så opbrudte områder, at der ikke længere er tale om helheder men enkeltelementer.

Der er peget på Slagteriområdet ved Jægergårdsgade, Tulip-fabrikken i Brabrand og et område mellem Mejlgade og Studsgade som potentielle industrikulturmiljøer, se mere herom i afsnittet *Potentielle udpegninger* under *Industrisamfundets landskab*.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Centralværkstederne

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: Industri og erhvervsområde

Tid: Første anlæg opført 1862.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Centralværkstedet blev etableret sammen med anlæggelsen af jernbanen i Aarhus i 1862 og blev opført som et trefløjet anlæg omkring en indre gård. De første bygninger blev placeret mellem Spanien og Jægergårdsgade og bestod af forskellige specialværksteder. Centralværkstedet varetog reparation og fremstilling af reservedele til togdriften og blev med tiden en af Aarhus største virksomheder med ca. 1800 mand ansat efter anden verdenskrig. Bygningerne illustrerer opførelsen af de første typiske industribygninger i forbindelse med industrialismens anlæg og den følgende udvikling i mod større rationalitet. Anlægget omfatter de ældste bevarede jernbaneværksteder i Danmark.

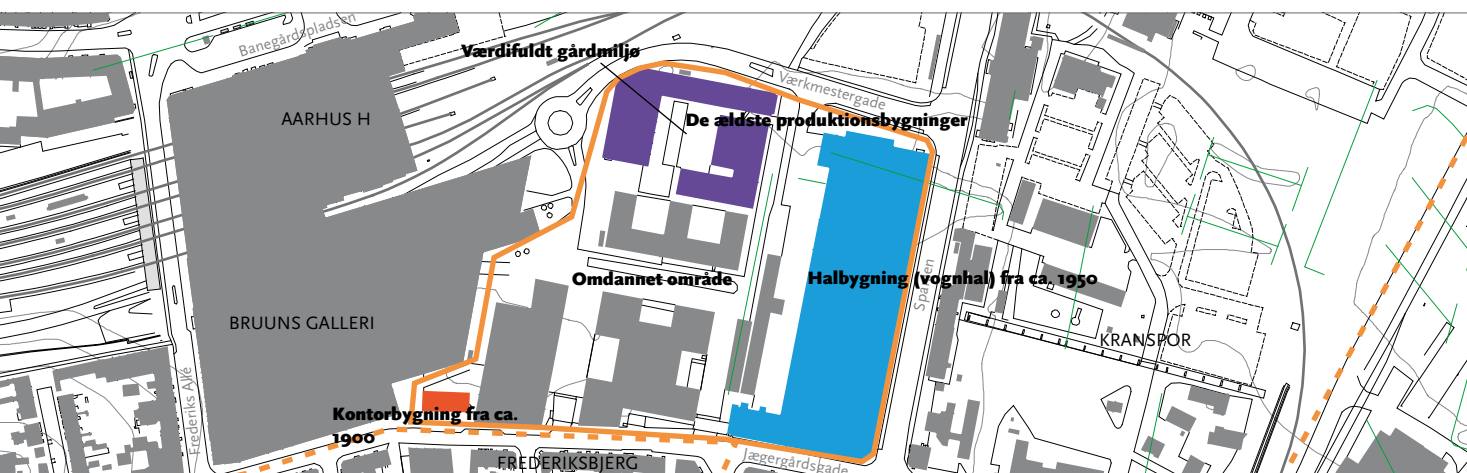
Områdets første bygninger blev bygget mod Spanien, tæt op ad jernbanelinjerne. Bygningerne her består af etagebygning og halbygninger. Senere i 1800-tallet kom en grundmuret fladebygning med shedtag til og med indførelsen af jernbeton ses

opført først i 1900-tallet den store halbygning mod Jægergårdsgade. I 1910 opførtes kontorbygningen mod Jægergårdsgade, beliggende mod sydvest i Centralværkstedsområdet. De sidste udbygninger skete i 1930'erne og 1950'erne med de store værkstedsbygninger langs Jægergårdsgade og Spanien.

Efter nedlæggelse af produktionen i 2009, indgik området i en byomdannelse. Udvalgte bygninger blev konverteret til anden anvendelse og står i dag lidt abrupt i et ufærdigt område. Området fortæller dog stadig tydeligt den tidligere historie og udvikling på stedet. Den store halbygning mod Spanien, Vognhallen fra omkring 1950'erne, og den lidt ældre Motorværkstedsbygning på hjørnet ved Jægergårdsgade, rummer efter udfasning af produktionen her, mange muligheder for anden anvendelse. Bygningen er ikke tidligere vurderet, men har transformationsværdi i kraft af beliggenhed og tilknytning til både byen og havnen og i kraft af selve bygningens fleksible konstruktion og store volumener.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Bygningerne, der hver for sig repræsenterer forskellige klassiske typer af industribygninger gennem tiden, og deres samspil
- » Placeringen tæt på jernbanen, byen og de kommende byrumsbearbejdninger på Midtkraft- og Slagtehusområdet i forbindelse med De Bynære Havnearealer
- » De ældste industribygninger.

SÅRBARHED

- » Uderumsbearbejdnings og utilpasset nybyggeri, der får de oprindelige bygninger og området til at miste yderligere fortællerværdi
- » Bygningsændringer, der væsentligt slører den oprindelige bygning og de bærende værdier i denne
- » Sårbart overfor ændringer, der slører den oprindelige industriarkitektur i de ældste bygninger og forringer områdets fortællerværdi yderligere.

BEMÆRKNINGER

Følgende bygninger er fredet: Boggiervisionsværkstedet (1883), Smedien og Boggierengøringsværkstedet (1862) uden mellembygninger og tilbygninger. Venstre del af Drejerværkstedet (1862), afgrænset ved tværmuren i flugt med Boggierengøringsværkstedets østfacade. Aarhus Centralværkstedets kontorer (1910), Jægergårdsgade 97.

LITTERATUR

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

De skabte Aarhus – 2. samling, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1992

Industriminder i det gamle Århus, Kenn Tarbensen og Kristian Buhl Thomsen, Århus Byhistoriske Fond, Dansk Center for Byhistorie, 2010

Centralværkstedet, AarhusWiki, <http://aarhuswiki.dk/wiki/Centralv%C3%A6rkstedet>

Sag: Centralværkstederne, Fredede og bevaringsværdige bygninger, Kulturarvsstyrelsen, <https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=1096538>

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

FDB

Lokalsamfund: 12 Viby

Kulturmiljøtype: Industri og erhvervsområde

Tid: Første bygninger opført fra 1905.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Fællesforeningen for Danske Brugsforeninger (FDB) opstod som sammenslutning i 1896 for mange af de mindre brugsforeninger i Danmark, og er udtryk for andelsbevægelsens styrke og fodfæste. Foreningen fungerede som grossist, men

begyndte også en egenproduktion. I 1905 opførtes fabriksanlægget i Viby, hvor der blev fremstillet reb og kemiske produkter. Produktionen blev senere udvidet med andre varer, men i 1980'erne blev egenproduktionen imidlertid opgivet – konkurrencen med andre producenter var blevet for hård. Produktionen ophørte endeligt i 1990.

Anlægget ligger umiddelbart tæt på jernbanen og tæt på de oprindelige, nu forsvundne, stationsbygninger opført i forbindelse med banens anlæggelse i 1862. FDB's første produktionsbygninger er fra 1905 og opført i historicistisk / nationalromantisk stil med stilelementer som tårne og udsmykningsdetaljer. De ældste bygninger er opført i rødt tegl med pudsede facadepartier. Udviklingen af anlægget over tid, i takt med den øgede produktion i starten af 1900-tallet, kan også aflæses i bygningerne. Etagebygningen og halbygningen er dominerende

bygningstyper, primært opført i rødt tegl. De yngste bygninger mister efterhånden den detaljerighed, der dominerede de ældste bygninger, og de bliver således mere pragmatiske og rationelle i udtrykket. Anlægget er blevet uddannelses- og erhvervspark, men har trods funktionsændringen og uklare uderumsbearbejdnings bevaret et klart udtryk fra den tidligere funktion. Området er dog sårbart overfor sløringer af områdets oprindelige arkitektur og spor efter tidligere anvendelse.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Det samlede anlæg og de enkelte bygninger, der repræsenterer udviklingen i produktion og produktionsformer
- » Den gennemgående anvendelse af rødt tegl
- » De oprindelige bygninger opført i nationalromantisk stil er særlige og markante. Anlægget repræsenterer en periode i dansk industri, hvor andelsbevægelsen havde betydning
- » De enkelte industribygninger, der i sammenhæng afspejler udviklingen

- » De første bygninger markerer sig særligt
- » Gennemgående brug af rødt tegl binder området sammen.

SÅRBARHED

- » Nedrivning – markante ombygninger og stærkt bygningsændrende funktionstilpasninger eller nyopførte bygninger, der i formsprog afviger væsentligt fra det eksisterende. Der bør fokuseres på en uderumsbearbejdning, der samler området
- » Sårbart overfor bygningsændringer eller nybyggeri, der slører den oprindelige industriarkitektur og områdets fortællerværdi.

LITTERATUR

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

Industriens bygningsarv, Bygningskultur 2015, <http://bygningsskult2015.dk/industriarv/arkitektur/>

FDB, Industrihistoriens Danmarkskort, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/fdb/>

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Chokoladefabrikken Elvirasminde

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By – Industri og erhvervsområder

Tid: Opført 1912.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Industribyggeri, der ikke alene repræsenterer en periode i udviklingen mod mere homogenitet og rationalitet i produktionen, men ligeledes fortæller historien om anlæg etableret i den eksisterende struktur, der siden flytter væk fra bymidten. Chokoladefabrikken Elvirasminde producerede chokolade og andre sukkervarer.

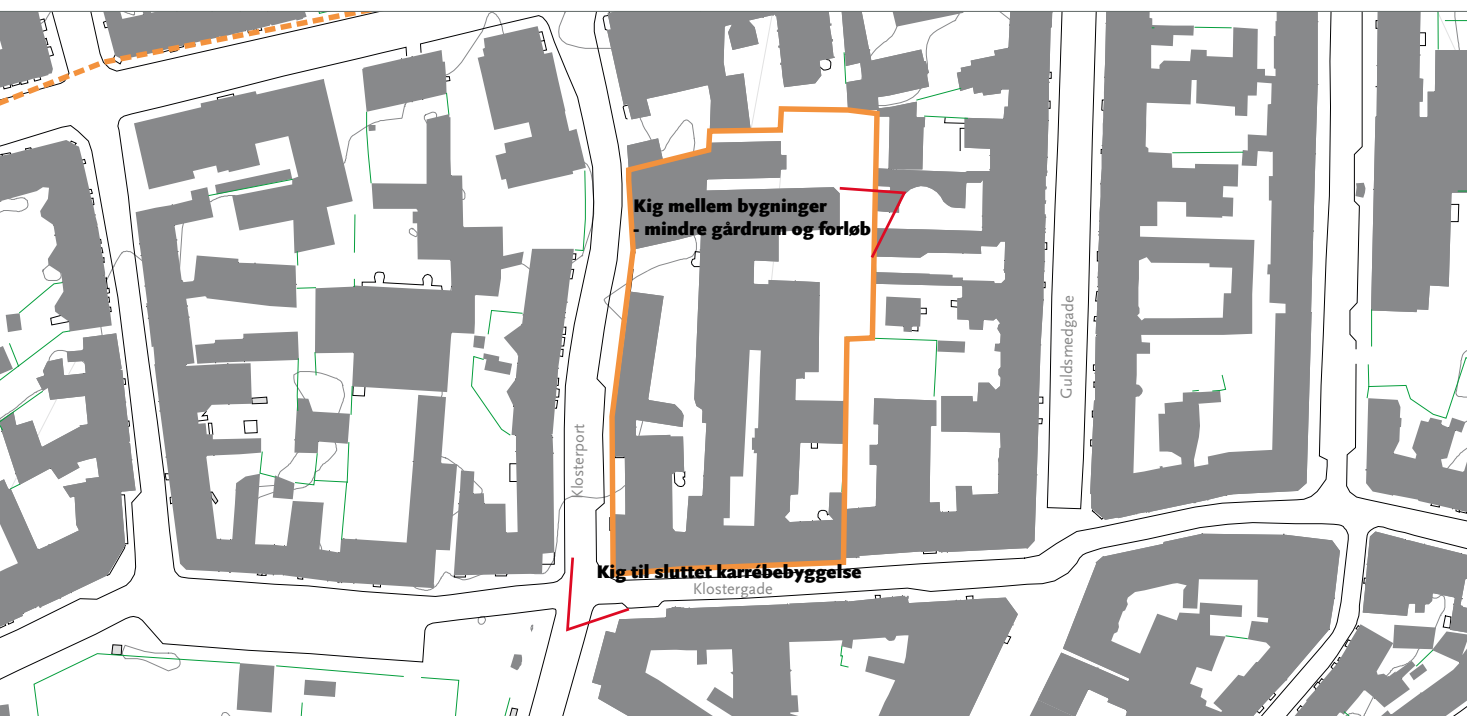
Bygningerne og anlægget blev opført i 1912 i den indre by i Klostergade, tegnet af arkitekt Christian Frøhstük Nielsen. Stilen er

en blanding af historicisme og nationalromantik, rødt murværk med tårne og facadedetaljer. Anlægget blev løbende udvidet, men efter en opgangsperiode frem til 1950'erne, begyndte efterspørgslen på chokolade at dale. I midten af 1960'erne blev produktionen rationaliseret og flyttede ud af byen efter sammenlægning med virksomheden Rønning & Co.

Anlægget i Klostergade fremstår med velbevarede bygninger, der repræsenterer en industriarkitektur fra omkring 1900-tallet i tæt bystruktur. Hele anlægget er typisk opbygget med fine bygninger mod gaden og forskellige produktionsbygninger i baggården, der internt danner mindre forløb og gårdrum. På hjørnet ved Klostergade og Klosterport ligger en beboelsesejendom, der ikke indgår i det oprindelige anlæg. Bygningen udgør imidlertid en væsentlig del af helheden og er medtaget i udpegningen. Anlægget anvendes i dag overvejende til kontorer og undervisning, og tilpasningen fremstår vellykket, med respekt for det oprindelige udtryk.

BÆRENDE ELEMENTER

Det samlede bygningsudtryk – det nyklassicistiske anlæg med stilelementer fra den særlige danske fortolkning af historicis-

men, nationalromantik. Anlægget er eksemplarisk i forhold til opbygning i tæt bystruktur. Den sluttende bygning mod gadeside og de bagvedliggende bygninger med interne forbindelser og gårdrum.

» Den oprindelige industriarkitektur og opbygning omkring interne forbindelser og gårdrum.

SÅRBARHED

I dag er området tilpasset andre bynære funktioner. Miljøet er blandet men tilpasningen af flere forskellige mindre virksomheder i de gamle bygninger fremstår vellykket.

» Sårbart overfor ændringer, der slører den oprindelige arkitektur og de fortællende detaljer i bygninger og uderum.

LITTERATUR

Den indre by, Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer, Aarhus Kommune, 1984

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

Industriminder i det gamle Århus, Kenn Tarbensen og Kristian Buhl Thomsen, Århus Byhistoriske Fond, Dansk Center for Byhistorie, 2010

Industriens bygningsarv, Bygningskultur 2015, <http://bygningskultur2015.dk/industriarv/arkitektur/>

Chokoladefabrikken Elvirasminde, Industrihistoriens Danmarks-kort, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/chokoladefabrikken-elvirasminde/>

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Frichs

Lokalsamfund: 16 Åby

Kulturmiljøtype: By – Industri og erhvervsområde

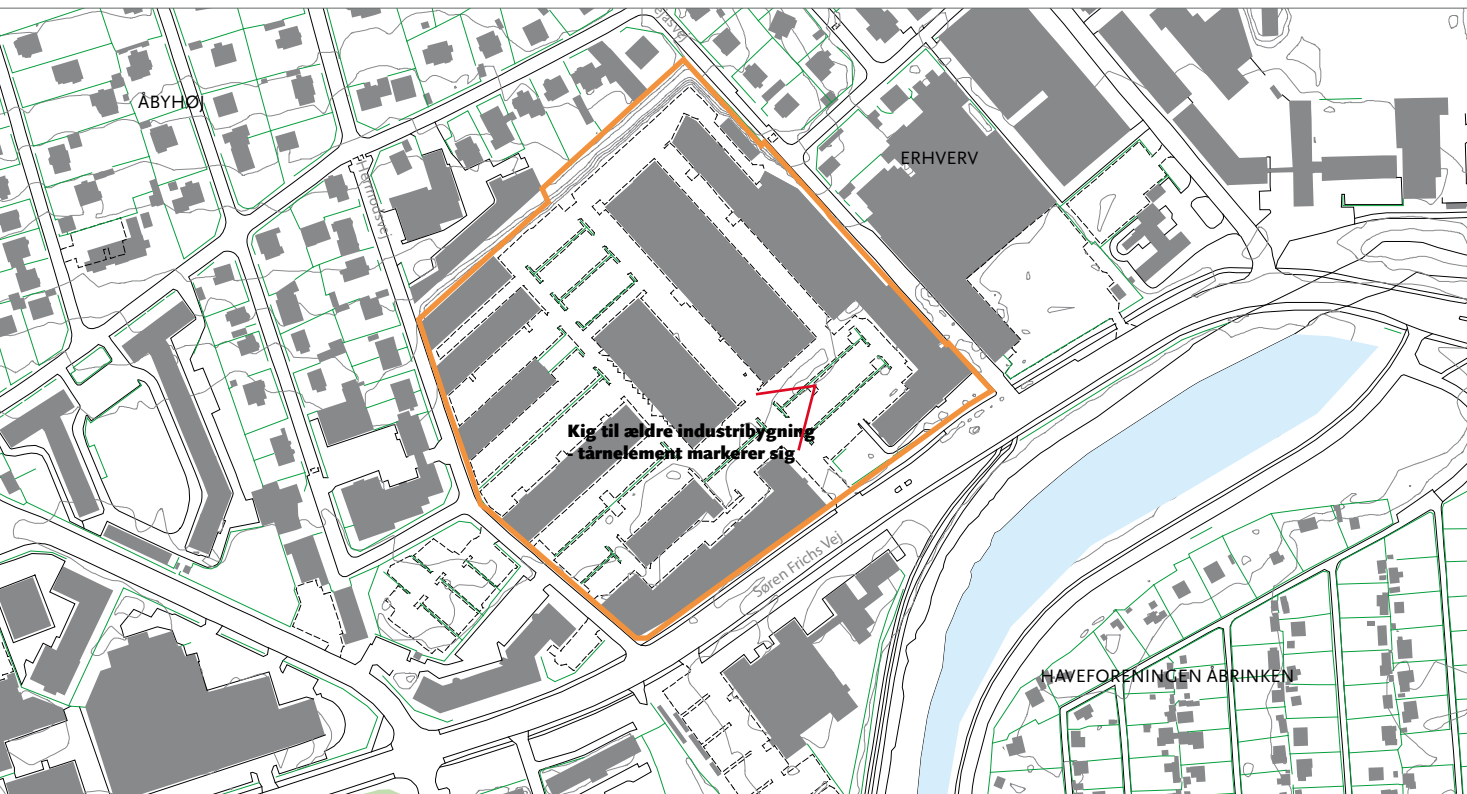
Tid: Opført fra ca. 1910.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Anlægget repræsenterer en tid i dansk industrihistorie, hvor det var nødvendigt at flytte den voksende produktion ud fra den tætte bykerne. Ny byggeteknik muliggjorde efterhånden opførelse af store volumener og muliggjorde således en væsentlig mere rationel og dermed øget produktion.

Fabrikken grundlagdes 1854 af Ingeniør Søren Frich. Første fabrik var beliggende på hjørnet af Søndergade og Sønder Allé, dengang i udkanten af den indre bykerne. I ca. 1910 flyttede man fabrikken til den nuværende placering ved Søren Frichsvej, tæt på Hammelbanen. Fabrikken varetog nu overvejende fremstilling af materiel til lokomotiver. Efter nedgangsperiode i sidste halvdel af 1900-tallet, ophørte produktionen på stedet endelig i 1980.

Anlægsområde bestående af bygninger fra ca. 1910. De ældste bygninger er opført som etagebygninger og med særlige elementer i nationalromantisk stil. Senere bygninger til den pladskrævende togproduktion er opført i jernbeton, der muliggjorde bygninger med store loftshøjder og generelt større fleksibilitet. Anlægget er blevet omdannet til erhvervspark og fremstår trods den ændrede funktion og bygningstilpasning stadig med udtrykket fra tidligere. Området er sårbart overfor sløringer af områdets oprindelige arkitektur og spor efter tidligere anvendelse.

BÆRENDE ELEMENTER

- » Det samlede anlæg og de enkelte bygninger, der repræsenterer udviklingen i produktion og produktionsformer.

SÅRBARHED

Nedrivning – markante ombygninger og stærkt bygningsændrende funktionstilpasninger eller nyopførte bygninger, der i formsprog afviger væsentligt fra det eksisterende. Utilpassede uderumsbearbejdnings, der ikke tager hensyn til helheden.

- » Sårbart overfor bygningsændringer eller nybyggeri, der slører den oprindelige industriarkitektur og områdets fortællerværdi.

LITTERATUR

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

Industriens bygningsarv, Bygningskultur 2015, <http://bygningsskult2015.dk/industriarv/arkitektur/>

Frichs, Industrihistoriens Danmarkskort, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/frichs/>

Århus Godsbanegård – historie og kulturarvsanbefalinger, Dansk Center for Byhistorie, 2009

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Slagterigrunden

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By-Industri og erhversområde

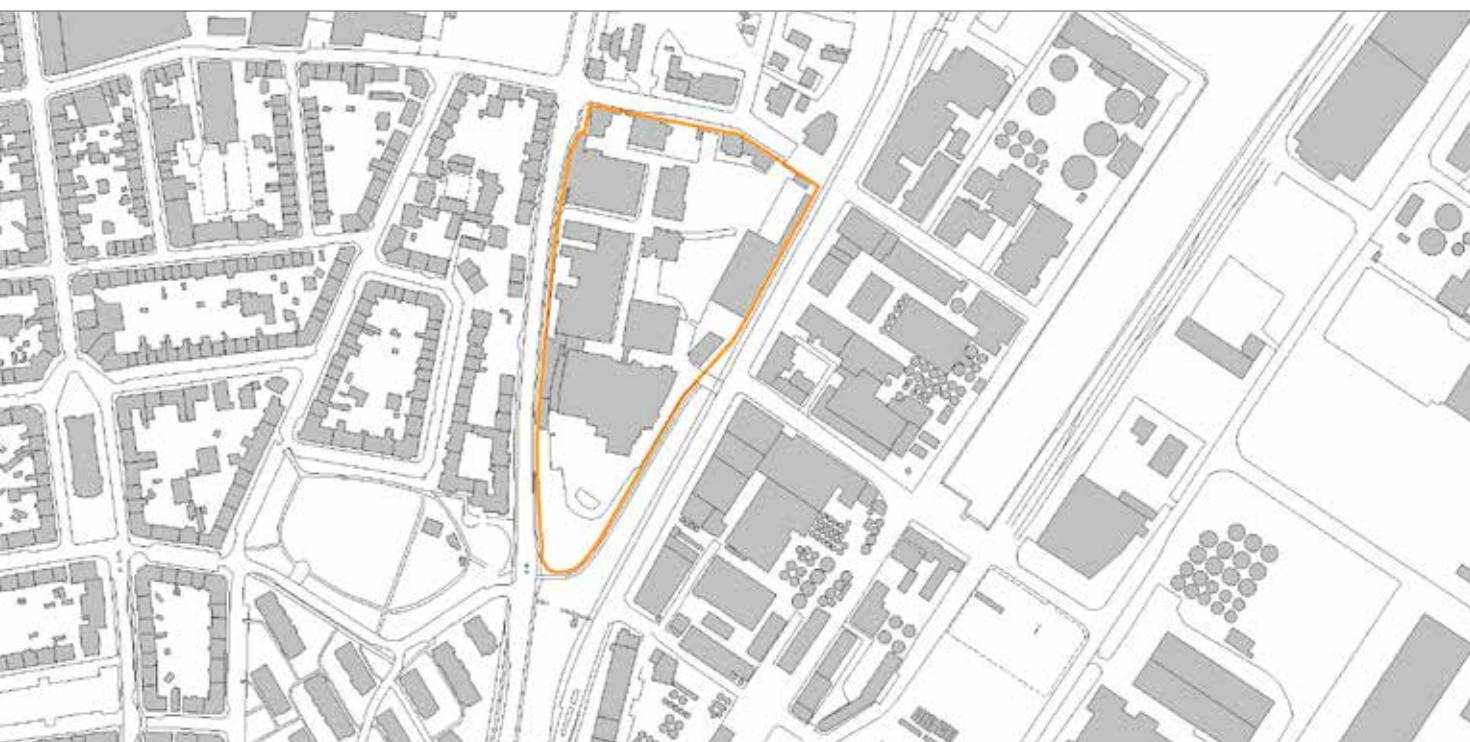
Tid: Første anlæg opført 1895

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Den industrielle udvikling, jernbanens etablering i 1862 og den store tilvækst til byerne nødvendiggjorde nye anlæg indenfor blandt andet transport, forsyning og anlæg til forbedring af hygiejneforhold.

Havnen var det oplagte sted til etablering af disse forholdsvis store, tekniske anlæg og i takt med at havnen i Aarhus udviklede sig fra åhavn til kysthavn / industrihavn, blev der inden for en forholdsvis kort periode (sidste halvdel af 1800tallet) anlagt Aarhus Gasværk, Aarhus Kalkværk, Aarhus Offentlige Slagtehus og Aarhus Elværk i området syd for åens munding. Vest herfor blev Centralværkstedet anlagt i tilknytning til jernbanen.

Efter en lang tradition med slagterivirksomhed i Aarhus og med tiden skærpede hygiejneforhold, etableredes endeligt Aarhus Slagtehus i 1895. Med de bedre hygiejneforhold, der fulgte slagtehuset, havde byens slagtere en mulighed for at konkurrere med de industrielle slagterier på landet. Huset stillede slagtefaciliteter og kontrol til rådighed for byens slagtemestre

og placeringen nær jernbanenettet gav øgede og nye muligheder for transport og eksport.

I sidste halvdel af 1900-tallet gennemgik slagteriet en modernisering og gik over til kun at foretage slagtning af kreaturer – tidligere blev slagtet både svin, heste og høns. Organisering og produktion har fulgt udviklingen og i dag er Aarhus Slagtehus et aktieselskab med ansatte og med det fulde ansvar for processen. Dele af områdets bygninger, fra tiden da man slagtede mere alsidigt, rummer i dag andre funktioner.

De første bygninger fra 1895 blev opført i områdets nordlige del. Bygningerne rummede forskellige slagtehaller, stalde, skolerum samt sekundære funktioner og endelig administration

og kødkontrol i bygningen på hjørnet af Jægergårdsgade og Spanien. Flere af de ældste bygninger er trods nedlagte funktioner, stadig repræsenteret i området. Mod øst ligger kvægtorvet, der blev dannet, da kvægtorvet flyttede fra Vesterbro Torv i 1907.

Slagteriet udvidede anlægget ved samme lejlighed, hvor også restaurant Kohalen og de lave staldbygninger mod øst langs Sydhavnsvej blev opført, samt etablering af sporforbindelse til jernbanenettet.

INDUSTRI SAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Området fremstår trods slid på bygninger og uderum med stor original substans – området har, som det er typisk for ældre industriområder, udviklet sig over tid og rummer stadig oprindelig virksomhed.

Bygninger, der i takt med modernisering og effektivisering er blevet funktionstømte, er stadig i området og tegner sammen med en klar indre gadestruktur og ensartet skala områdets karaktertræk. Halvmur mod Strandvejen definerer miljøet mod vest og optager terrænspring. Trods området fremstår forholdsvis lukket, opleves imidlertid både havnen mod øst og karrebyen mod vest tæt på.

BÆRENDE ELEMENTER:

Bygninger, der repræsenterer klassiske typer af industribygninger, brugsbygninger og deres samspil i en intern, aflæselig struktur. Halvmur mod Strandvejen, der klart afgrænser området og definerer miljøet. Placeringen tæt på indre by, havn og de kommende omdannelser på Midtkraftgrunden i forbindelse med realiseringen af De Bynære Havnearealer, gør området særligt attraktivt i forhold til konvertering til anden anvendelse.

- » De ældste industribygninger
- » Intern struktur
- » Skala
- » Halvmur mod Strandvejen
- » Brostensbelægning
- » Jernbanespor

SÅRBARHED:

Uderumsbearbejdnings og utilpasset nybyggeri, der får oprindelige og bevaringsværdige bygninger til at fremstå som fragmenter og uden sammenhæng. Herved mister området fortællerværdi. Bygningsændringer, der væsentligt slører de bærende værdier i de enkelte bygninger, der er med til at fortælle områdets historie.

- » Sårbart over for ændringer, der slører industrikarakteren og derved forringer områdets fortællerværdi.
- » Sårbart over for brud på skala og struktur.

BEMÆRKNINGER:

Der er bevaringsværdige bygninger i området. Ud over disse, er der bygninger, der ikke er bevaringsværdige, men som indeholder transformationsværdi eller værdi i forhold til at understøtte struktur og skala. Der er derfor foretaget en registrering af bygningerne i forhold til bevaringsværdi og transformationsværdi.

LITTERATUR:

Aarhus registranter 1984.

Aarhus byens historie bind 1 – 4

"De skabte Aarhus – anden samling". Ib Gejl 1992

"Slagtehuset – en offentlig servicevirksomhed i 100 år".

ÅrhusBymuseum 1995

Bygningskultur 2015 – "Industriens bygningsarv".

<http://bygningkultur2015.dk/industriarv/arkitektur/>

Aarhus Leksikon. <http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/roo590.htm>

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Tulip / JAKA

Lokalsamfund: 24 Brabrand - Gellerup

Kulturmiljøtype: By-Industri og erhversområde

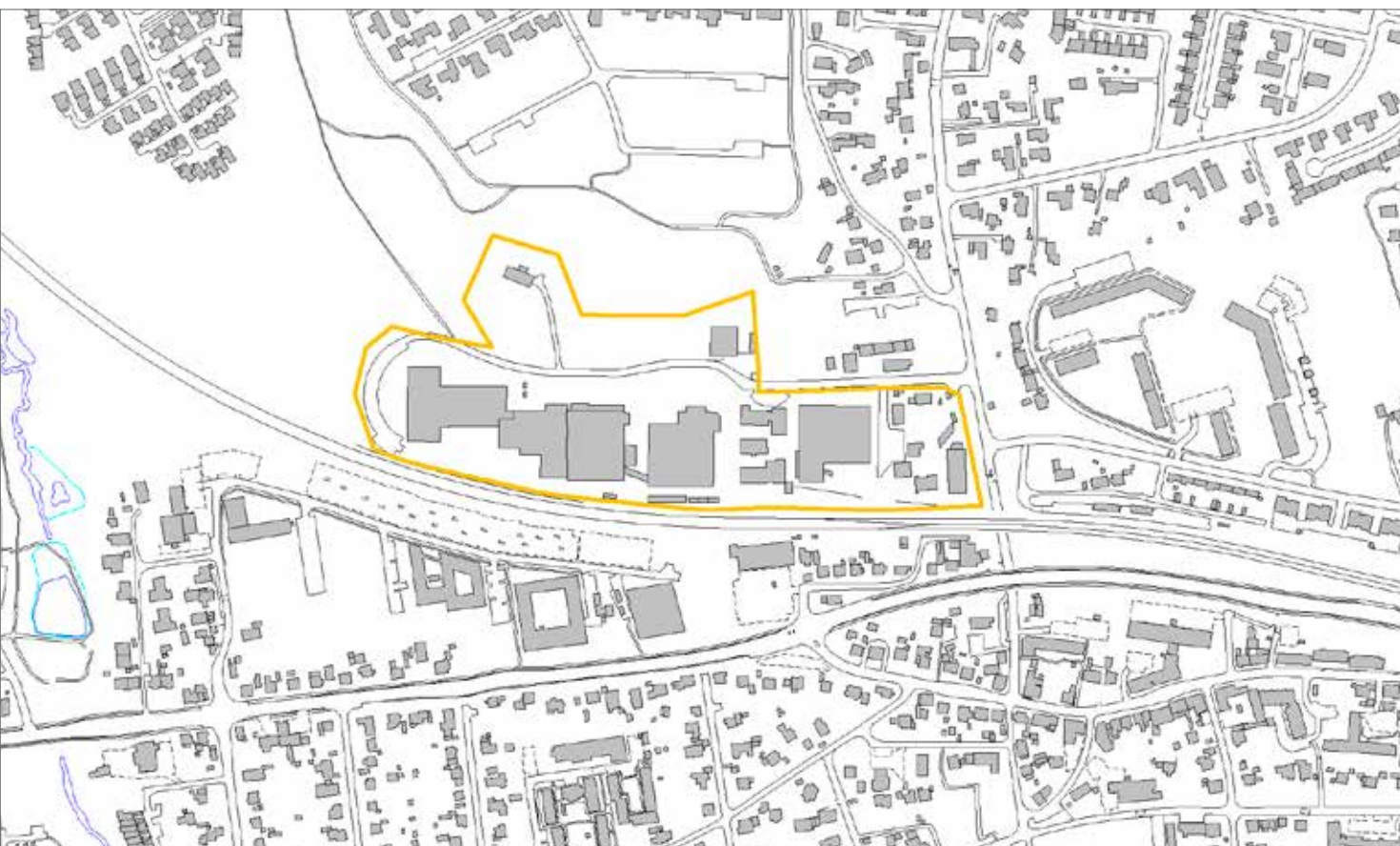
Tid: Første anlæg opført 1954

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

JAKA i Brabrand er et eksempel på fabriksanlæg, der omkring og efter Anden Verdenskrig i stigende grad blev placeret helt løsrevet den centrale del af byen, typisk i forstaden og tæt på jernbanen og organiseret som lukket, større anlæg.

JAKA fabrikken er et rationelt anlæg fra 1954, hvor bygningerne afspejler produktionsformen, inspireret af den funktionalistiske stil.

Efter Anden Verdenskrig fik eksporten af kødkonserves et gennembrud. Flere jyske andelsslagterier valgte at gå sammen om at etablere en kødkonservesfabrik i Aarhus. Aarhus var efter krigen blevet en vigtig udskibningshavn for landbrugseksporten og Jyske Andelsslagteriernes Konservesfabrik A/S (JAKA) blev opført i Brabrand med nær forbindelse til jernbanenettet.

Anlægget består af en central fabriksbygning i 4 etager, opført i beton med hvide betonfacadeelementer og organiseret omkring et stort, centralt fordelingsrum med tøndehvæl og sidegallerier med shedtag i en karakteristisk halvbueform.

Der blev ført specielle spor ind til en perron, der var indbygget i fabrikkens gavl mod syd, så svinekroppene kunne ankomme i togvogne og blive læsset direkte ind i fabrikkens forarbejdningshal – sporerne eksisterer ikke i dag. Mod øst og umiddelbart overfor den centrale fabriksbygning, opførtes tre fritliggende bygninger i røde mursten til administration, diverse folkerum, oliekedelhus og maskinværksted. Længere mod øst blev store haller med tøndehvæl og markante ovenlys opført. I skråningen mod nord blev der omkring 1959 opført en direktørbolig, med tydelig inspiration i Le Corbusier

og Frank Lloyd Wrights karakteristiske, stringente arkitektur.

Fabrikken producerede kødkonserves og fik hurtigt oparbejdet en betragtelig eksport. JAKA nåede på få år at have 500 ansatte og blev i 1971 udvidet med 4000 m². I 1990 blev JAKA fusioneret med Tulip International, der fik hovedsæde i Brabrand. JAKA eksisterede frem til 2008, hvorefter fabrikken blev lukket ned.

Området blev i forbindelse med produktionsophør forladt og fremstår i dag med omfattende hærværk. Dette til trods, er bygningerne så intakte, at de klart fortæller om den tidligere funktion på stedet.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

BÆRENDE ELEMENTER:

Den store fabriksbygning centralt i området. Bygnings karakteristiske profil er synlig i kvarteret og kan ses fra Brabrandstien mod syd. Organisering i forhold til øvrige karakteristiske industribygninger og områdets beliggenhed ved jernbanenettet er fortællende i forhold til tidligere funktion. Kulturmiljøet understøttes af den særprægede direktørbolig.

- » Den centrale produktionsbygning fra 1954
- » Direktørbolig fra 1959
- » Betonhaller med tøndehvælv
- » Anlæggets placering tæt på jernbanen

SÅRBARHED:

Bygningsændringer, der væsentligt slører den centrale bygning og de bærende værdier i denne.

Uderumsbearbejdninger og utilpasset nybyggeri, der får området til at miste fortællerværdi og får de centrale bygninger til at stå løsrevet uden sammenhæng.

- » Sårbart overfor ændringer, der slører den oprindelige industriarkitektur i den centrale bygning og forringer områdets fortællerværdi.

BEMÆRKNINGER:

Der er foretaget en registrering af den centrale bygnings transformationsværdi og tålegrænse i forhold til omdannelse.

LITTERATUR:

Aarhus registranter 1984.

Aarhus byens historie bind 1 – 4

"De skabte Aarhus – anden samling". Ib Gejl 1992

"Industriminder i Århus Amt". Kulturhistorisk Museum Randers. 2004

Bygningskultur 2015 – "Industriens bygningsarv".

<http://bygningkultur2015.dk/industriarv/arkitektur/>

http://bygningkultur2015.dk/typeblade/industri/industriomraader_i_forstaden/

Kulturarvsstyrelsen – industrikultur (industrihistoriens Danmarkskort)

<http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort>

Aarhus Leksikon. <http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/roo590.htm>

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

INDUSTRI, ERHVERV OG KRAFTANLÆG

Jydsk Møbelfabrik mv.

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: By -Industri og erhversområde

Tid: Opført fra ca 1888

etablering af forskellige virksomheder, flere brande, genopførelse af bygninger og endelig ophør af produktion. Jydsk Møbelfabrik har haft produktion på stedet og var i 1920'erne en stor virksomhed. En anden stor virksomhed, papir en gros forretningen C.C. Winthers Eftf. flyttede i 1968 fra Mejlgade nr. 39 til mere moderne forhold i Brabrand. Området er sammenhængende med Studsgade nr. 16 – 22, der tidligere har huset Fællesbageriet, som blev etableret i 1888 med inspiration i Andelsbevægelsen. Bageriet flyttede i 1965 til en ny brødfabrik, ligeledes i Brabrand.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Området fortæller historien om et multifunktionelt industrikompleks, hvor industrierne er etableret over tid i den eksisterende bygningsstruktur, for derefter at blive udfaset eller flytte væk fra den tætte bymidte. Området bærer præg af tidlig industrihistorie, hvor organiseringen minder om gårdstrukturen med et eller flere gårdrum og følger i hovedtræk det almindelige bebyggelsesmønster i byerne.

Mejlgade er en af de ældste indfaldsveje i Aarhus og blev i 1800-tallet opgraderet som vigtig handelsgade. Flere industrivirksomheder og værksteder blev etableret. Området omkring nr. 35 og 39 har været igennem en omskiftelig historie med

Baggårdene er gradvist bebyggede fra midten af 1800-tallet. Det fragmenterede, men industrielle bygningspræg, baggårde har i dag, fortæller områdets udvikling – og afvikling – om multifunktionelt industrikompleks. Den mest dominerende bygning er en gulstens etagebygning ("Industrigården" - genopbygget efter brand i 1957) midt i

området, men særligt sammenhængen med de øvrige bygninger, der viser bindingsværk, pakhuse fra 1800-tallet og etagebygninger fra starten af 1900-tallet, små sidebygninger og et garagekompleks fra 1930'erne, opført i forbindelse

med Fællesbageriet, har stor betydning for opfattelsen af områdets særprægede og lidt rå karakter. Trods udvikling over lang tid, er den oprindelige gårdstruktur tydelig.

Egentlig produktionsvirksomhed ophørte i starten af 1980'erne. I dag rummer bygningerne blandede funktioner som spisesteder og kreative institutioner. Området er omfattet af lokalplan 849 og figurerer som et område, der kræver en særskilt planlægning, hvor den præcise anvendelse skal fastlægges gennem en detaillokalplan.

BÆRENDE ELEMENTER

Industribygninger og belægningstyper fra forskellige perioder, der viser en udvikling over tid. Den karakteristiske gårdstruktur med små rum med mulighed for gennemgang.

SÅRBARHED:

Der skal være opmærksomhed på, at der i ændring af funktion ikke foretages bygningsændringer eller opføres nybyggeri, hvor baggårdens industrielle og rå udtryk mistes. Området kan med fordel ændres til blandede bymæssige funktioner, der netop kan understøtte områdets omskiftelige fortælling og multifunktionelle karakter.

» Sårbart overfor ændringer, der slører den oprindelige arkitektur og det industrielle udtryk.

BEMÆRKNINGER:

Udpegningen omfatter Mejlgade nr. 35 – 39 og Studsgade nr. 16 – 22.

LITTERATUR:

Aarhus registranter 1984.

Aarhus byens historie bind 1 – 4.

Bygningskultur 2015 – "Industriens bygningsarv".

<http://bygningskultur2015.dk/industriarv/arkitektur/>

"Industriminder i det gamle Århus" / Århus Byhistoriske Fond

– Dansk Center for Byhistorie 2010.

INDUSTRI SAMFUNDETS LANDSKAB

HAVNE

Inden havnen i Aarhus blev moderne kysthavn i 1845, fungerede Aarhus å som havn. I middelalderen kunne skibene sejle ind til broen ved Immervad og komme tæt på byens port. Behovet for endnu en bro afstedkom opførelsen af Mindebro (i dag området ved Mindebrogade) omkring 1700-tallet. Skibene blev efterhånden større og med tiden var det ikke muligt at fragte gods op langs å-forløbet og området omkring Mindebro udbyggedes. Efter flere perioder med skiftevis opgang og stagnation, blev der i forbindelse med industrialiseringen endeligt etableret den første kysthavn.

DEN MODERNE KYSTHAVN

Den moderne havn er overordnet kendetegnet ved en indre rationel og logisk struktur, knyttet til de forskellige produktionsmæssige og tekniske anlæg. Igennem de forskellige anlæg på havnen kan man på en nogenlunde konkret måde aflæse den industrielle udvikling. Det er mere reglen end undtagelsen, at de ældre anlæg er synlige, og at der med tiden blot er bygget videre på eksisterende.

I anden halvdel af 1800-tallet skete der en betydelig udbygning af de første moleanlæg, som indtil da bestod af åbne havnearealer uden sammenhængende bebyggelse. Den industrielle udvikling, jernbanens etablering og den store tilvækst til byerne nødvendiggjorde anlæg for transport, forsyning og sanitære forhold. Havnen var det oplagte sted til etablering af disse anlæg på grund af nærhed til vand (køleanlæg) og transportmuligheder (forsyning og persontransport).

I første halvdel af 1900-tallet – indtil 1930'erne – skete der igen et ryk i udvidelsen af havnene. Elektricitetens udbredelse og brugen af jernbeton samt andre teknologiske landvindinger, blandt andet en begyndende brug af flydende brændstoffer, betød etablering af stålskibsværfter og muligheden for byggeri af større og markante anlæg. Store silobygninger til korn- og foderstoffer, etagepakhuse, silopakhuse og anlæg for skibsproduktion, auktionshaller, isværker osv. tegnede efterhånden de store havnes profil. Efterhånden kom også store anlæg for flydende brændstoffer til og den moderne havn er særligt i dag typisk inddelt i forskellige funktionsbestemte afsnit. Havnen udviklede sig fortsat og blev mere og mere specialiseret, men flere havne indgik op mod 1970'erne også i den overordnede byplanlægning, idet store opfyldte havneområder blev udlagt til industriområder, der ikke nødvendigvis var havnerelaterede.

BÆRENDE ELEMENTER

Bebyggelsesstrukturen – havne set under ét er underinddelt i forskellige funktionsbestemte afsnit. Strukturen er gået fra spredte bygninger til sammenhængende produktionsanlæg.

Bygningskarakter – funktionsbestemte bygninger: Administrationsbygninger, produktions- og lagerbygninger, pakhuse, siloer og tankanlæg. Havnens landskab er industrielt og blandet – med markante skalaspring. Brugen af jernbeton muliggjorde opførelsen af store og høje anlæg omkring 1900-tallet.

Gennemgående materialer – de tidlige kajanlæg er opført med pælefunderinger og granitbeklædninger. Særligt efter 1900 anvendtes beton og senere jernbeton og spunsjern. Brostensbelægning var dominerende helt frem til omkring Anden Verdenskrig.

SÅRBARHEDER

I forbindelse med byomdannelseprojekter, hvor intentionen er at bringe 'vandet tilbage til byen', kan særlige bygninger, der bevares, komme til at fremstå i en uforstået sammenhæng. Det er vigtigt at overveje en konvertering af bevaringsværdige bygningselementer, der inddrager det fysiske levn i en ny og meningsfuld kontekst.

UDPEGNINGER

Der er udpeget ét sammenhængende kulturmiljø på Aarhus Havn. De to markante anlæg, Aarhus Olies silobygning fra 1928 og Jysk Andelsfoderstofforretnings anlæg fra 1927, står i en meningsfuld kontekst med en blanding af elementer fra starten af områdets anlæggelse i 1900-tallet til nutidig, moderne industri.

Der er peget på Mellemarmen som et potentielt kulturmiljø, se mere herom i afsnittet *Potentielle udpegninger* under *Industrisamfundets landskab*.

INDUSTRISAMFUNDETS LANDSKAB

HAVNE

Aarhus Oliefabrik og Jysk Andelsfoderstofforretning

Lokalsamfund: 01 Midtbyen

Kulturmiljøtype: Industri og erhvervsområde

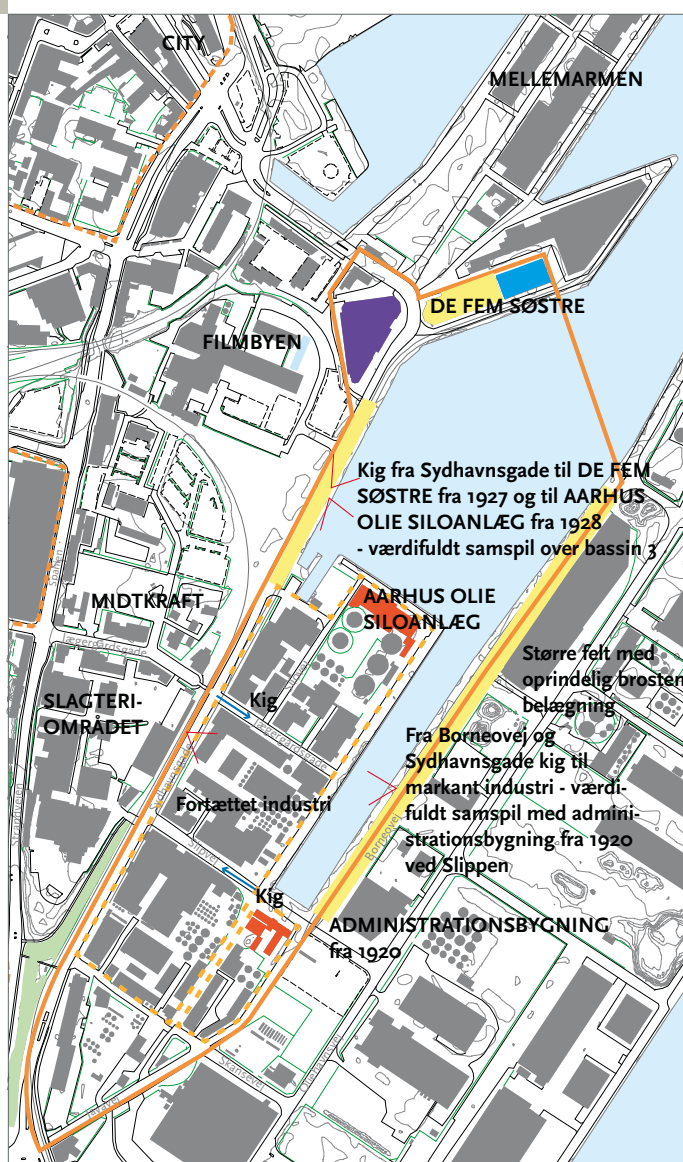
Tid: De første anlæg på stedet opført ca. 1915.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

AARHUS OLIEFABRIK

Aarhus Oliefabrik er etableret i 1871 og fremstillede først dyrefoder, men biproduktet i den forbindelse, olie, blev herefter det primære produkt. Fabrikkenes første bygninger lå i byen langs Jægergårdsgade og M.P. Bruunsgade. Fabrikken udvidede og i starten af 1900-tallet beskæftigede fabrikken over 1000 mand og havde stor eksport. I ca. 1915 byggede Aarhus Oliefabrik anlæg i området omkring 'Slippen' og Celebesvej. I dag fungerer fabrikken som en udviklingsafdeling og produktionen er flyttet til udlandet. Fabrikken fusionerede i 2005 med det svenske firma Karlshamn. Aarhus Oliefabrik har været en af Danmarks store eksportindustrier og førende indenfor sit felt. Produktionen af olie har haft betydning for udvikling af helt nye produkttyper indenfor blandt andet fødevareindustrien.

Det markante siloanlæg ved bassin 3 er opført i 1928. Anlægget, opført i beton, var et af de største i Europa ved sin opførelse og udtrykker 'form følger funktion'. Siloernes markante placering ved bassin 3 og samspillet med *De fem søstre* gør oplevelsen af stedet nærmest poetisk, set fra Sydhavns-gade og Borneovej. Syd for siloerne ligger andre store siloanlæg og forskellige industribygninger, forbundet af mange rørsystemer og forsyningsanlæg. Skalaen springer voldsomt men anlægget fremstår som et hele, i kraft af fælles funktion som industribyggeri og de interne vejsystemer, der tillader kig til omverden. I dette hele udgør den oprindelige administrationsbygning for Aarhus Havn langs

Slipvej, tegnet af Axel Høeg-Hansen i 1920 og fornemt placeret for enden af det forholdsvis smalle havneanlæg Slippen, et ganske særligt element. Stilen er nyklassicistisk men med stærk inspiration fra den begyndende funktionalisme. Området omkring Slippen er etableret omkring 1900-tallet og administrationsbygningen er således kommet til senere. Arealerne ved det forholdsvis smalle havneanlæg blev benyttet til kornpier og modtagelse af skibslast og der findes stadig spor efter datidens havnebrug i form af jernbanespor, brostensbelægning og fortøjningspullerter. Udover Oliefabrikken, ligger der andre virksomheder i området, blandt andre Central Soya.

JYSK ANDELSFODERSTOFFORRETNING, SILOANLÆGGET DE FEM SØSTRE

Jysk Andelsfoderstofforretning (JAF) blev dannet i 1898 for at styrke en række jyske andelsforeninger indenfor grovvarehandelen. Siloanlægget De fem søstre er tegnet af arkitekt Hjalmar Kjær i 1927 og er et af Danmarks første store siloanlæg. Byggeriet er et eksempel på opførelse af industribygninger, der benytter industrialismens nye udviklede byggeteknikker, hvor indretning af brugsbygninger mere optimalt kan tilrettelægges efter funktionen og hvor således også bygningsudtryk følger denne. Brugen af jernbeton muliggjorde opførelsen

INDUSTRIAMFUNDETS LANDSKAB

HAVNE

af ret store anlæg og silobygningen lettede opbevaringen og transporten af blandt andet korn betragteligt. Korn- og foderstofhandelen har domineret de danske havne og bygningerne står som vartegn for blandt andet andelsbevægelsens indflydelse og betydning.

Navnet De fem søstre kommer fra inddelingen i fem karakteristiske fag, der minder om ældre tiders gavlbyggeri og lagerhuse med hejseværk. Anlægget består af siloer og toetagers lagerbygning, opført i hvidmalet jernbeton, præget af et raffineret, funktionalistisk og industrielt udtryk. Anlægget ligger ved bassin 3 og markerer sig flot i havnerummet. Samspillet med det store siloanlæg ved Aarhus Oliefabrik over havnebassinet er værdifuldt. De fem søstre er udpeget som industriminde.

BÆRENDE ELEMENTER

Det store siloanlæg ved bassin 3, den tidligere administrationsbygning for enden af Slippen og hele det store industrianlæg og rummene / interne veje imellem – samspillet med De fem søstre over bassin 3. Her står de fem karakteristiske siloer, og hele anlægget, som et klart industribyggeri, men som trods den klare funktion også er præget af et tidstypisk raffineret, funktionalistisk udtryk.

- » De to markante bygninger ved bassin 3 og deres indbyrdes samspil: Siloanlægget De fem søstre, Aarhus Olies siloanlæg
- » Den tidligere administrationsbygning for enden af Slippen
- » Oliefabrikens rødstens bygninger med springende højder og volumener
- » Det fortættede, industrielle udtryk med interne veje og transportanlæg på tværs. Brostensbelægning og jernbanespor langs Borneovej og Sydhavnsgade.

SÅRBARHED

AARHUS OLIEFABRIK

Ved udbygning, bygningsændring eller anden ændring, skal der tages hensyn til det industrielle udtryk, gerne med udnyttelse af de mange transportanlæg, der udover at være rumdannere i de interne veje, nærmest har et let og filigranagtigt udtryk i forhold til de store og rå industribygninger. De ældre industribygninger, opført i rød blank mur, bør i udtrykket fremstå originalt. Andre bygninger kan erstattes af nye men med samme volumen og tilpasset karakteren i området. De større tanke har umiddelbart mindre genanvendelsesværdi og der skal vurderes på denne i forhold til en samlet udbygning eller ændring. Brostensbelægningen og jernbanesporerne langs Borneovej og Sydhavnsgade bør indgå i fremtidig anvendelse. Lokalplan for området tillader opfyldning af Slippen i forbindelse med mulighed for udvidelse af Aarhus Oliefabrik og Central Soya. En opfyldning vil imidlertid sløre områdets kulturmiljøværdi; de historiske, synlige træk og den arkitektoniske værdi.

JYSK ANDELSFODERSTOFFORRETNING, SILOANLÆGET DE FEM SØSTRE

Ved udbygning eller ændring i området, skal der tages hensyn til den ydre arkitektoniske fremtræden. De fem søstre ligger i dag lidt klemte af de nyere anlæg nord for bygningen og en

yderligere fortætning vil sløre siloanlægget og de karakteristiske gavle. I dag er der en forholdsvis klar rollefordeling mellem siloanlægget og de sekundære lave sidebygninger, opført i samme periode. Lokalplanen for området tillader en maksimal merudnyttelse og en forøgelse af bygningshøjden for de lave bygninger, men siger også, at anlægget skal bevares.

- » Sårbart overfor nedrivning
- » Sårbart overfor opfyldning af Slippen
- » Sårbart overfor fjernelse af industrispor, herunder brosten og jernbanespor
- » Sårbart overfor sløring af siloanlægget De fem søstre ved opførelse af højt byggeri umiddelbart omkring anlægget.

BEMÆRKNING

De fem søstre er udpeget som nationalt industriminde.

LITTERATURLISTE

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997
Industriminder i det gamle Århus, Kenn Tarbensen og Kristian Buhl Thomsen, Århus Byhistoriske Fond, Dansk Center for Byhistorie, 2010
Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998
Fra åhavn til kysthavn – Århus havns historie til 1914, Erik Korr Johansen (red), Aarhus byhistoriske udvalg, 1990
Fra kysthavn til storhavn – Århus havns historie 1915 – 1995, Erik Korr Johansen (red), Aarhus byhistoriske udvalg, 1994
Industrisamfundets Havne 1840 – 1970, bygninger, miljøer og bevaringsværdier på danske havne, Kulturarvsstyrelsen, 2008
Industriens bygningsarv, Bygningskultur 2015, <http://bygningsskulturarv.dk/industriarv/arkitektur/>
Aarhus Oliefabrik, Industrihistoriens Danmarkskort, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/aarhus-oliefabrik/>
Jysk Andelsfoderstofforretning, Industrihistoriens Danmarkskort, Kulturstyrelsen, <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/jysk-andelsfoderstofforretning/>

FRITIDSLANDSKABET

Industrisamfundet skabte øget velstand i samfundet. Materielt og immaterielt. Blandt andet blev der skabtmaterielt grundlag for mere fritid. Det har givet sig fysisk udtryk i bl.a. kolonihaver, hoteller og restaurationer, teatre, idrætsanlæg, pavilloner, badehoteller, sommerhuskvarterer, marinaer og biografer. Aarhus Stadion kan i den sammenhæng også betegnes som kulturarv.

Nyttehaver som en del af fritidslandskabet kendes langt tilbage i tiden. Den nuværende form, den organiserede haveforening, opstod i slutningen af 1800-tallet. Forbilledet var de små havekolonier, der blev etableret under enevældet, og som skulle være små nyttehaver for de fattigste. På grund af befolkningstilvæksten til de større byer i begyndelsen af 1900-tallet, styrkedes behovet for små 'frirum' for arbejderbefolkningen. Kolonihaverne blev både nyttehaver og rekreative fristeder. Som socialt incitament er kolonihavebegrebet således en vigtig del af arbejderbevægelsens historie. Der dannedes mange foreninger i perioden, og man gik sammen og lejede jorde af kommunen – ofte den dårligste. Der blev dannet mindre og større enklaver bestående af små grunde og interne stisystemer. Da haverne først og fremmest havde nytteværdi, opførtes kun mindre skure eller lysthuse. I dag fungerer kolonihaverne overvejende som fritidshaver og flere har fået lidt større fritidshuse til permanent ophold i sommerperioden.

Sommerhuset som begreb vandt så småt udbredelse i mellemkrigstiden, hvor der f.eks. ved Ajstrup Strand endnu ses nogle af de ældre sommerhuse, der typisk for det tidlige sommerhusbyggeri ligger med strandnærhed – i første række og med udsigt over havet.

Langt de fleste sommerhuse er imidlertid kommet til efter 2. Verdenskrig. Især den første generation af sommerhuse var små, og dertil også med meget små grundarealer. Det store boom i sommerhusbyggeriet kom dog først fra midten af 60'erne. Bedre økonomi, mere fritid og egen bil gav forudsætningerne for væksten i antallet af sommerhuse. I starten var det mindre huse på små grunde, der til forveksling ligner de parcelbebyggelser, der også skød op over hele landet i samme periode. De store, nyere sommerhusområder havde en høj bebyggelsesgrad og ofte haveagtige omgivelser.

I samme periode som sommerhusområderne bredte sig i kystområderne, voksede også campingbevægelsen og antallet af campingpladser. De tidligste campister havde en fast tilknytning til en campingplads, ofte på foreningsbasis. Senere fulgte en årrække med 'nomadecampisme' som den foretrukne campingform, men nu breder 'fastliggercampismen' sig igen.

I de sidste to årtier er den mest markante vækst i ferielandet sket på vandet. Antallet af fritidssejlere er øget og har afstedkommet en kraftig udbygning af i de eksisterende lystbådehavne og igangsat bygningen af nye.

På det seneste har golfsportens fremgang givet basis for anlæggelse af adskillige golfbaner i det åbne land.

BÆRENDE ELEMENTER

Bebyggelse og anlæg, der fungerer i samspil med den givne natur og topografi. Bebyggelsesstruktur – ofte hele planlagte områder eller større anlæg. Kendetegnet ved anlæg eller bebyggelse anlagt med fokus på det omgivende landskab. Kolonihaveforeningerne er kendetegnet ved en særlig struktur af mindre grunde og små lystprægede huse, hvor selvbyggeri og fantasi har friere spil.

SÅRBARHEDER

Fritidslandskabets kulturspor vil først og fremmest være truet af generelt forfald og ufølsom om- og tilbygning. Nedlæggelse af karakteristisk beplantning og større forekomster af befæstede arealer.

UDPEGNINGER

Haveforeningerne i Åby har ud over de gennemgående træk, der kendetegner haveforeningsbegrebet og den særegne kultur, en særlig beliggenhed i forhold til det omgivende landskab. Udpegningen er valgt som bedste eksempel og skal skabe en generel opmærksomhed på kolonihaveområder, der kan være under pres på grund af fortætning af byen.

FRITIDSLANDSKABET

Haveforeningerne i Åby

Lokalsamfund: 16 Åby

Kulturmiljøtype: Fritidslandskabet – Haveforening

Tid: ca. 1900-tallet og frem.

KULTURMILJØETS HOVEDTRÆK

Nyttehaver kendes langt tilbage i tiden. Den nuværende form, den organiserede haveforening, opstod i slutningen af 1800-tallet. Forbilledet var de små havekolonier, der blev etableret under enevældet, og som skulle være små nyttehaver for de fattigste. På grund af den stigende befolkningstilvækst til byerne i

begyndelsen af 1900-tallet, styrkedes behovet for små 'frirum' for arbejderbefolkningen. Kolonihaverne blev både nyttehaver og rekreative fristeder. Som socialt incitament er kolonihavebeholdningen således en vigtig del af arbejderbevægelsens historie.

Åby Haveforening er en repræsentant for dette fristed. Trods bygningsændringer over tid, fremstår foreningen som en sluttet enklave af typisk små grunde og internt stisystem. De meget små skure eller 'lysthuse', der i starten opførtes i kolonihaverne, er flere steder erstattet af lidt større bygninger, der for mange fungerer som sommerbolig. Bygningerne er typisk placeret bagerst på grunden – havearealet er det primære og udtrykker stadig 'nytteværdi'. Kolonihaverne er 'en verden for sig' hvor selvbyggeri og fantasien har et friere spil – trods behovet for nyttehaver er knap så akut som ved foreningens start, fornemmes stadig tydeligt ånden og ideen bag. Kolonihaveområderne bør sikres som disse 'frirum under ansvar' og dermed

sikres mod nedlæggelse eller væsentlige ændringer, der slører områdernes særegne karakter.

BÆRENDE ELEMENTER

- » De små grunde og de små, lette bygninger med selvbygger-udtryk
- » Det grønne med få befæstede arealer.

SÅRBARHED

- » Sårbart overfor nedlæggelse af foreninger
- » Sårbart overfor sammenlægninger af grunde og etablering af tunge bygninger
- » Sårbart overfor neddrogning af det grønne udtryk
- » Sløring af udsigtslinjer til Aarhus Ådal og nedlæggelse af gennemgående beplantning.

LITTERATURLISTE

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

LITTERATUR

FORHISTORISK TID

Fortidsminder i Århus-området, Anna Lindebo Leth, Århus Amt i samarbejde med Forhistorisk Museum Moesgård, 2002

Fortidens spor i Århuskoven: En håndbog, Jesper Laursen, Jysk Arkæologisk Selskab, 1982

LANDBRUGSLANDSKABET

Landsbyer

Danske Landsbytyper, Frits Hastrup, Skrifter fra Geografisk Institut ved Aarhus Universitet, 1964

Den danske Landsby, Axel Steensberg, Forum, 1973

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Landsbyernes bevaring – en vejledning, Aarhus Kommune, 1991

Landsbymiljø i Århus Kommune, Kompendium 2: Det fysiske Miljø, bind 1 og 2. Geografisk institut, Aarhus Universitet 1984

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1943 og 1949

Fredningsplanlægning i Aarhus Amt, Forhistoriske og historiske forhold, Århus Amtskommune, Amtsfredningskontoret, 1982

True – en landsbys historie, Børge Flyvholm, 1984

Forstadens bygningskultur 1945-1989, Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

Herregårde og herregårdslandskaber

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Østjyske Herregårde, Jan Kock, Århus Amt, 2000

Landskab og kulturhistorie - mellem motortrafikvejen og Kalø Vig, Syddjurs Kommune, 2010

Århus Amt, Trap Danmark bind VIII, J. P. Trap, 5. udgave, 1963

Aarhus Stifts Aarbøger, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1941 og 1943

Århus Å: Natur og Mennesker, Henrik Fode (red.), Århus Byhistoriske Fond, 2009

Moesgård Skovmølle, Torsten Hinge og Jens B. Skriver, Moesgård Museum, 2007

Vandkraftens kulturarv, Kulturarvsstyrelsen, 2010

Husmandsbrug

Husmænd, Aarhus Universitet, <http://danmarkshistorien.dk/Husmandsstedet1850-1899> og *Husmandsstedet 1899-1960*, Realdania, Genanvendgaarden.dk

Vand- og vindmøller

Møllesteder og kulturmiljøer langs Gudenåsystemet – et kulturarvsatlas, Christina Patscheider Pedersen, Arkitektskolen Aarhus, Afgangsprojekt 2012

Dansk Mølle Forum, Lise Andersen, www.moelle-forum.dk

Vandkraftens kulturarv, Kulturarvsstyrelsen, 2010

Marselisborgskovene: Historie og begivenheder gennem århundreder, Bernhardt og Peder Jensen, Universitetsforlaget i Aarhus, 1974

Inddæmning og afvanding

Det tabte land, Keld Hansen, <http://www.dettabeland.dk/>

Det koloniserede landskab, Per Grau Møller i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

Udnyttelse af naturressourcer

Tørvegravning, Tilst Kasted lokalhistoriske arkiv, <http://www.tilstarkiv.dk/tilst200aar/trvudst/trvegravning2.htm>

Råstofmiljøer, Ole Hyldtoft i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

KYSTMILJØER

Industrisamfundets havne 1840-1970, Bygninger, miljøer og bevaringsværdier på danske havne, Kulturarvsstyrelsen, 2008

Kystlandskabet, Ole Mortensen i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

MILITÆRE ANLÆG

Borg og vold – En guide til Middelalderens borge, voldsteder og deres efterklange i Østjylland, Jan Kock, Århus Amt, 1999
Thors Mølle bunkeren, AarhusWiki, http://aarhuswiki.dk/wiki/Thors_M%C3%B8lle_bunkeren

Befæstningsanlæg, Peter Thorning Christensen i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997
Kaserne i Aarhus, AarhusWiki, http://aarhuswiki.dk/wiki/Kaserne_i_%C3%85rhus

BYMILJØER

Den indre by, Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer, Aarhus Kommune, 1984

Frederiksbjerg Øst, Registrant, Aarhus Kommune, 1979

Frederiksbjerg Vest, Registrant, Aarhus Kommune, 1981

Nørrestenbro og Skovvejs kvarteret, Registrant, Aarhus Kommune 1988

Øgade kvarteret, Registrant, Aarhus Kommune, 1983

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 – 1998

Forstadens bygningskultur 1945-1989 / Dansk Bygningsarv A/S / Realdania, 2010

Frederiksbjerg øst – byarkitektonisk oplæg, Aarhus Kommune, 2000

Arkitektur Guide Jylland, Oluf Lind, Arkitektens forlag, 2002

Arkitekturteorier efter 1945, Niels Ole Lund, Arkitektens forlag, 2001

Gamle Aarhusgader, Emanuel Sejr, Århus byhistoriske Udvalg, Universitetsforlaget, 1960-1961

Gamle Aarhusgader 2. samling, Emanuel Sejr, Århus byhistoriske Udvalg, Universitetsforlaget, 1960-1961

INDUSTRIAMFUNDETS LANDSKAB

Jernbanestrækninger

Infrastruktur, som veje, kanaler, jernbaner, Mogens Schou Jørgensen og Poul Thestrup i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

Stationsbyer

Stationsbyer, Peter Dragsbo i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

Industri, Erhverv og kraftanlæg

Industriminder i det gamle Århus, Kenn Tarbensen og Kristian Buhl Thomsen, Århus Byhistoriske Fond, Dansk Center for Byhistorie, 2010

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996-1998

De skabte Aarhus – 2. samling, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1992

Bygningskultur 2015 – "Industriens bygningsarv", <http://bygningsskulptur2015.dk/industriarv/arkitektur/>

Industrihistoriens Danmarkskort, Kulturarvsstyrelsen <http://www.kulturarv.dk/kommune-turisme/industrikskulptur/industrihistoriens-danmarkskort>

Havne

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 - 1998

Fra åhavn til kysthavn – Århus havns historie til 1914, Erik Korr Johansen (red), Aarhus byhistoriske udvalg, 1990

Fra kysthavn til storhavn – Århus havns historie 1915 -1995, Erik Korr Johansen (red), Aarhus byhistoriske udvalg, 1994

Industriamfundets Havne 1840 - 1970, Kulturarvsstyrelsen, 2008

FRITIDSLANDSKABET

Kommuneatlas Aarhus bind I og II, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aarhus Kommune, 1997

Aarhus byens historie bind 1 – 4, Ib Gejl (red.), Aarhus byhistoriske udvalg, 1996 - 1998

Fritidslandskaber – før og efter 1850, Erlend Porsmose og Hannelene Toft Jensen i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, Skov- og Naturstyrelsen, 1997

Byggestile i landsbyer

Landsbyerne i Aarhus skal videreføres med deres særlige karakteristika. Det betyder bl.a., at der skal være opmærksomhed på, at bygningerne spiller ind i landsbyens samlede fortælling og bygningsmæssige helhed, når der bygges nyt.

I det følgende refereres kommuneplanens generelle ramme for byggeri i landszonelandsbyerne og der vises eksempler på godt byggeri fra de byggestiler, der præger landsbyerne. Eksempler skal bruges som inspiration til bygherrer og til dialog i byggesagsbehandlingen.

GENERELLE RAMMEBESTEMMELSER FORDELT EFTER ANVENDELSESKATEGORI:

LANDSBYOMRÅDER – LB

16. Landzonelandsby

Områdets anvendelse er fastlagt til bolig- og landbrugsformål. Området kan desuden anvendes til erhverv samt offentlige og private serviceformål, herunder mindre butikker, der naturligt kan indpasses i landsbyen. Butiksarealet for den enkelte butik må ikke overstige 500 m². Erhvervsvirksomhedernes miljøbelastning af omgivelserne er reguleret ved virksomhedsklasser, som er anført for hver enkelt landsby.

For hver enkelt landsby er anført bestemmelser, der skal sikre, at eksisterende bebyggelse af særlig arkitektonisk og kulturhistorisk værdi samt karakteristiske veje, stier og beplantninger, herunder omkransende beplantning, så vidt muligt bevares. For bygninger der er registreret som bevaringsværdige skal det ud over bevaring af bygningerne, sikres at de fastholdes i de karakteristiske bebyggelsesmæssige, beplantningsmæssige og belægningsmæssige omgivelser, de indgår i.

Nye bygningers arkitektoniske udformning og placering skal medvirke til at opretholde og videreføre karakteren af landsbymiljøet og byggetraditionen, f.eks. med hensyn til bygningers placering, længde, bredde, facadehøjde,

tagform, bygningsmaterialer, døre, vinduer og skorstene.

Ved bygninger, der er vurderet at have væsentlig betydning for landsbyens helhed, er det hensigten, at bygningerne enten omdannes til andet formål i deres eksisterende udformning eller ved eventuel nedrivning, at nye bygninger opføres i princippet som sokkelgrunden på det eksisterende byggeri. Bygninger, der er vurderet at have væsentlig betydning for landsbyens helhed er markeret på kortet.

Ved bebyggelse i landsbyer skal tages hensyn til husdyrbrug, som drives fra gårde i byen. Udnyttelse af de udpegede byggemuligheder kan ske, når det kan sandsynliggøres, at dette ikke vil medføre miljøkonflikter. Udnyttelsen af byggemuligheder vil således i visse tilfælde skulle afvente husdyrbrugets nedlæggelse eller forbedret teknologi til nedbringelse af nabogener.

Behandling af enkeltsager i afgrænsede landsbyer

Byggeprojekter i landzone, som ikke er nødvendige for erhvervsmæssig landbrugsdrift,

kan som hovedregel kun realiseres, hvis der opnås en landzonetilladelse. Dette gælder eksempelvis også for opførelse af et enfamiliehus.

Uden for landsbyafgrænsningerne gives der kun under særlige omstændigheder landzonetilladelse til byggeprojekter, herunder opførelse af enfamiliehuse. Bebyggelse kan således som hovedregel kun opføres, hvis det er til landbrugs- eller skovbrugsformål. Praxis er meget restriktiv. Inden for landsbyafgrænsningerne er praksis mere lempelig, men også her er en landzonetilladelse nødvendig, hvis f.eks. et enfamiliehus ønskes opført.

Rammebestemmelserne for de afgrænsede landsbyer har to primære funktioner. Dels udgør de anvisninger på, hvad en eventuel lokalplan skal indeholde af bebyggelsesregulerende bestemmelser. Dels udgør de retningslinier, som anvendes ved behandling af enkeltsager.

At rammebestemmelserne anvendes ved behandling af enkeltsager, indebærer ikke, at landzonetilladelse automatisk kan forventes givet, hvis et projekt stemmer overens med rammebestemmelserne. Hver enkelt sag skal behandles og vurderes særskilt, og naboorientering og/eller partshøring skal oftest gennemføres. Under sagsbehandlingen vil det blive vurderet, om der er forhold, som kan begrunde, at landzonetilladelse eventuelt ikke gives. Som eksempler på sådanne forhold

Byggemuligheden er fastlagt ved bebyggelsesprocent for den enkelte ejendom med mindre andet er anført særskilt, samt ved etage-antal og/eller bygningshøjde. Med hensyn til konkrete byggemuligheder henvises i øvrigt til markeringer på kort.

kan nævnes negativ indvirkning på natur- og landskabsmæssige forhold eller kulturhistoriske værdier, nærhed til husdyrbrug, geologiske bevaringsinteresser og væsentlige genevirkninger for omboende.

Byggeskik i landsbyerne – karakteristiske træk i landsbybygninger

Det karakteristiske landsbyhus er i hovedformen et længehus med høj tagrejsning og én hovedfacade. Både stuehuse, driftsbygninger og småhuse er og bliver udformet over denne grundform med brug af tidens materialer og præget af tidens byggestil.

Fra sidste del af 1800-tallet dukkede mere varierede grundformer op – primært for beboelseshusene – inspireret af sydeuropæisk byggetradition og nye byggematerialer. Grundplanen blev mere kvadratisk evt. med forskydninger; lavere taghældninger vandt indpas, men først og fremmest fik husets ydermure en ligelig facadeudformning.

Disse ovenfor beskrevne grundformer danner, med varierende arkitektonisk udtryk, de hovedformer og proportioner, som er kendetegnende for landsbybebyggelsen.

I beskedent omfang dukkede funkishuse op i landsbyerne, hvor den kantede bygningstype med i princippet fladt tag virker fremmedartet. Det samme gælder typehuse og modernistiske bygninger med dominerende vinduespartier, helvalmede tage med store udhæng eller åbne gavlaltaner.

De karakteristiske træk ved de fremherskende byggestilarter i landsbyerne fremgår af nedenstående med tilhørende billedeksempler. Yderligere vejledning vedrørende byggestilarter og byggeskik for landsbybebyggelse kan findes i hæftet *Landsbyernes bevaring – en vejledning* udarbejdet af Aarhus Kommune, Byplanafdelingen, 1991.

Traditionalismen (frem til slutningen af 1800-tallet)

- » Bindingsværkshuse
- » Længehuse med tilstræbt symmetri i placering af døre og vinduer
- » Valmet stråtag med høj rejsning, senere afløst af tegltag
- » Flere skorstenspiber
- » Brædde- eller spånklædte overgavle
- » Kraftigt bindingsværk med regelmæssig fagdeling

- » Gennemstukne bjælkeender (før ca. 1800)
- » Tagrem med overliggende bjælkeender (efter ca. 1800)
- » Kalkede tavler af lerklinet fletværk eller soltørrede lersten, senere brændte teglsten
- » Vinduer og døre tilpasset bindingsværkets proportioner
- » Lav sokkel af sammenstablede marksten, senere tilpassede, ofte sammenmurede marksten

Ældre traditionalisme

Yngre traditionalisme

Tidlige teglstenshuse

» **De tidlige teglstenshuse
(beboelseshuse fra ca. 1850)**

- » Længehuse
- » Stråtag eller teglstenstag med høj rejnsning
- » Flere skorstenspiber
- » Murede overgavle
- » Helmurede, ofte kalkede høje facader med stram fagdeling
- » Større vinduer med bedre lysindfald
- » Høj sokkel af tilhuggede, fugede kampesten .

Ældre historicisme

De ældre historicistiske huse (ca. 1870-1890)

Længehus stadig dominerende

- » Høj tagrejsning med tegl-, cement- eller skifersten,
- » Flere skorstenspiber
- » Tagudhæng og kviste med udskårne spærrender og vindskeder
- » Murede overgavle
- » Høje facader i blankmur af maskinpressede teglsten
- » Profilerede cementfuger og dekorative murstensdetaljer
- » Varierende vinduesstørrelser med få opsprosninger og friere vinduesplacering
- » Høj sokkel af tilhuggede, fugede kampes-ten eller cementpudsede teglsten
- » Avlsbygninger med trempel, opmuret af teglsten eller bearbejdede marksten, i sjældnere tilfælde betonstøbt af mindre marksten.

De yngre historicistiske huse (ca. 1890-1910)

- » Beboelseshusenes grundplan opløses, symmetrien forsvinder
- » Lav taghældning, lave pyramidetage på bibygninger
- » Udbredt brug af skifertækning og tagpap. Pandeplader på udhuse
- » Dekorative profileringer og udskæringer på tagkviste og tagudhæng
- » Alle bygningssider udformes som facader
- » Blankmur med dekorationer i mønstermurværk
- » Formsten og cementelementer med forbillede i klassiske stilarter
- » Varierende vinduesstørrelser, få opsprosninger, friere vinduesplacering
- » Høj, dekoreret sokkel, ofte kælder.

Nationalromantik og skønvirke (ca. 1890-1900)

- » Dekorativt bindingsværk i overgavle
- » Opsprosnings i vinduernes overrammer.

Yngre historicisme

Yngre historicisme / nationalromantik / skønvirke

Bedre Byggeskik / Nybarok

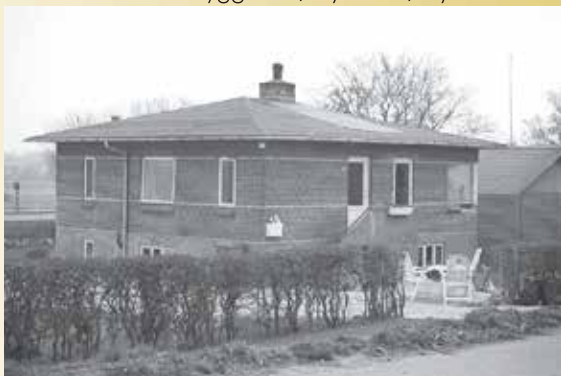
Bygmesterhus (Bedre Byggeskik)

Bygmesterhus (Bedre Byggeskik)

Bedre byggeskik / Nybarok / Nyklassicisme

Funkis

Bedre Byggeskik, nybarok og nyklassicisme (ca. 1915-1930)

- » Forenklet facadeudformning med blank eller pudset murværk
- » Omhyggelig proportionering mellem bygningselementerne
- » Grundplaner spænder fra sammensatte kvadratiske planer til rektangulær plan
- » I nybarok og nyklassicisme genoptages den symmetriske facadeinddeling.

Funkis (ca. 1925 – 1940)

- » Kubiske huse uden pynt
- » Fladt eller lavt pyramidetag med tagpap og bredt udhæng
- » Blankmur med facadebånd i vinduesflugter eller „marmor-imiterende“ pudsede facader
- » Vandret og lodret opbrydning af facaderne bl.a. med hjørnevinduer
- » Betonstøbte markiser og trappeløb, diskrete jernrækværk.

